

25. ՄԱՐԻՑԱ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

Էմիլ Բագրատյանի հետ իմ կապը, թեև միշտ զգուշավոր հեռավորութան վրա, բայց այդ ժամանակահատվածում շատ ուժեղ էր: Փոխադարձաբար իրար հարգում էինք, և ինքը, լինելով ՀՀԴ-ում կարևոր մի անձ, երբեմն օգտվում էր իմ ծառայություններից, աշխատելով, սակայն, չվարկաբեկել ինձ: Դա կարող էր ինձ համար ճակատագրական լինել և շատ բացասական հենց իր՝ ՀՀԴ-ի համար, քանի որ իմ դիրքն ինձ բերում էր շատ կարևոր տեղեկատվություն: Դա էլ ինձ ստիպեց, որ կապեր հաստատեի բացառապես Նիկոլ Կադիֆյանի՝ դեսպանատան թարգմանիչներից մեկի միջոցով, ՀՀԴ-ի անդամ, որը փոխանցում էր տեղեկությունները Կարապետ Մաթոսյանին՝ թանկարժեք գորգերի մի վաճառականի, ով էլ իր հերթին դրանք հասցնում էր Էմիլ Բագրատյանին:

Դա իրոք չտեսնված վստահություն կապերի մի ամուր շղթա էր: Նրանցից յուրաքանչյուրը կապ էր պահպանում միայն այն մարդու հետ, ում նշանակված էր և ուրիշ ոչ ոքի հետ: Նույնիսկ այս ձևով երբեմն գաղտնի ոստիկանությունը կամ սուլթանի իրազեկողներին, որոնք ինչ-որ տեղ նույնն էին, հաջողվում էր քանդել շղթայի մի մասը, բայց ավելի ոչինչ, քանի որ քանդվում էր մի օղակը, բայց նրանց անհնարին էր մնում հասնել ավելի հեռուն:

Ես ինքս ինձ չէի խաբում: Շատ անգամներ էի խորհում այն մասին, թե որքան դժվար էր ինձ համար, այդ հարցում ներքաշված լինելով և հարուցված խնդիրներով, պահպանել կշռադատված և չեզոք դիրք: Նաև գիտակցում էի, թե որքան վտանգավոր էր իմ վիճակը և չնայած այն համոզմունքին, որ հայերի մեջ գոյություն չունեն դավաճանություն բառը, ոչ ոքի չէի կարող վստահել: Հենց ինքը՝ Պոլ Կամբոնը կմնար զարմացած և եթե մի բան կասկածեր, ինձ կստիպեր հրաժարական տալ և անմիջապես լքել Թուրքիան: Նա շատ անգամներ էր ինձ հանդիմանել՝ իր կարծիքով հայերի նկատմամբ չափից ավելի համակրանք ցուցաբերելու առթիվ:

– Ամբողջ մեղքը միայն մի կողմինը չէ, Անրի: Հայերն իրենց կողմից քիչ ջանքեր են դնում իրավիճակը շտկելու համար: Թեև ընդունում են, որ թուրքերը շատ վատ են վարվում: Բայց Հայերի կողմից հարցի կարգավորման մեջ ոչ մի կամք չի գործադրվում, և այս ճանապարհով ոչ մի լավ բան չենք կարող սպասել:

Այս խոսքերն ասաց 1896 թ. ապրիլի 25-ին:

Չկարողացա առարկել նրան, թեև գիտեի, որ Կոստանդնուպոլսում պատրաստվում են մոտալուտ կոտորածի, որովհետև իմանալ այդ տեղեկությունը նույնն էր, ինչ ինքս ինձ մատենի: Բայց ՀՀԴ-ում կասկած կար, որ սուլթանը որոշել է դաժան հաշվեհարդար տեսնել Հայերի հետ հենց մայրաքաղաքում, և որ իր գործակալները հրահրելու են մեծ չափերի կոտորած՝ ապացուցելու համար, թե ով է ղեկավարում Թուրքիան:

Բագրատյանից մի ուղերձ ստացա, որում նա ինձ խնդրում էր, որ ղեսպաններն անմիջապես հավաքվեին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանի մոտ, որը նույնպես հայտնի էր որպես «Երկաթե պատրիարք»՝ իր համոզմունքներում կայուն լինելու պատճառով:

Ոչնչի չհասա: Պոլ Կամբոնն ինձ տարօրինակ նայեց, երբ նրան հորդորեցի ժողովի հարցում, թեև ի վերջո տեղի տվեց: Բայց ոչ անգլիացի, ոչ գերմանացի և ոչ էլ ռուս ղեսպանները ոչինչ չուղեցին իմանալ, ինչի պատճառով էլ ի վերջո այդ ժողովը չկայացավ:

Ապրիլի 25-ից 26-ի գիշերը ստացա պատրիարքի ծանուցումը: Գիտեի, թե ինչ են պատրաստվում անել, բայց ոչինչ չէր կարող անել խուսափելու համար: Ինչ-որ մեկը նրան խորհուրդ էր տվել, որ միակ տեղը, որտեղ կարելի էր օգնություն ակնկալել, մեր ղեսպանատունն էր, և առանց երկար մտածելու՝ ուղարկել էր իր անձնական քարտուղարին՝ Վահագն Մաթոսյանին, իր վստահելի մարդկանցից մեկին:

Պոլ Կամբոնն չէր ուզում սնել անօգուտ խոսակցություններ քաղաքում այն մասին, որ Փրանսիան աջակցում է Հայերին ավելի, քան թուրքերին: Այդ պատճառով էլ ինձ հանձնարարեց, որ այդ հարցով լրջորեն զբաղվեմ՝ պնդելով, որ հնարավորություն չկա ղեսպանատնից դուրս, ինչը որոշակի վտանգ, ուստի էր նշանակում, քանի որ սուլթանի լրտեսները ամենուրեք վիստում էին, իսկ լարված մթնոլորտում՝ շատ ավելի, որ տիրում էր այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսում:

Վահագն Մաթոսյանը ցածրահասակ և չորուկ, ղեղնավուն մաշկով և սև խիտ մորուքով տղամարդ էր: Նրա հայացքում անձկություն

կար, ասես համոզված էր, որ մի սարսափելի բան է չուտով կատարվելու:

Մենք իրար հանդիպեցինք Կաֆե Իմպերիայում, և այնտեղ էլ ինձ բացատրեց, թե շատ չուտով ինչ է տեղի ունենալու՝ ըստ իրենց:

– Մայն զը Լատուր, մենք հուսահատված ենք: Հավատացեք ինձ, եթե ձեզ ասում են, որ վաղը Կոստանդնուպոլսի փողոցներով կրկին հոսելու է Հայերի արյունը, և մենք չգիտենք՝ ինչ անել կամ էլ ում դիմել: Սուլթանը հանձն է առել զգուշացնել ղեսպանատներին, որ չմիջամտեն: Գիտեք, որ միակ լուծումը մեր ընտանիքներին թաքցնելն է կամ սպասելը, որ փոթորիկն անցնի: Բայց այս անգամ նրան չի հաջողվի խաբել աշխարհին, որովհետև կունենանք ականատեսներ, որ ինչպես դուք, տեղ կհասցնեն ճշմարտությունը: Սուլթանն ուզում է վրեժ լուծել Հայերից և ապացուցել, որ չի վախենում Եվրոպայի պատժամիջոցներից և այդ պատճառով էլ ընտրել է հենց կենտրոնը՝ Կոստանդնուպոլիսը:

Պատրաստել են ընտրված խմբեր հասարակության տակաճից, նրանցից շատերը՝ մահապարտներ, որոնց ազատ են արձակել և բաժանել են փայտե մահակներ, կացիններ ու յաթաղաններ: Չգիտեմ, թե ինչ նպատակ են հետապնդում, բայց գիտեմ, որ անխուսափելի է աղետը:

– Ի՞նչ կարող եմ անել,– հարցրի նրան՝ վշտացած՝ նկատի ունենալով Մաթոսյանի պատմածը: – Ուզո՞ւմ եք, որ գնամ խոսեմ մեծ վեզիրի հետ: Ամեն ղեպքում կարծում եմ, որ պետք է փախչեք քաղաքից, թաքնվեք մոտակա գյուղերում:

– Արդեն ուշ է, մայն զը Լատուր: Կոստանդնուպոլսի ելքերը հրակողություն տակ են առնված, գիտեմ, որ մերոնցից մի քանիսը ձերբակալվել են կամ նույնիսկ սպանվել այդ վայրերում: Թեև մարդկանց հայտնում ենք, բայց դա անելը հեշտ չէ: Այստեղ հաղարավոր Հայեր են ապրում՝ այս վայրերում սփռված: Շատերը դրան չեն հավատում, մյուսները չեն ուզում թաքնվել՝ ելնելով արժանապատվությունից, կամ էլ ուրիշ ելք չունեն. պետք է գնալ աշխատանքի կամ դուրս գալ՝ անունդ հայթայթելու... Շատ դժվար է: Ձանում ենք, որ մոտակա օրերին երեխաներն իրենց տներից դուրս չգան: Բայց շատ երիտասարդներ ուզում են ցույցի դուրս գալ: Բացի այդ, քահանաները, բժիշկները, պաշտոնյաները չեն կարող լքել իրենց պարտականությունները. անհնարին է:

Տեսա, թե ինչպես էին դողում քարտուղար Մաթոսյանի ձեռքերը, աչքերը ողողվում արցունքներով, և հանկարծ զգացի, որ նրա կան-

խաղգացումները հազարավոր հայերին էին այդ սարսափելի պահերին:

Մաթոսյանն ինձ վարակել էր իր անձկություններով, և հատկորեն համոզվեցի, որ ոչինչ չէինք կարող անել. անկարողության այն զգացողությունն էր, որ ունենում են բնության ուժերի առջև, երբ պատրաստվում են կասեցնել մահաբեր լինելիքն այդ քառուստ՝ մի փխրուն կարգուկանոնով:

– Մեծ երկյուղ եմ զգում, – շարունակեց Մաթոսյանը, ես նախկինում տեսել եմ իմ արյունակից եղբայրների ուրիշ սպանողներ: Դուք գիտեք, թե ինչ է կատարվում ամբողջ երկրում՝ Դիարբեքիրում, Սարբերդում, Էրզրումում, Տրապիզոնում, Բիթլիսում, Քիլիսում և այլ շատ քաղաքներում: Մեզ հետապնդում էին այնպես, ասես մենք կատաղած շներ լինեինք, իսկ կոչերն արեցին սուլթանի հրամանով: Մարզն ատում է մեզ և մեզ մեղադրում իր անձնական ձախողման մեջ, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տիրապետության վերջը: Իսկ հիմա մեզ մատնացույց են անում, կարծես մենք ենք իրենց անկման պատասխանատուները: Աստված իմ, սա անտանելի է:

– Հանգստացեք, Մաթոսյան: Կտեսնեք, որ ի վերջո ոչինչ էլ չի լինի:

Այդ մարդու տառապանքը շարժում էր իմ գուլթը, բայց ինքս էլ ընդունակ չէի հավատալ այն բանին, ինչ ասում էի նրան:

– Ես դեսպանին կպատմեմ այս ամենը և համոզված եմ, որ մի բան կանի, հավանաբար կգնա նախազգուշացնելու մեծ վեզիրին, որ Եվրոպան ուշի ուշով հետևում է Թուրքիայի դեպքերին և նման մի բան աղետալի կլինի ապագա հարաբերությունների համար:

– Ներեցեք, մայե դը Լատուր, – Մաթոսյանն ընդհատեց իմ ճառը: – Ձեզ շատ եմ խնդրում, ներող եղեք իմ անպատեհ վարմունքի համար, բայց քաղաքավարության պահը չէ: Մի քանի ժամից շատ հայեր են մեռնելու, և միայն ուզում էի, որ դուք զգուշացված լինեք: Դուք շատ լավ մարդ եք և մեր կարծիքով Հայաստանի լավ բարեկամ: Աստված ձեզ հետ և արեք այն, ինչ ձեր խիղճը ձեզ կթելադրի:

Չկարողացա պահել Մաթոսյանին: Մարդը շատ անելիքներ ուներ, և լավ խոսքերն այլևս նրան չէին մխիթարում: Դուրս եկավ վազելով՝ փորձելով օգնություն փնտրել՝ այն համոզմունքով, որ ոչինչ և ոչ ոք չի կարող կանգնեցնել այն աղետը, որ հրահրվում էր քաղաքում:

Անմիջապես բարձրացա Պոլ Կամբոնի առանձնասենյակը: Նա դեսպան էր, բայց նրան նաև համարում էի իմ ընկերը և գիտեի, որ ինձ կլսեր, թեև ինչպե՞ս՝ չէի պատկերացնում, քանի որ թուրքերը չէին ուզում հայերի մասին ոչ մի խոսք լսել և մանավանդ եվրոպա-

ցիների կողմից: Կրճքումս զգում էի սրտիս խփոցներ, մինչ բարձրանում էի աստիճանները՝ երկու-երկու: Նրա բնակարանի դուռը թակեցի մատներով:

– Այո՞: Անրի՞: Մտիր խնդրեմ, բայց նստիր, դեմքդ այլայլված է: Կոնյակ ուզո՞ւմ ես:

– Տես, Պոլ, – հուզմունքը ինձ թույլ չէր տալիս հանգիստ խոսել, – ինձ հենց նոր տեղեկացրին, որ այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, հայերի մի նոր ջարդ է տեղի ունենալու, և որքան գիտեմ, լինելու է այս նույն գիշեր, չգիտեմ, թե ինչ կարող ենք անել, բայց չպետք է ուսեր թոթվենք՝ դրա հետ հաշտվենք:

Պոլը լուրջ դեմքով չթողեց ինձ շարունակել:

– Այո՛, Անրի, համոզված եմ դրանում, ինչ որ ասում ես, բայց ի՞նչ ես ուզում, որ անենք: Եթե գործենք որպես հայերի անմիջական պաշտպաններ, արդեն կարող ենք փակել դեսպանատունը և վերադառնալ տուն: Եվ ինձ խոստովանիր, որ սա չի լինի լավագույն տարբերակը, գոնե այստեղ ինչ-որ բան կարող ենք անել նրանց համար: Բայց մի՞թե դու կարծում ես, թե մեծ վեզիրը այս նույն երեկո ինձ կընդունի: Սովորաբար մի ամիս տևում է, մինչ ընդունում է՝ բացառությամբ, եթե լինի մի բան, որ հետաքրքրի սուլթանին կամ իրեն: Երբ սպասում է այնքան անհրաժեշտ մի բանի, ինչպիսին սեղանի ժամացույցն է, մնացած բաները պետք է սպասեն, բայց երբ խոսում ենք անհանգստացած, որ շատ մարդիկ կմահանան, այդ ամենին նա անտարբեր է: Քեզ հավատացնում եմ, որ այդ մարդը մեջս սրտխառնոց է առաջացնում, Անրի, և նրան չըջապատողներից շատերը նույնպես: Սակայն չենք կարող անել ավելին, քան տեղեկացնել Անգլիայի և Իտալիայի մեր գործընկերներին, քանի որ պրուսացիք պետք է որ տեղյակ լինեն: Եվ հետո իրենց դնում են քաղաքակիրթ և ուսյալ մարդկանց տեղ. ստոր են և սրիկա էլ տիպերը: Դրանց միակ արածն այն է, որ քարչ գան այդ օպերետային արքունիքով, և չէին վարանի համագործակցել հայերի բնաջնջման մեջ, եթե դա նպատակահարմար լիներ իրենց սնապարծությունը: Այդ ֆոն Բիբերշթայնը ինձ մի սողունի է հիշեցնում. ընդունակ է սողալ սուլթանի առաջ, եթե դա նպաստի Գերմանիայի շահերին: Ծա՛ն որդիներ:

Պոլ Կամբոնին երբեք այդքան զայրացած չէի տեսել: Նա մարդկային մի արարած էր՝ ներքին մեծ կուլտուրայով և նրբակիրթ դաստիարակությամբ՝ հղկված Սեն-Սիրում¹ և Փարիզի պոլիտեխնիկական դպրոցում: Բայց դիվանագիտական համբերության բաժակն

¹ Ֆրանսիական ոսգմական ակադեմիա:

սկսում էր թափվել ողբերգական իրականությունն առջև: Այնուամենայնիվ, նա շարունակում էր Ֆրանսիայի դեսպանը լինել, իսկ նրա համար առաջինն իր պարտականությունն էր:

– Ցավում եմ, Անրի, գիտեմ, որ անձնական հակում ունես որոշ հայերի նկատմամբ, բայց մի բան կասեմ, որ գուցե քեզ բարկացնի: Այսօր Ֆրանսիային հետաքրքրում է Օսմանյան կայսրության միասնությունը. դաժան է այդ ասելը, բայց խաղի մեջ զրված են միլիոնավոր ֆրանկներ, հասկանո՞ւմ ես, միլիոններ:

Այդ պահին, չկարողանալով ինձ զսպել, վեր կացա և թողեցի Պոլ Կամբոնին՝ խոսքը բերանում: Դուրս եկա դեսպանատնից և սկսեցի արագ քայլել դեպի Ոսկեղջյուր: Լուսանում էր, և ձկնորսները հասնում էին Կարակոյ դեռ կենդանի ձկներով լի իրենց նավակներով՝ փայլատակող, ինչպես արծաթը՝ քարածխի լամպի արձակած լույսերի ներքո:

Շրջապատում ոչ մի բան չէր կանխագուշակում, թե ինչ է կատարվելու մի քանի ժամ հետո:

Մտա Կաֆե Իմպերիալ, և գլխի ընկա, որ հայ մատուցողներից և ոչ մեկն այնտեղ չէ: Մի սուրճ պատվիրեցի և զննեցի պողոտան՝ ներսից: Փոթորկաբեր երկինքը բոպե առ բոպե սպառնում էր հորդել, և գուցե այդ պատճառով էր քիչ մարդ երևում, քանի որ թուրքերը վաղ էին արթնանում և թեկուզև որևէ կոնկրետ անելիք էլ չունենային, քայլում էին քաղաքով մեկ՝ առանց որոշակի ուղղություն՝ կազմելով խմբեր, որ քիչ հետո ցրվում էին՝ քիչ-քիչ լցնելով փողոցները, մի քանիսը՝ աշխատանք փնտրելով, մյուսները՝ պարզապես՝ հաճույքով զբոսնելով:

Հաստատ գիտեի, որ ոմանց անսահման սնապարծությունը, սուլթանի ու իր նախարարների խարդախ քաղաքականությունը և հայերին բնորոշ միահամուռ ճակատով հանդես գալու անկարողությունը՝ իրենց շարունակ հոետորաբանությունամբ ու առաջնորդ չունենալու հետևանքով, իրար հակառակորդ երկու կողմերին էլ տանում էր փակուղի, որի միակ ելքը այլ բան չէր, քան թույլ կողմի բնաջնջվելը:

Բայց նաև համոզված էի, որ թուրքական բնակչության մեծ մասը դեմ էր այդ քաղաքականությանը և չէր ատում ո՛չ հայերին, ո՛չ էլ այլ փոքրամասնությունների անդամներին: Ինչպես միշտ, պատմություն ընթացքում՝ ամենաարմատականներն էին, ովքեր ընտրում էին բռնություն ճանապարհը: Սուլթանը նրանց գաղաղեցնում էր իր առաջ ծառայած բոլոր խնդիրների պատճառով՝ մեղադրելով հայե-

րին՝ մատնացույց անելով նրանց, կարծես ուրիշների՝ անասունների, որոնց ճակատներին պետք է խաչ դաջել: Դա մի անգամ խորհուրդ է տվել Թալիբ բեյը, ընկերական մի ճաշկերույթի ժամանակ ավելացնելով. «Այդ քրիստոնյաները ուրիշ են, և մեզ նրանց հետ ոչինչ չի կապում: Ոչինչ, և մեզ բոլորովին չի հուզում, թե ինչ կպատահի նրանց, ի վերջո, այս կյանքում գոյություն ունենք մենք և ուրիշները, այդպես չէ՞»:

Հետո, մի քիչ թեթևացած, բայց համակված խոր անհանգստությունամբ, դանդաղ վերադարձա դեսպանատուն՝ մտածելով, որ պետք է Պոլ Կամբոնից ներողություն խնդրեմ, քանի որ նա ընդամենն ինձ հետ անկեղծ էր եղել: Պարզապես նա շատ փորձառու մարդ էր, որ երբեք հիմնական նյութից չէր շեղվում և երբեք զգացմունքներին գերի չէր դառնում:

Սպասված ժամանակը վրա էր հասնում: Դեռ առավոտյան ժամը տասը չկար, երբ տեսա վատ հագնված և լկտի տեսքով թուրքերի մի խմբի, որը վճռական քայլում էր մայթով: Զինված էին երկաթե մահակներով՝ մոտավորապես ութսուն սանտիմետրանոց: Հանկարծ, ասես մի ազդանշան ստացած լինեին, սկսեցին վազել մի տրամվայի ուղղությամբ, որը գնում էր Բերա թաղամասի հիմնական պողոտայով: Մեքենավարին ստիպեցին կանգնեցնել այն՝ կանգնելով նրա առաջ, մինչ մի քանիսը բարձրանում էին փոխադրամիջոց: Տեսա, թե ինչպես էին երկու հոգի փորձում փախչել հետևի դռնից ու վազում էին փողոցով՝ դեպի վեր: Շատ թուրքեր նրանց հետապնդեցին, բայց հույս ունեմ, որ նրանք փախան, քանի որ, անկասկած, երիտասարդ հայեր էին և ավելի արագավազ, քան իրենց վրա հարձակվողները: Հանկարծ ուրիշ զինված մարդիկ դուրս եկան անկյունից՝ ճիշտ նրանց դիմաց և հանկարծակիի բերեցին: Անմիջապես չրջապատեցին և սկսեցին մահակներով վայրենաբար խփել նրանց: Մի քանի վայրկյան անց երկուսն էլ փոխված էին սալահատակին, մինչ հարձակվողներից երեքը թե չորսը դեռ շարունակում էին նրանց ամենաանխիղճ ձևով վերջին շնչում սպանել:

Այդ պահին գիտակցեցի, որ իմ սեփական կյանքն էլ է վտանգի տակ, քանի որ այդ զինված մարդկանց հետաքրքիր չէր, որ հարցնեին, թե ինչ ազգություն էին պատկանում նրանք, ում հանդիպում էին: Կոստանդնուպոլսում թուրքերը, որ ապրում էին հայերի, հույների, սիրիացիների, արաբների, քրդերի, հրեաների և շատ այլ փոքրամասնությունների, բացի այդ մեծ թվով օտարերկրացիների կողքին, մեծ մասամբ չէին կրում անձը հաստատող որևէ փաստաթուղթ:

Այն սարսափելի տպավորությունը ստացա, որ դրանք պրոֆեսիոնալ մարդասպաններ էին, որոնց վարձել էին հատուկ՝ մայրաքաղաքի հայ համայնքի կոտորածը իրականացնելու համար, ճիշտ այնպես, ինչպես կանխագուշակել էր Վահագն Մաթոսյանը:

Պետք է խոստովանեմ, որ վախեցա և ապաստանեցի առաջին իսկ բաց չքամուտքում, որը նույնպես հեշտ չեղավ, քանի որ համարյա բոլոր շենքերը ամուր մեխված էին: Բարձրացա աստիճաններով մինչև վերջին հարկ. ի վիճակի չէի նորից իջնել և այդ հարկի դուռը շարունակեցի թակել մետաղական զանգահարվածներով: Սկզբում կարծեցի, թե ոչ ոք չկա: Հետո լսեցի՝ ինչ-որ մեկը մոտենում է, և զգացի թույլ ձոռոց՝ դիտաձեղքում: Ներսից մի կանացի ձայն ինչ-որ բան հարցրեց հայերեն, թեև լավ չհասկացա: Հետո ֆրանսերեն աղաչեցի, որ ինձ թույլ տա մտնել. սպասման մի քանի վայրկյաններ, և ի վերջո լսեցի, թե ինչպես է շարժում փականքը, և դուռը բացվեց:

Մի երիտասարդ ու վայելչատես կին՝ հաստատ հայ, մի քանի վայրկյան ինձ քննախույզ նայեց և թեթև նշան արեց գլխով, որ մըտնեմ տուն, ինչն անխոս ընդունեցի: Նա կրկին կողպեց դուռը և շարունակեց նայել ինձ: Հանկարծ ուսերեն ինչ-որ բան ասաց, իսկ ես նրան պատասխանեցի ֆրանսերեն:

– Ֆրանսիացի եմ, ինձ կոչում են Անրի դը Լատուր և Ֆրանսիայի ղեսպանատան քարտուղարն եմ: Գտնվում էի փողոցում, երբ սկսեցին հարձակումները:

– Այո, պատշգամբից տեսել եմ,– աղջիկը ամենաչատ քսանհինգ տարեկան կլինեք. ինձ պատասխանեց ճիշտ ֆրանսերենով: – Վախենում եմ եղբորս՝ Օհաննեսի համար, որ դուրս է եկել աշխատանքի... Անունս Մարիցա Փղիպոսյան է, անցեք սրահ, խնդրեմ:

Նրան հետևեցի դեպի մի սրահ, որի կիսաբաց դուռը բացվում էր փողոցի վրա: Գլուխս հանեցի, և ինքն էլ ինձ հետևեց:

– Եթե եղբայրս վերադառնա, կարող է մեծ վտանգի ենթարկվել,– աղջիկը մտատանջ ինձ նայեց,– կսպանեն:

– Ո՛չ, դա չի պատահի,– պատասխանեցի՝ փորձելով հանգստացնել նրան: – Որտե՞ղ է աշխատում ձեր եղբայրը:

– Բժիշկ է: Հազիվ մի ամիս է, ինչ վերադարձել է Փարիզից... և սովոր չէ այս ամենին: Մայն, ի՞նչ կարող եմ անել: Շատ եմ վախենում...

Պետք է արագ մտածեի: Այդ հանդիպումը, որ դիպվածի արդյունք էր, հանկարծ վերածվել էր անձնական մարտահրավերի: Հանկարծ ճիշեր լսեցի, դուրս եկա պատշգամբ և տեսա, որ մի քանի թուրք ժան-

դարմներ էին մոտենում, այդ ժամանակ, առանց վարանելու, բղավեցի պատշգամբից՝ ձեռքերս շարժելով, որպեսզի ինձ տեսնեն: Երբ ինձ հաջողվեց, որ ուշադրությունը սեեռեին վրաս, ցույց տվեցի, որ բարձրանան: Սկզբում կասկածեցին, մինչև որ նրանցից մեկը վազելով մտավ չքամուտք: Այդ ժամանակ ես ուղղվեցի դեպի դուռը, բացեցի և այնտեղ սպասեցի, որ բարձրանան:

– Ֆրանսիայի ղեսպանատան դիվանագետ եմ,– բղավեցի թուրքերեն,– ֆրանսիս,– պնդեցի թուրք ժանդարմին, որ պետք է որ ինձ հասկանար, մինչ նրան ցույց էի տալիս իմ ակրեդիտիվ անձնագիրը:

Տեսնելով այն՝ այդ մարդը փոխեց ղեմքի արտահայտությունը և թուրքերեն ինձ հարցրեց բառերը՝ հատ-հատ արտասանելով, ինչ էի նրանցից ցանկանում:

– Այս կինն աշխատում է ղեսպանատանը: Նրա եղբայրը բժիշկ է, և նույնպես աշխատում է մեզ համար: Ձեզ շնորհակալ կլինեի, որ մեզ ուղեկցեիք նրան փնտրելու, քանի որ վախենում ենք, որ փողոցում նրան մի բան պատահի, իսկ ղեսպանն անմիջապես նրա կարիքն ունի:

Ժանդարմը մի պահ կասկածեց: Նրա հետևից երկուսն էլ էին եկել. նրանցից մեկը՝ սպա: Մի պահ արագ խոսեցին՝ նախքան ինձ պատասխանելը: Այդ ժամանակ համոզվեցի, որ դիվանագիտական անձնագիրը նրա վրա տպավորություն էր գործել, քանի որ մի պահ տատանվելուց հետո՝ համաձայնվեցին ուղեկցել մեզ: Նույնիսկ այդ ձևով էր խիստ վտանգավոր, եթե հաշվի առնենք սարսափազդու իրավիճակը, որ տիրում էր քաղաքում:

Ես տեղյակ էի, որ թուրք ժանդարմները այդ կոտորածի մեղսակիցներն էին: Հաստատ հրամաններ էին ստացել ոչ միայն չընդդիմանալու, այլև մարդասպանների հետ համագործակցելու: Այնպես որ, իրար մեջ փսփոսացին, որ ակնհայտ է, որ երիտասարդ աղջիկը, որ ինձ ընկերակցում է, հայուհի է: Նրան փրկում էր միայն այն, որ նա ինձ հետ էր, քանի որ նրանք այնքան էլ միամիտ չէին, որ չհասկանային, որ իմ ներկայությունը պետք է ձև տային իրենց: Այսպիսով իջանք փողոց և արագ քայլեցինք դեպի այնտեղ, ուր ցույց տվեց Մարիցան, ժանդարմների ուղեկցությունը, որոնք մեզ իրենց մեջ էին առել, թեև վախը սրտնեղումս էր, որ ցանկացած պահի մեզ կարող էին թողնել զինված մարդկանց բազմաթիվ խմբերից մեկի ձեռքերում, որոնք կատաղաբար հետապնդում էին ցանկացած հայի, ով կհամարձակվեր փողոց դուրս գալ:

Տեսանք շատ վայրերում նետված մարմիններ, մի քանիսը՝ գրվախատված, մի տրամվայ՝ բոցերի մեջ, նույնն էլ՝ Հայերի շատ խանութներ: Զարհուրելի տեսարան էր, որում շոտլանդացի ի կատար էին ածվում թուրքական կառավարությունից և սուլթանի սպանողները:

Վազելով մտանք Հարևան մի փողոց: Մի խումբ թուրքեր մեծ թվով Հայերի նեղն էին գցել, որոնցից երեքը արյունաթաթախ, վերջին չնչում էին՝ սալահատակին: Բղավեցի, որ սպան միջամտեր, բայց նա թոթվեց ուսերը, կարծես այդ ամենը նրա հետ կապ չուներ: Տեսնելով, որ ժանդարմները չէին կանգնում, ստիպված հետևեցինք նրանց, քանի որ այլ կերպ կհարձակվեին մեզ վրա: Իսկական մի դանթեական, սարսափելի իրավիճակ:

Հասանք իտալական հիվանդանոցի դիմաց, որի դուռը փակ էր, բայց Մարիցան առանց վարանելու հարվածում էր համառորեն բռնող զանգակով, մինչև որ լսեցինք, որ ներսից մեկը իտալերեն հարցրեց: Նա նույն լեզվով պատասխանեց, որ բժիշկ Օհաննես Փիլիպոսյանի քույրն է: Մի քանի վայրկյան անց դուռը բացվեց, և մտանք չենք՝ պաշտպանված իտալական վաշտի բազմաթիվ ծովամարտիկների կողմից, որոնք կանգնած էին տանիքին, պատուհաններին՝ ձեռքերում սեղմելով հրացանները՝ ջանալով կանխել ավազակների հարձակումը:

Այնտեղ, իրոք, գտանք Օհաննես Փիլիպոսյանին, որն զբաղված էր ավելի ծանր վիճակում գտնվողների բուժմամբ. քանի որ ապաստան գտած շատ Հայերից մի քանիսը ծանր վիրավորներ էին: Ինձ վրա ծանր տպավորություն թողեց մոտ քսան տարեկան մի աղջիկ, որի երկու թևերը անդամահատել էին: Մարիցան ջանում էր հանգիստ երևալ, բայց սարսափելի իրականությունը ցանկացած մարդու կարող էր հանել փախուցից:

Սրահներից մեկում դեմառդեմ հանդիպեցի Իտալիայի դեսպանին՝ Թոմազո Կատալանին, որն ինձ նայեց հարցական, քանի որ ինձ լավ ծանոթ էր և չէր հասկանում, թե ես ինչ գործ ունեմ այնտեղ:

Նրան բացատրեցի հարցի էությունը, և Կատալանին, որից զայրույթ էր հորդում, սկսեց բղավել սպանողները թուրքերի դեմ:

– Այս թշվառական սուլթանը չի հասնի իր նպատակին: Մի քանի ամիս առաջ սպանեցին մի լսող իտալացի քահանայի, որ միայն բարի գործեր էր անում: Արդեն կուշտ ենք ստերից և ոճիրներից: Իտալիան չի մնա ձեռքերը ծայրած՝ տեսնելով, թե ինչպես են թուրքիայում կոտորում քրիստոնյաներին: Եվ համարձակվում եմ ասել, որ Ֆրանսիան՝ նույնպես: Տեսնո՞ւմ եք, թե ինչ է կատարվում: Ո՛չ ոստիկա-

նությունը, ո՛չ բանակը չեն միջամտում: Ինչ աղետ է. ըստ ինձ հասած լուրերի՝ հարյուրավոր մահացածներ կան: Սա բացարձակապես անընդունելի է: Պետք է գրավոր բողոք ներկայացնեմ մեծ վեզիրին, որն ինձ կրկին կվստահեցնի, որ ոչինչ չգիտի, և որ Հայերն են եղել առիթ տվողները. ինչ սարսափելի անարդարություն: Տեսեք, Անրի, պետք է նվաճենք այս երկիրը ու կարգուկանոն մտցնենք, քանի որ այն լուծումը, որ Հայերին մեզ հետ տանենք Եվրոպա, նույնը կլինի, ինչ Աբդուլ Համիդին իրավացի համարելը, որը ցանկանում է բնաջնջել կայսրության բոլոր քրիստոնյաներին: Մենք դա նրան թույլ չենք տա:

Այդ մարդը զայրացած էր, սակայն Իտալիան մոտ էր Թուրքիայի հետ հարաբերությունները խզելուն, և ես մտածեցի, որ մեր ապրած իրավիճակը գուցե այն կաթիլն է, որ լցնում է բաժակը:

Մարիցա Փիլիպոսյանը տրվեց Հայ կանանց օգնելու գործին, որոնք ապաստան էին գտել հիվանդանոցում, նրանցից շատերը փոքր երեխաներով էին, ինչը բարդացնում էր դրությունը: Նրա եղբայրը աչք չէր բացում վիրահատական սեղանից, քանի որ հազիվ հասցրել էր մեկի ոտքը անշարժ կապել կամ մեկ ուրիշի ճակատը, երբ հայտնվում էր նոր վիրավոր: Լուրերը, որ գալիս էին դրսից, շատ տագնապալից էին, քանի որ այլևս չէին խոսում հարյուրավոր մահացածներից կամ վիրավորներից, այլ տասնյակ հազարավորներից, որ նշանակում էր իսկական աղետ Կոստանդնուպոլսի Հայերի համար:

Հիվանդանոցում գտնվող իտալացիները չէին կարողանում զսպել իրենց զայրույթը, քանի որ իրենց շատ մոտ էին համարում հայկական համայնքին, որոնց հետ բարեկամական, առևտրական և ամեն տեսակի հարաբերությունների մեջ էին:

– Տեսեք,– ինձ պատմեց բժիշկներից մեկը, մեկը՝ Զուբեպե Մոնտինի անունով,– ես ամուսնացած եմ մի հայ կնոջ հետ և հետևաբար ես ամբողջ համայնքի հետ եմ: Այնքան կուզեի գնալ և մի ումբ դնել Դոմաբաղչեում: Զավակներ չունենք, բայց զարմիկներ, այո՛... և եթե նրանցից մեկին մի բան պատահի... Զգիտեմ, թե ինչ կանեմ:

Ուշ կեսօրին լուրեր ստացանք, որ ոստիկանությունն ու բանակը վերջնականապես վերահսկել են դրությունը և մարդասպանների հրոսակախմբերը, գոնե քաղաքի կենտրոնում այլևս չեն երևում: Այդ ժամանակ որոշեցի վերադառնալ Ֆրանսիայի դեսպանատուն: Հրածեշտ տվեցի Մարիցային ու իր եղբորը, որոնք ինձ շնորհակալություն հայտնեցին այն բանի համար, որ արել էի հանուն իրենց: Սոստացա, որ հնարավորին չափ շուտ կայցելեմ իրենց:

Թոմազո Կատալանին դեմ եղավ, որ ես մենակ գնամ և ստիպեց ինձ ընդունել երկու գինված ծովային թիկնապահների ուղեկցությունը:

– Իսկ եթե ձեզ բա՞ն պատահի... Տեսեք, Անրի, ոչ միայն մեր երկու երկրների միջև կան լավ հարաբերություններ, նաև դուք եք ինձ շատ համակրելի: Ինչպե՞ս կարող եմ թույլ տալ, որ դուրս գաք՝ ձեզ նման վտանգի ենթարկելով: Ոչ մի խոսք:

Իտալական հոսպիտալը թողնելիս քաղաքում ճնշող մի մթնոլորտ էր զգացվում, որ սովորաբար եռուն էր: Փողոցներում գրեթե մարդ չկար, բայց, այո՛, կային շատ անշարժացած մարմիններ, որոնց հավաքում էին ծածկակառքերի մեջ:

Ինձ ահավոր էի զգում՝ հասկանալով, որ մեր բողոքներն անօգուտ են լինելու: Երբ հասա, Պոլ Կամբոնը պաշտոնական կառքով գնացել էր Բարձր Դուռ՝ անձամբ ներկայացնելու իր խոր ցասումը և զգուշացնելու մեծ վեգիլին, որ Ֆրանսիայի համբերությունը սահման ունի: Բայց սուլթանն իրեն անտեղյակի տեղ էր դնում: Այդ ամառ վանի բնակչությունը Անատոլիայի կենտրոնում վայրագորեն սպանդի ենթարկվեց, իսկ հայկական թաղամասերը ոմբակոծվեցին մինչև լրիվ ջախջախում:

Ջրավարարվելով դրանով և ի նշան բացահայտ արհամարհանքի Եվրոպայի հանդիմանանքների հանդեպ՝ օգոստոսի սկզբներին կրկնվեցին կոտորածները Կոստանդնուպոլսում, այդ անգամ սկսեցին Հաաքոյի թաղամասում և տարածվեցին ամբողջ քաղաքով մեկ:

Այդ ժամանակ էր, որ ինձ հասավ Գրիգոր Բրոչյանի ուղերձը:

«Կարիք ունեմ ձեզ տեսնելու հնարավորին չափ շուտ: Իմ ժողովրդի համբերությունը սահման ունի»: Գ. Բ.

Երբեք ի վիճակի չէի լինի պատկերացնել, թե ինչ էր այդ պահից սկսած պատահելու: Եվ չէի կարող պատկերացնել այդ ամենի սարսափելի հետևանքները:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՎԵՐՋԵՐ 1896

26. ԲԱՆԿ ՕՏՏՈՄԱՆԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Գրիգոր Բրոչյանը ինձ հետ հանդիպում ունեցավ էմիլ Բագրատյանի խանութում, Գալատայի աշտարակի ներքո: Նրա հետ էին նաև իր ընկերները՝ «ամերիկացիները»,¹ նրանց գիտեին այդպես,² և Քրիստափոր Միքայելյանը, որը ներկայացնում էր ՀՀԴ-ն: Վտանգավոր էր այնտեղ գտնվելը, բայց ողջախոհություն համար ժամանակ չկար:

Բոլորն ինձ ջերմորեն և հարգալից ողջունեցին, ինչն ինձ միշտ էլ թվում էր չափից դուրս, որովհետև չէի հասկանում, թե իմ ո՞ր արժանիքների համար է դա: Չնայած լարվածությունը՝ էմիլը սառը թեյ պատրաստեց, ինչպես միայն ինքը գիտեր այդ անել, քանի որ հայերի չըջանում անգամ ամենախորհրդավոր պահերին հարկավոր էր պահպանել հյուրընկալության նվազագույն կանոնները:

– Չասես, որ համբերատար չենք եղել,– Գրիգորն ինձ հետ խոսում էր սառնությունով: – Ոչ ոք չի ասի հակառակը, բայց այլևս չենք կարող հանդուրժել. պետք է աշխարհին ցույց տանք, որ գոյություն ունենք, քանի որ այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ մենք էլ ենք մսից ու արյունից միայն այն ժամանակ, երբ մեզ սպանում են: ՀՀԴ-ում մենք ընդունել ենք գործողության մի որոշում, որն իրականացնելու են մեր երիտասարդները, այստեղ՝ ճիշտ և ճիշտ Կոստանդնուպոլսի ներսում՝ տեսնելու, թե արդյոք մեզ կհաջողվի՞ արձագանք գտնել ողջ Եվրոպայում: – Գրիգորը զննում էր իմ արձագանքը,³ ուզում ենք, որ իմանաս և նախագգուշացնես քո ղեկավարին, որ դա չի արվում Ֆրանսիայի դեմ:

– Ֆրանսիայի դեմ... Չեմ հասկանում, թե ինչ ես փորձում ինձ ասել: Ի՞նչ կապ ունի Ֆրանսիան այս ամենի հետ:

– Լավ,– Գրիգորն իրեն պահում էր խոժոռ և օտարոտի,⁴ ասենք թե Ֆրանսիան ներքաշված կլինի... Մի ժամ հետո ՀՀԴ-ն գրավելու է բանկ Օտտոմանը, այստեղի՝ Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական նրստավայրը, և որքանով ինձ հայտնի է, նրա իսկական սեփականատերը ֆրանսիական կապիտալն է: Մեզ անհրաժեշտ է, որ Փարիզն ըմբռնի

մեր հուսահատությունը, բայց պետք է հասկանաք, որ խոսքը Փրանսիայի դեմ գործողություն մասին չէ:

– Ինձ կներեք,– Գրիգորի անսքողությունն ինձ իսկական խենթություն թվաց,– բայց պետք է զգուշացնեմ ձեզ, որ դա կարող է առաջ բերել մի իսկական աղետ: Սուլթանը կօգտվի առիթից՝ հայերի նոր կոտորած իրականացնելու համար... Միթե չեք հասկանում: Շատ վտանգավոր է:

– Մեզ համար միևնույնն է ոխեր: Չափից ավելի հեղ ենք եղել, եթե ցույց տված լինեինք մեր ճանկերը, մեզ կվերաբերվեին ավելի հարգալից, քանի որ այս թուրքերը միշտ օգտվել են մեր բարությունից՝ համոզված, որ մենք սպանդանոց տարվելու պատրաստի գառներ ենք: Իսկ դրան արդեն վերջ է դրվելու: Հիմա մենք պետք է նշենք, թե ինչ ուղիով ենք գնալու:

Բարեկամներիս ընկճված հոգեվիճակի առջև փորձեցի իջեցնել ձայնս և հանգիստ հիմնավորել խոսքս:

– Լավ, բնականաբար կարող եք անել այն, ինչ կամենաք, բայց ես էլ իրավունք ունեմ անկեղծորեն ասելու ձեզ այն, ինչ մտածում եմ: Նման գործողությամբ դուք ոչնչի չեք հասնի, անհեթեթ մի բան, որը ճակատագրական հետևանքներ կունենա ամբողջ հայ համայնքի համար: Միթե չեք հասկանում, որ այդպիսի գործողությամբ դուք արդարացնում եք սուլթանի քաղաքականությունը... Պետք է լրջորեն մտածեք:

Այդ պահին հանդես եկավ Միքայելյանը, որն իմ կարծիքով շատ զրգոված էր:

– Իսկ ուրիշ ի՞նչ ընտրություն կա: Բոլորս դառնանք մուսուլմա՞ն և սուլթանի ոտքը պագե՞նք: Ուրիշ ելք չունենք, և դուք այդ գիտեք: Ո՛չ Եվրոպան, ո՛չ էլ Անգլիան մեզ համար ոչինչ չեն արել՝ բացի մեզ օգտագործելուց: Մեր հիմնահարցն այն է, որ մենք գիշեր-ցերեկ աշխատելուց բացի, ուրիշ բանի պիտանի չենք: Եվ երբ գնում ենք որևէ հայկական գյուղ՝ նրանց բացատրելու, որ եթե միանանք, մեծ հաջողություն կունենանք, մեզ նայում են առանց որևէ բան հասկանալու և շարունակում են լուծ քաշել. ի՞նչ զարհուրելի ճակատագիր ունենք: Հայերս արյունաքամ ենք լինում, և ոչ ոք ոչինչ չի անում՝ կանխելու համար, իսկ եթե ասում ենք՝ բավ է, ուրեմն մենք ենք սխալ թույլ տալիս...

– Ինձ չե՞ք կանչել խորհուրդ խնդրելու համար,– առաջարկեցի՝ առանց բարկությունս զսպելու,– թե՞ նախքան իմ գալն արդեն որո-

չումն ընդունված էր: Դուք գիտեք, որ ես ձեր Հարցի համակիրն եմ, բայց չգիտեմ, թե ինչ եք ուզում ինձանից:

– Միայն ուզում ենք, որ իմանաս, որ քեզ վստահում ենք որպես մերոնցից մեկին: Գիտե՞նք, որ սա իր հետևից բերելու է ծանր վրեժ-խնդրություն, բայց եթե սա չլինի, մեկ ուրիշ բանի համար կլինի, քանի որ ինչպես համոզվել ես, սուլթանի համար միևնույնն է: Նրա կարծիքով բոլոր հայերս էլ խանգարող խոչընդոտ ենք, և ճշմարիտն այն է, որ մենք էլ այդ տպավորությունն ունենք:

Մի պահ խորհրդածեցի պատասխանելուց առաջ, քանի որ ինձ անախտո՞ժ էի զգում, բայց անհանգստությունը գերազանցում էր անախտո՞թության զգացումին:

– Լավ,– պատասխանեցի մի քիչ վրդովված,– ամեն դեպքում ինչ կարողանամ՝ կանեմ, բայց ձեզ համար պետք է կասկածից վեր լինի, որ Փրանսիայի ժողովուրդը եղել և միշտ էլ լինելու է հայերի կողմից, և դուք դա բոլորից լավ գիտեք:

Այսպես ավարտվեց այդ քննադատական ժողովը ՀՀԴ-ի հետ: Դուրս եկա փողոց և արագ քայլեցի դեպի դեսպանատուն: Ոչ ոքի չէի կարող այդ իրավիճակի մասնակիցը դարձնել, անգամ Պոլ Կամբոնին: Ինձ համար դա մի դաժան փորձություն էր, որովհետև ակներև էր, որ նորից շատ մարդիկ էին զոհվելու: Հանկարծ ներքուստ մի բան զգացի և քայլելով ճանապարհս փոխեցի՝ ուղղվելով հնարավորին չափ արագ դեպի բանկ Օտտոման:

Երբ մտա բանկ, ամեն ինչ սովորական էր թվում: Դրսում պողոտան լի էր մարդկանցով, որոնք քայլում էին վերուվար՝ առանց որոշակի ուղղություն, ինչը բնորոշ էր Կոստանդնուպոլսին և արտառոց մի բան դրանում չկար: Հետո մի դռնապանի հարցրի տնօրենից: Կարծեմ նա ինձ ճանաչեց, քանի որ հաճախ էի բանկի ծառայություններից օգտվում և ինձ նշան արեց, որ իրեն հետևեմ: Անմիջապես տեսուչը դուրս եկավ ինձ ընդունելու և ինձ ժպտալով, շարունակ մեծարանքի խոսքեր ասելով՝ ուղեկցեց տնօրենի գրասենյակը:

Ճիշտ այն պահին, երբ նստում էի բանկի տնօրենի գրասենյակում, հնչեցին առաջին կրակոցները: Ալֆրեդ Լըբլանկը, մի զվարթ մարսելցի, նայեց վրաս իր ոսկեգօծ ակնոցի վրայով:

– Լսեցի՞ք դա... Պետք է որ փողոցում լինի, իսկապես, ի՞նչ խառը ժամանակներում ենք ապրում: Ձեզ հավատացնում եմ, որ շատ եմ կարոտում իմ Մարսելը:

Նորից մոտիկից լավեցին մի քանի պայթյուններ: Այդ նույն ժամանակ էր, որ ծառայողներից մեկը, առանց թակելու, վազելով ներս մտավ շատ անհանգստացած և դարմացած:

– Պարոն տնօրեն..., կներեք, որ ձեզ ընդհատում եմ: Տեսեք, մտել են մի խումբ զինված հայեր, ուսանողներ են թվում և պահանջում են ձեզ տեսնել: Ներեցեք, պարոն, բայց կարծում եմ, որ դա լավ բան չի խոստանում:

– Կարող ենք հայտնել ոստիկանությունը: Թեև կարծում եմ, որ դրա հարկը չի լինի:

Ճիշտ այդ պահին գրասենյակ մտան չորս երիտասարդ՝ ատրճա-նակներով զինված:

– Ձեզ ի՞նչ է հարկավոր: Ի՞նչ է կատարվում այստեղ,– տնօրենը զայրացած էր թվում այդ վարվելակերպի հանդեպ: – Բարի եղեք, լքել բանկը:

– Լսեք: Իմ անունը Բարկեն Սյունի է, և ես այս գրավման պատասխանատուն եմ,– երիտասարդն ինձ նայեց, ասես ինձ ճանաչում էր: – Իսկ դուք ո՞վ եք,– նկատած կլինեք, որ օտարերկրացի էի, և հետո ֆրանսերեն խոսեց:

– Անրի Լատուրն եմ, Ֆրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղարը, այս բանկում բացված հաշիվ ունեմ:

– Լավ: Ձեր դեմ ոչինչ չունենք, բայց պետք է իմանաք, որ մեր մտադրությունը այս չենքը պայթեցնելն է: Այս պահին ոչ ոք չի կարող դուրս գալ կամ մտնել: Մենք պատրաստ ենք դրան, և ոչ ոք մեզ չի արգելի, այնպես որ ձեզ հանգիստ պահեք և տեղից չչարժվեք:

– Ազատ Հայաստան,– մնացած երիտասարդները գոչեցին այդ կոչը խմբով:

Գրոհողներից մեկը տեղավորվեց դռան մոտ՝ հսկելով մեզ, իսկ Սյունին ու մնացածները դուրս եկան գրասենյակից՝ հրամաններ գոռալով:

Արտաքուստ չենքն անառիկ էր թվում, եթե միայն չօգտագործեին պայթուցիկներ կամ թնդանոթներ: Չհրկիզվող վիթխարի պահարանի պես՝ նրա պատուհանները պաշտպանված էին հաստ երկաթե վանդակաձողերով, իսկ մեծ դռները երկաթից էին և կոանակոփ, այնպիսի չափերով, որ անհնարին էր դրանք վնասել:

– Քանի՞ մարդ է աշխատում այստեղ: Վթարային որևէ ելք գոյություն ունի՞,– իմ հարցերը տնօրենին հանկարծակիի բերեցին:

Այդ մարդն ինձ նվազուն ձայնով պատասխանեց, կարծես հենց նոր էր գլխի ընկել, թե ինչ պատասխանատվություն է հանձն առել:

– Հարյուր քսանհինգ մարդ, բայց գուցե մի քանիսը գործով դըրսում լինեն: Ինչ մնում է ելքին՝ նախկինում փախուստի ստորգետնյա

մի ճանապարհ կար..., բայց փակվեց, որովհետև գողություն փորձ էր տեղի ունեցել: Այնպես որ, հիմա...

Հենց այդ պահին դռան մոտ կանգնած ուսանողը մեզ ձեռքով ցույց տվեց, որ գնանք դահլիճ, որտեղ մարդիկ կան: Սյունին բարձրացել էր սպասարկման սեղաններից մեկի վրա, և ողջ անձնակազմը հավաքվել էր այնտեղ:

– Հանգիստ մնացեք: Մենք ձեր դեմ ոչինչ չունենք, միայն թե դուք մեզ առայժմ որպես վահան եք ծառայում: Երբ ձեզ ցուցում տրվի, շարքով մեկ-մեկ դուրս կգաք փողոց գլխավոր դռնով: Բայց ձեզ խնդրում եմ, որ ենթարկվեք հրահանգներին և ոչինչ չձեռնարկեք: Եվ մեզ մի ստիպեք ուժի դիմել: Պատկանում ենք ՀՀԴ-ին և պատրաստ ենք ամեն քայլի:

Այդ ժամանակ լավեցին նոր կրակոցներ և ուժեղ հարվածներ կողմնային դռան վրա: Անկասկած, դա թուրքական ժանդարմերիայի կողմից փորձ էր չենք թափանցելու: Ապակիների փշրվելուց և ներսում հրագենի երկու կրակահերթի ճարձատյունից՝ մարդիկ կուչ եկան: Լավեցին խուճապի ճիչեր, և երկու թե երեք հոգի վիրավոր ընկան հատակին: Անվստահության կասկածելի պահ տիրեց, քանի որ անգամ գրոհողները, հաստատ, նման հակահարվածի չէին սպասում:

Հանկարծ տեսա, թե ինչպես Սյունին՝ գրոհողների առաջնորդը, սպասարկման սեղանին մի պահ կոացած մնալուց հետո հակվեց ինքն իր վրա և բերանքսիվայր փլվեց սալահատակին: Ընկնելու ձևից մտածեցի, որ նախքան գետնին ընկնելն էր մահացել: Ընկերներից շատերը վազեցին նրա կողմը և փորձեցին տեղավորել նրան սեղաններից մեկի տակ, բայց ակնհայտ էր, որ նրա համար այլևս ոչինչ չէր կարելի անել: Դա մեծ իրարանցում առաջ բերեց նրանց մեջ:

Դրսում՝ փողոցում, ժանդարմները պետք է որ ցրված լինեին, որովհետև հարվածները և պայթյունները մի պահ դադարեցին, ինչից օգտվեցին հայերը՝ պաշտպանվելու նպատակով ծանր կահույքները քարշ տալով և դռների դեմ տեղադրելով:

Մտածեցի, որ ամեն ինչ փոխվելու է իրենց առաջնորդի անսպասելի մահվան պատճառով:

Տեսա, թե նրանցից շատերը՝ իրար օգնելով ինչպես էին տեղադրում մեծ արկղերը մեծ մարտադաշտի ռազմավարական կետերում և գլխի ընկա, որ պայթուցիկներ էին: Ամեն ինչի ընդունակ էին, և

ամեն ինչ ավելի էր վատացել, քանի որ Սյունու մահից անմիջապես հետո ավելի նյարդային էին՝ չիմանալով ինչ անել:

Երիտասարդներից մեկը մոտեցավ ինձ՝ ասելով.

– Ինձ չե՞ք ճանաչում:

Գլխով ժխտեցի:

– Օհաննես Փղիպոսյանն եմ՝ Մարիցայի եղբայրը...

Այդ ժամանակ նրան ճանաչեցի: Մազերը կտրել էր, իսկ մորուքը՝ սափրել:

– Բայց դուք ի՞նչ գործ ունեք այստեղ,– պատասխանեցի զարմացած,– չէ՞ որ դուք բժիշկ եք:

– Տեսեք, մայե Լատուր: Նախևառաջ ես հայ եմ, իսկ հայերս այլևս չենք կարող հանդուրժել այս իրավիճակը: Գիտե՞ք դուք, մայե, թե որքան հայեր են սպանվել, մահացել վերջին վեց ամիսների ընթացքում: Ավելի քան քառասուն հազար, այստե՛ղ, Կոստանդնուպոլսում... Դուք ականատեսն եք այն բանի, թե ինչպես են գործում սուլթանի մսագործները: Վանում այդ մարչալ Սահէղդին փաշան թալանեց քաղաքը՝ ի փառ իր տիրոջ՝ բռնաբարելով, սպանելով, նաև այրելով մեր եկեղեցիները: Հրաման ունեին գլխատելու տասը տարեկանից բարձր բոլոր տղաներին: Իսկ ի՞նչ ասացին թերթերը Փարիզում. «Հայ հեղափոխականները ահաբեկչական գործողություններ են իրականացրել թուրք քաղաքացիների նկատմամբ», իսկ Լոնդոնը՝: Բայց չէ՞ որ հենց ինքը՝ անգլիացի հյուպատոսն է հրահանգներ տվել թուրք հրետանավորներին: Այլևս ոչ մի հույս չունենք և ստիպված ենք փոխել մեր գործելակերպը: Միայն ձեր նման դրական մարդիկ են մեզ օգնում, որոնք գործում են ըստ իրենց բարոյական չափանիշի: Իրոք, դուք մեծ տպավորություն եք թողել քրոջս՝ Մարիցայի վրա... Շարունակ խոսում է այն մասին, թե ինչպես մեզ օգնեցիք:

Այդ ճնշող մթնոլորտում ժամեր անցան, մինչ հարակից փողոցներում լավում էին ճիչեր, ձիավորների սրնթիաց վարզը, անգամ հրազենի երբեմն հնչող ճարճատյուն՝ կարծես ուզենալով հիչեցնել գրոհողներին, թե նրանց ինչ է սպասում, եթե փորձեն փախչել:

Ներսում մթնոլորտը գնալով ավելի չարագուշակ էր դառնում, քանի որ ներսում գտնվող ծառայողները և հաճախորդներն ասես համոզված էին, որ բոլորս էլ այս կամ այն կերպ մեռնելու ենք՝ կա՛մ գրոհողների սարքած պայթյունից, կա՛մ էլ վերջիններիս և ոստիկանության ու բանակի միջև փոխհրաձգություն ընթացքում:

Երբ գիչերը եկավ, ինչ–որ մեկը մոտեցավ գլխավոր դռանը՝ թափահարելով մի սպիտակ կտոր: Ծառայողական դուռը մի պահ բացվեց, և մի մարդ ներս մտավ: Ներկայացավ որպես Մաքսիմով՝ ռուսական ղեսպանատնից միջնորդի դերով: Ինձ կանչել տվեցին, որպեսզի Մաքսիմովը կարողանար հաստատել, որ պատանդներից մեկը եվրոպական ղեսպանատներից մեկի բարձրաստիճան պաշտոնյա է. մի բան, որ, ըստ երևույթին, ավելի ծանրակշիռ էր դարձնում իր խնդրանքը:

Բավականին դայրույթով՝ Մաքսիմովը բացատրեց, որ սուլթանը հրամայել է ուժեղացնել Բանկ Օտտոմանը՝ ցույց տալու համար, որ իր հետ խաղ անել չի կարելի, սակայն ղեսպանները պատասխանեցին, որ եթե նման բան տեղի ունենա, պատասխան հարվածը կարող է ջախջախիչ լինել, ինչպես օրինակ՝ Դոլմաբաղչե պալատի ուժեղացումը ռազմականակերից, որոնք խարխալ գցած կանգնած էին Բոսֆորի մատույցում: Մաքսիմովը գալիս էր հայտնելու սուլթանի կողմից արդեն ընդունված ցնձագին լուծումը: Գրոհող հայերը կարող էին թողնել երկիրը՝ պաշտպանված դիվանագիտական մի անցած թղթով, նույն բանկի ֆրանսիացի որևէ խորհրդակցի առաջատանավը նստել ու այս ձևով փախչել Ֆրանսիա:

Երկար տատանվելուց և երկմտանքներից հետո՝ հայ ուսանողները, թեև շատ կասկածահար, ընդունեցին առաջարկը: Ֆրանսիայի ծովայինների թիկնապահական մի հեծելավազտ, և մյուսն էլ անգլիական նավատորմի իր, եկան պայմանավորված ժամին և սպասեցին դրսում նրանց ուղեկցելու մինչև նավ՝ նրանց պաշտպանելով ոչ միայն ժանդարմերիայից, որ նման ղեպքերում կփորձեր ձերբակալել նրանց, նաև բազմությունից, որը շարունակ բղավում էր սպառնալիքներ և նրանց հախից գալու առիթը երբեք բաց չէր թողնի:

Ինչ վերաբերում է ինձ, ես չենք լքելու որևէ խնդիր չունեցա, թեև ոստիկանությունը մի քանի ժամ շարունակ պահեց անձնակազմի մնացյալ մասին՝ այն նպատակով, որ հաստատեին, որ նրանց մեջ մեղսակիցներ չկային: Հետևաբար ինձ թույլատրեցին լքել այդ վայրը ղեսպանատան լանդոյով, որը նույն դռան մոտ ինձ էր սպասում: Ոչ ոք չէր ցանկանում մի նոր դիվանագիտական բախում:

Հաջորդ օրը գտնվում էի իմ պաշտոնական գրասենյակում, երբ քարտուղարն ինձ հայտնեց, որ մի հայ ուզում է տեսնել ինձ: Իջա այցելությունների սրահ և անակնկալորեն հանդիպեցի Հովհաննես Օհանյանին՝ այն բժշկին, որը եղել էր իմ առաջին հարևանը:

– Մայն դը Լատուր, այնքան ուրախ եմ ձեզ տեսնել: Այցելությունս պատճառը ձեզ տեղեկացնելն է, որ մի երկու ժամ առաջ ոստիկանությունը ձերբակալել է մի հայուհու, որին դուք հավանաբար ծանոթ եք: Ոստիկան Մարիցա Փիլիպոսյանի մասին է, որն այս պահին գտնվում է Բերայի կենտրոնական ոստիկանատանը: Վախենում եմ, որ եթե չփորձենք անմիջապես նրան այնտեղից հանել, այլևս չենք տեսնի նրան: Նրա ձերբակալությունն պատճառն այն է, որ նրա եղբայրը՝ իմ գործընկերը, Բանկ Օտտոմանը գրավողների մեջ էր: Չգիտեմ, դուք արդյոք կարող եք կամ կուզենա՞ք մի բան անել հանուն նրա, բայց մտածեցի, որ պետք է իմանաք դա:

Տազնապահար տեղիցս վեր թռա: Մարիցա: Ինչպե՞ս գլխի չէի ընկել: Օհանյանը վազեց իմ հետևից՝ բացատրելով, որ պետք է շատ աչալուրջ լինենք, քանի որ հայերի դեմ խառնակչությունները վառուղի պես տարածվել են ամբողջ քաղաքով մեկ: Ակնհայտ էր, որ սուլթանը չի թաքցնում իր կատաղությունը տեղի ունեցածի առիթով և որ ստիպելու է, որ հազարավոր անմեղներ վճարեն վիրավորանքի դիմաց:

Փորձեցի սառնարյունորեն գործել, թեև քաջ գիտակցում էի, որ ոչ մի բույս չպետք է կորցնեմ: Բարձրացա իմ գրասենյակ, որտեղ միշտ պահում էի ծխակարգին համապատասխան մի կոստյում անսպասելի ընդունելությունների համար, քանի որ հանկարծ կարող էի դրա կարիքն անհապաղ ունենալ: Կառապանին կարգադրեցի, որ պատրաստեք պաշտոնական կառքը, դեսպանատան տոնական երկու կառքերից մեկը, որոնք օգտագործվում էին պաշտոնական հանդիսությունների ժամանակ: Օհանյանն ինձ գնում էր առանց թաքցրելու իր ոգևորությունը՝ հասկանալով իմ մտադրությունները:

Վազելով իջանք: Կառապանը նույնպես հազել էր իր տոնական համազգեստը, և ինձ հարցրեց, թե ուր ենք գնում: Կառք նստեցի՝ Օհանյանի ընկերակցությամբ, որն անընդհատ ինձ էր նայում, և կառապանին հրամայեցի, որ տաներ Ներքին գործոց նախարարություն: Այդպես էլ արեց և վարգավազ մտանք պողոտա, որի վրա դեռ մնում էին հրդեհված տրամվայների մնացորդներ, հանրային կառքեր, կոտորված անիվներ, հայերի ավերված խանութներ, փողոցում այս ու այնտեղ նետված դիակներ, և երկաթե մականներով զինված մարդահրեշների խմբեր, որոնք այս ու այն կողմ էին գնում-գալիս առանց թաքցնելու իրենց մտադրությունները:

Առանց մեր խնդրանքի՝ մեզ ուղեկցեցին մի քանի ժանդարմներ՝ հասկանալով, որ դիվանագիտական որևէ միջադեպ կարող է տեղի

ունենալ, եթե մեզ կանգնեցնեն: Կառապանը նրանց բացատրեց, որ գնում ենք նախարարություն և գնացինք այնտեղ փողոցով դեպի վեր և էլի ժանդարմներ ավելացան՝ թողնելով չքերթի տպավորություն, ինչն այլ պարագայում իմ ծիծաղը առաջ կրերեր:

Նախարարության դռնապանները, զարմացած, տեսնելով ուղեկցող թափորն առանց այլևայլության, կրնկի վրա բացեցին կռանակոփ վանդակաճաղերը: Անմիջապես քարտուղարներից մեկը մեզ տարավ դեպի ռոկոկո ոճի մեծ նախասրահ և այնտեղ հանդիպեցինք նախարարի օգնականներից մեկի հետ, որն ինձ հապճեպ ողջունեց՝ սպասողական նայելով ինձ:

Փորձելով զսպել զայրույթս՝ ներկայացա որպես Ֆրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար: Նրան ասացի, որ ցանկանում եմ խոսել ոստիկանության գլխավոր պետի հետ և որ խոսքը անհետաձգելի հարցի մասին է: Համաձայնեց փոքր-ինչ կասկածանքով, քանի որ նման գործելակերպը բացարձակորեն նախատեսված չէր արարողակարգում: Հետո մեզ առաջնորդեց մի ընդարձակ սպասասրահ, որտեղ ստիպված քսան բույս սպասեցինք, մինչև կմտնեք մի գեր, քրտնաթոր, վիթխարի փորով տղամարդ, որը ներկայացավ որպես Ահմեդ Ալի բեյ՝ ժանդարմների ոստիկանապետ՝ հարցնելով, թե իրենից ինչ եմ ուզում:

Պատասխանեցի թուրքերեն՝ աշխատելով հնարավորինս հանգիստ լինել՝ վստահեցնելով, որ հավանաբար սխալմունք է տեղի ունեցել, քանի որ դեսպանատան քարտուղարուհիներից մեկը՝ մաղմուլազել Փիլիպոսյանը, հնարավոր է ձերբակալված լինի, ինչը կարող է մեծ անպատեհություն առաջ բերել երկու երկրների փոխհարաբերությունների միջև, քանի որ խոսքը Ֆրանսիայի քաղաքացու մասին է:

– Ձերդ գերագանցությունն ասում է, որ այդ հայուհին պաշտոնյա է և ունի ֆրանսիական անձնագիր,– Ալի բեյը երկմտանքով գննեց ինձ:

– Իհարկե: Ինքս եմ այն ստորագրել ընդամենը մեկ ամիս առաջ, պետք է որ ձեր մարդկանց տրամադրության տակ լինի, բայց ցանկացած դեպքում կարելի է ուղարկել կրկնօրինակը: Լսեք, կոմիսար, նա անձամբ աշխատում է ինձ համար, և ցանկանում ենք, որ հնարավորին չափ շուտ վերադառնա:

– Ձերդ գերագանցություն, բոլորովին չկասկածեք, որ կանոնաձեռն ինչ, ինչ կախված է ինձնից: Բայց սրանք դժվարին օրեր են,

գուցե մի սխալմունք է եղել, և եթե այդպես է, անմիջապես այն կուղղենք: Հրաման կտամ, որ նրան գտնեն և ուղեկցեն դեպի դեսպանատուն, ի վերջո չգիտեմ, թե ինչ տեղի ունեցած կլինի: Գուք ինձ հասկանո՞ւմ եք... Բոլորիս համար էլ վատ ժամանակներ են, շատ վատ: Կարո՞ղ եք ինձ կրկնել նրա անունը:

Այնտեղից դուրս գալիս Օհանյանն ինձ հիացմունքով լի հայացքներ էր ուղղում, մինչև որ մի պահ վճռեց խոսել շատ հարգալից ձևով:

– Դեռ մինչև հիմա հիշում եմ, որ ձեզ ողջունեցի, երբ մենք հանդիպեցինք իրար չքամուտքում: Ներբուստ զգացի, որ հայերի համար կարևոր մի մարդ եք լինելու, և հենց նոր դուք դա ապացուցեցիք վտանգելով ձեզ չափից ավելի՝ հանուն մի հայուհու մահից փրկելու: Ծնորհակալություն իմ ժողովրդի անունից: Երանի շատերը լինեին ձեզ նման: Ծնորհակալություն:

Համաձայնեցի՝ փորձելով ժպտալ, կարևորություն չտալով դրան, սակայն ակնհայտ էր, որ Օհանյանը ցնցված էր:

Վերադարձանք դեսպանատուն շատ անհանգստացած՝ համոզվելով, թե ինչպես էին տարածվում անկարգությունները քաղաքով մեկ, մինչդեռ ոստիկանությունը ոչ մի մտադրություն չունեի միջամրտելու: Դա այն բանի կրկնողությունն էր, ինչ կատարվել էր ամիսներ առաջ, բայց չտկված և ավելի ծավալուն: Այլևս ոչ ոք չէր կասկածում սուլթանի խարդախ ծրագրերին, որոնք դուրս քաղաքական ընդհարումից վերածվում էին ինչ-որ անձնականի՝ հայ հպատակների նկատմամբ իր ատելության պատճառով:

Հրաժեշտ տվեցի Հովհաննես Օհանյանին, որը դարձյալ հայտնեց ինձ իր շնորհակալությունը: Նրան պատասխանեցի, որ ինքս էի իրեն շնորհակալ՝ ինձ եկած և հայտնած լինելու համար: Հետո կարգադրեցի կառապանին, որ տաներ նաև զինված թիկնապահների, քանի որ այլ կերպ, նկատի ունենալով իրավիճակը, նա տեղ չէր հասնի կենդանի:

Մեզ ավելի ուշ տեղեկացրին, որ կառավարությունը հրաման էր արձակել բացել բանտերի դռները այն խոստումով, որ ներում կչնորհեն նրանց, ովքեր հայերի վրա կհարձակվեին: Կոստանդնուպոլիսը կրկին գտնվում էր ոճրագործների և ամենաստորին խավի մարդկանց ձեռքերում, որոնք գործում էին բացարձակ անպատեխություններ, քանի որ տրված հրամանով, բանակը և ոստիկանությունը հետ էին քաշվել իրենց գորանոցները:

Համոզվեցի նրանում, որ անկարգությունները համընդհանուր են և որ հայերը ահավոր վիճակում են՝ անկախ տարիքից, սեռից և դիր-

քից, մի նոր նենգ սադրանքում, որ Աբդուլ Համիդն էր հրահրել իր կառավարությունը:

Անցավ առնվազն տասներկու ժամ, որոնց ընթացքում կարծեցի, թե այլևս նրան չեմ տեսնելու, մինչև որ ոստիկանություն երկու ձիով լծված մի կառք կանգնեց դեսպանատան դիմաց: Մի փխրուն սիլուետ իջավ կառքից և օրորվելով քայլեց դեպի դարպասը: Հասկացա, որ Մարիցան էր և վազեցի փողոց: Երբ մոտեցա, տեսա, թե ինչ վիճակում էր: Նրան դաժանաբար ծեծել էին: Նրա այտուցված դեմքը ցույց էր տալիս գազանաբար ձաղկված լինելու նշաններ, նրա կապտած աչքերը հազիվ էին բացվում, հագուստը բզկտված էր, ինքն էլ նկատելիորեն կաղում էր: Հանկարծ, ինձնից երկու քայլի վրա ընկավ գետնին:

Ես հակվեցի նրա վրա և տեսա, որ ուշագնաց է եղել: Այդ ժամանակ նրան վերցրի թևերիս վրա և տարա դեսպանատան բուժարանը. մի փոքրիկ սրահ մեկ մահճակալով, որտեղ բժիշկը քննում է հիվանդներին: Կանչել տվեցի բժշկին, և Լուի Գորբերն անմիջապես եկավ: Ինձ դուրս հրավիրեց, մինչ քննում էր նրա վիճակը: Քիչ անց նրան պատգարակով տարան Հյուրերի սենյակներից մեկը:

– Նրան գազանաբար են ծեծել: Նա կարող էր մեռած լինել հասցրված հարվածների պատճառով, բայց ուժեղ, երիտասարդ աղջիկ է, և կարծում եմ՝ կկարողանա դուրս գալ այս դրությունից: Ամբողջ մարմնի վրա արյունազեղումներ ունի, երկու սեղանատամ է կորցրել, իսկ աջ ախանջը ուժեղ վնասվել է: Կողոսկրներից երկուսը կտրված են, ոտքերից մեկին մի կտրվածք կա, ծնոտոսկրի և նաև ձախ նախաբազկի կտրվածք: Չգիտեմ՝ կա՞ն ներքին լուրջ վնասվածքներ, բայց մեզում արյան հետքեր չկան..., իսկ դա լավ նշան է: Գիտակցությունը տեղն է, բայց նրան հանգստացնող դեղամիջոց եմ տվել, որովհետև ուժեղ ցավեր ունի: Անրի, իսկապես քեզ ոչինչ վստահասել չեմ կարող, մինչև որ քառասունութ ժամ չանցնի: Երբեմն խրնդիրներ են ծագում, ինչպես օրինակ՝ երիկամային անբավարարություն:

Կարծում եմ, որ ոչինչ չի պատահի, բայց երբեք չեմ տեսել որևէ մեկին՝ այդպես ծեծի ենթարկված: Նա, ով աղջկան ծեծել է,– հավանաբար ոչ մենակ,– մարդու տեսքով գազան է: Ի՞նչ է կատարվում այս երկրում, Սուրբ Աստված:

Մարիցան դուրս եկավ այդ վիճակից: Երբ ինձ թույլ տվեցին մտնել նրան տեսնելու, նրա կապտած դեմքը և կիսափակ աչքերը փորձեցին

դեմքին ժպիտ տալ, սակայն փոխարենը ծամածուծություն ստացվեց: Այդ պահին ինձ խանգարում էր հուզմունքը, և չէի կարողանում խույս տալ, որ աչքերս արցունքներով չլցվեին:

– Կրկին շնորհակալություն,– թույլ չչնջաց,– կարծում եմ՝ կյանքով եմ ձեզ պարտական... Եղբայրս և ես ձեր շնորհիվ ենք գտնվում այստեղ:

– Ոչ, ինձ ոչինչ պարտական չեք: – Ես ճիգ գործադրեցի խոսելու համար: – Դուք՝ հայերդ, խրթին մարդիկ եք: Հիմա ավելի լա՞վ եք:

Մարիցան համաձայնությունն անհամարժեց էր:

– Դե ինչ, ամբողջ մարմինս ցավում է, և ամեն անգամ, որ շնչում եմ, ոնց որ դաշույնով խոցեն, սակայն կարծում եմ, որ բախտս շատ է բերել... Բուժքույրն ինձ պատմել է, որ քաղաքում կան հազարավոր սպանվածներ:

– Դե լավ, ուրախացեք, որովհետև ձեզ նվեր եմ բերել: Մի անձնագիր՝ Մարիցա Փիլիպոսյանի անունով: Այստեղ գրված է. Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն: Զերն է, հիմա դուք նույնպես ֆրանսուհի եք, և երբ կուզեք, կարող եք թողնել Թուրքիան, բայց լաց մի եղեք, ձեզ աղաչում եմ: Կարծում եմ, որ դուք դրան արժանի եք:

– Անրի, լաց եմ լինում շնորհակալ լինելուց, բայց չեմ կարող չմտածել իմ խեղճ ժողովրդի մասին: Քանի՛-քանի՛ հայեր կուզենային ունենալ այս փաստաթուղթը:

– Լավ: Հիմա աշխատեք հանգստանալ: Բժիշկն ինձ հավաստիացրել է, որ մի քանի օրից ձեզ թույլ կտա վեր կենալ: Այդ ժամանակ էլ կխոսենք:

Այդ նույն առավոտ Պոլ Կամբոնը շատ լուրջ ձևով ինձ կանչեց իր գրասենյակ:

– Անրի, կարծում եմ, որ պետք է խոսենք: Եկող չարաթ վերադառնալու ես Փարիզ, եթե ոչ, կարող ենք դիվանագիտական ընդհարում ունենալ: Ավելի լավ է, որ մի որոշ ժամանակով անհետանաս: Պատմում են, որ գնում ես այս ու այն կողմ՝ հայերին օգնելու, իսկ դա այստեղ և հիմա կարող է շատ վտանգավոր լինել՝ անձամբ քեզ և մեր դիվանագիտական առաքելության համար: Այնպես որ, մի քանի օր դուրս մի արի և եկող նավով կվերադառնաս Փարիզ: Քեզ հանդիմանելու ոչինչ չունեն: Քեզ կասեմ, որ հիանում եմ քեզնով, բայց հիմա չես կարող մնալ այստեղ... Հասկանում ես, այնպես չէ՞: Այստեղ՝ Թուրքիայում, գործերը գնալով շատ են վատանալու, և ես չէի

ուզենա, որ քեզ որևէ բան պատահի: Գիտե՞ս, թե որքան հայեր են մահացել այս օրերին: Հազարավոր, հինգ կամ վեց հազար առնվազն, գուցե և շատ ավելի և մի քանի եվրոպացի: Վերադարձիր և որոշ ժամանակ հանգստացիր, հետո կտեսնենք, թե ինչ կանենք քեզ հետ:

Պոլն ինձ գրկեց՝ կամենալով ինձ ասել, որ անկախ ամեն ինչից, նա ինձ հետ է:

Մի չարաթ անց նստեցի Փրանսիական նավատորմի մի հաճանավ: Նավախցիկներից մեկում ճամփորդում էր Մարիցա Փիլիպոսյանը: Որպեսզի նրան թողնեին նավ նստել, ստիպված համոզեցի հրամանատարին, որ նա իմ նշանածն է: Ճամփորդությունն անցավ շատ լավ՝ եղանակի շնորհիվ, և երբ հասանք Մարսել, պատրվակը դարձել էր իրականություն, քանի որ Մարիցան ու ես նշանվեցինք: Տրամաբանական էր, իսկ երբ ոտք դրեց Փրանսիա, ինձ պինդ գրկեց: Այդ պահից սկսած՝ իմ սիրտը պատկանում էր Հայաստանին:

27. ՓԱՐԻՉ՝ ՊԱՏՎԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ

Փարիզ հասնելուն պես նախապատրաստվեցինք մեր հարսանիքին, որը տեղի ունեցավ երեք ամիս անց. հանուն ինչի՞ սպասեինք: Եվ ուրեմն ինձ համար սկսվեց երջանիկ մի ժամանակահատված: Դիվանագիտական անձնակազմում խնդրեցի աշխատանքի առժամանակյա ընդհատում և վերադարձա իմ առևտրաֆինանսական գործերին, որոնց գերազանց վարույթով մինչ այդ զբաղվել էր իմ աշխատանքային թիմը: Փող աշխատելու և այն ծախսելու հրաշալի պահ էր: Վերականգնեցի Պլաս դը Վանդոմի, մի խաղաղ փոքրիկ հրապարակի մոտ գտնվող այն շքեղ տունը, որում ապրել էին ծնողներս և ձեռնամուխ եղա մեր օջախի ստեղծմանը, քանի որ լրացել էր իմ՝ երեսունվեց և Մարիցայի քսանչորս տարին: Նա սահուն էր խոսում ֆրանսերեն և ընդամենը մի քանի ամիս անց՝ նաև փարիզյան շեշտով: Ինչ վերաբերում էր նրա եղբորը՝ Օհանեսին, մտավ աշխատանքի Սալպետրիերի հիվանդանոց՝ իր արժանիքների շնորհիվ և շուտով բացեց մասնավոր հիվանդատուն:

1897 թ. մայիսին Մարիցան լույս աշխարհ բերեց մեր որդուն: Էդուարը նման էր ինձ, նաև օժտված էր իր մոր սուր մտքով: Ժամանակն անցնում էր արագ, և XX դարը սրբնթաց նետվեց մեզ վրա այն տարակուսանքով, թե ինչե՞ր է մեզ հրամցնելու արդիականությունը: Փարիզը՝ պերճաշուք, ցուցահանդեսով ցույց էր տալիս, թե ինչի էին ընդունակ ֆրանսիացիները: Ինժեներ էյֆելը հայտնի դարձավ իր ցնցող մետաղյա աշտարակով, անկախ այն բազմաթիվ քրննադատություններից, որ ստացել էր՝ մեղադրվելով քաղաքի համայնապատկերը փչացրած լինելու մեջ: Հավաքույթներից մեկում ես նրան ողջունեցի և շնորհավորեցի, քանի որ ինձ դուր էին եկել աշտարակի գեղեցկությունը և խիզախ մտահղացումը, և նրան պատվիրեցի ուսումնասիրել և Լիոնում զբաղվել իմ ունեցած ֆաբրիկաների ընդլայնմամբ:

Ցուցահանդեսի օրերին էր, երբ մարդիկ հասկացան, որ ողջ աշխարհը փոփոխվում է. մտքի լույսն ի վերջո թափանցում էր ամեն

նաժածուկ գոյացությունների հիմքերը, և լավատեսությունը, որ թեվածում էր հասարակության շրջանում, ոգեշնչման պտուղ էր և իր հետ բերում էր նոր դարաշրջանը:

Չնայած որ ես ու կինս երջանիկ էինք Փարիզում, չէինք կարողանում մոռանալ Կոստանդնուպոլիսը. որքան հիասքանչ, այնքան էլ ողբերգական մի քաղաք, որում շատ տարիներ էինք ապրել և որում շարունակում էին ապրել Մարիցայի բազմաթիվ ազգականները և իմ լավագույն բարեկամներից շատերը:

Ինձ հիացնում էր նրա՝ հարմարվելու ընդունակությունը, թեև ինքը դրան կարևորություն չէր տալիս: Միշտ այն մտքին էր, որ հայն աշխարհի քաղաքացի է և ընդունակ՝ առաջխաղացման ցանկացած պարագայում:

Անկախ հեռավորությունից և ժամանակից՝ մեր տունը կամաց-կամաց վերածվեց մի տեսակ Հայաստանի դեսպանատան, և այնտեղ սկսեցին գալ ամեն խավի ու դիրքի տեր հայեր: Ոմանք դիմում էին ինձ, որ իրենց նեղ վիճակից հանելի, նրանց համար երկրում ապրելու թույլտվություն կամ աշխատանքի տեղ ձեռք բերելի: Այդ ժամանակ էլ պարզեցի, թե որքան շատ հայեր են ապրում Ֆրանսիայում և մանավանդ Փարիզում:

Մտաբերում էի Կոստանդնուպոլսում անցկացրած տարիները որպես իմ կյանքի ամենահետաքրքիր ժամանակ՝ համոզվելով, որ մարդ-արարածին հատուկ են լավագույն և վատթարագույն հատկություններ: Եթե ինձ հարցնեին, ես կպատասխանեի, որ երբեք այնտեղ չեմ վերադառնա: Սակայն հանգամանքներն ինձ վերստին ստիպեցին հասկանալ, որ մարդկանց ցանկությունները մի բան են, իսկ իրականությունը՝ այլ բան, շատ տարբեր, որն ի վերջո, սպասելով պատեհ առիթի, մեզ պարտադրում է իրեն:

Դա տեղի ունեցավ 1901 թ., երբ Ֆրանսիայի կառավարությունը խնդրեց ինձ համագործակցել որպես արտոնյալ բանակցող՝ գերմանական մեծ բաժնետիրական ընկերությունների հետ երկու կողմերի համար փոխհաճավետ տնտեսական համաձայնագրեր կնքելու նպատակով: Գերմանացիներին հաջողվել էր ձեռք բերել Օսմանյան կայսերական ընկերության հատկացումը Բաղդադի երկաթուղու շինարարության համար՝ Գերմանական և Օտտոման բանկերի միջոցով և բարեբախտաբար, ես այդ երկու ընկերությունների խորհրդականն էի, քանի որ ինձ նաև պատկանում էին գերմանական արդյունաբերության արժեթղթային կարևոր փաթեթներ:

Բեռլին կատարած ուղևորություններից մեկի ժամանակ պատեհ առիթ ունեցա հրավիրված լինել Փոն Զիմենսի կողմից և այնտեղ ծանոթացա գերմանական բանկի տնօրենի՝ Արթուր Փոն Գվինների հետ պաշտոնական մի ընդունելությունում, որին ներկա էր ինքը՝ կայզերը:

Այնտեղ Փոն Զիմենսը ներկայացրեց ինձ կայզերին՝ հատուկ նշելով Թուրքիայում ձեռք բերած իմ հատուկ փորձառություն մասին: Կայզերը ցուցաբերեց աշխույժ հետաքրքրություն և մեզ պատմեց Կոստանդնուպոլիս կատարած իր երկու այցելությունների մասին, առաջինը՝ 1889 թ., իսկ երկրորդը՝ 1898-ին:

– Շատ էկզոտիկ երկիր է, ահ, մուսուլմանական աշխարհը... Այդ աշխարհը սոսկ գիտենք արտաքուստ, բայց անհնարին է իմանալ, թե իրականում ինչ են մտածում նրա մարդիկ: Ահավասիկ ձեզ օրինակ Աբդուլ Համիդը... Լավ, նա լայնախոհ մարդ է, Գերմանիայի եռանդուն երկրպագու և իմ լավ ընկերը: Նրան հրավիրեցի այցելել Բեռլին, թեև կասկածում եմ, որ գա: Հաճելի մարդ է, բայց ահավոր կասկածամիտ, շատ անգամներ են նրա վրա մահափորձ կատարել, և չեմ կարծում, որ ընդունակ լինի լքել իր սեփական՝ Դոլմաբաղչե պալատը: Ի՞նչ ցուցամոլություն: Հավանաբար նրա համար այն կառուցել է հայ մի ընտանիք: Պայաննե՞րը, այո՛, կարծում եմ, որ, այո՛... Ի՞նչ տարօրինակ և սրտակեղեք է հարաբերությունը՝ մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև: Հայերի նկատմամբ համակրանք եմ զգում, սակայն վերածվել են պատմական ժամանակավրեպություն: Զեզ կայզերն չի՞ թվում: Հիմա, երբ Թուրքերը Գերմանիայի բարեկամներն են, ի՞նչ պետք է անենք հայերի հետ: Մարշալ Փոն դեր Գոլցը՝ ապագան հատակորեն կանխագուշակող մի մարդ, ինձ առաջարկում է տեղափոխել նրանց Միջագետք... Գուցե այնտեղ կարողանային վերստին հիմնել իրենց երկիրը: Զիջենք նրանց մի լավ հողատարածք՝ Եփրատի և Տիգրիսի միջև, և նրանք, լինելով ջանասեր, մի քանի տարում կունենան իրենց երազած երկիրը, որովհետև, որքան ինձ հայտնի է, Թուրքիայում նրանց թեև տալը կհանգեցնի աղետի: Ի վերջո, քաջ գիտակցում ենք, որ Գերմանիան հողատարածքների կարիք ունի, նոր տարածքների, որոնցում կարողանա ընդլայնվել: Ինչպես ասել է մեր սիրելի Բերնարդին – «Lebensraum»: Այո՛, հենց այդպես «կենսություն», ահա թե ինչ տեղին նշանաբան է: Ուզում եմ հիշեցնել նաև այն, ինչ ասել է Բիսմարկը. «Ապագան ծովում է և Ասիայում»: Երբ իմ երկրորդ ուղևորության ժամանակ այցելեցի սուլթան Աբդուլ Համիդին, – ինչ մեծ արքա է իր ժողովրդի համար, –

հատակորեն ըմբռնեցի, որ Կոստանդնուպոլիսը Արևելքի դուռն է, և որ Գերմանիան մի նշված ճանապարհ ունի, այնտեղ կան հսկա տարածքներ՝ այսօր խոպան, որոնք մեզ են սպասում: Հրավիրում եմ ձեզ, որ հաստատեք:

Կարող ենք հասնել Պարսից ծոց և այդ ողջ ընդարձակ երկիրը դարձնել մեր հենասյունը: Չասեք, թե ձեզ չի խրախուսում այս գաղափարը: Ուրեմն՝ այո՛, Գերմանիան պատմություն մեջ կգրավի իր իսկական տեղը, որ ամեն դեպքում, վաղ թե ուշ, դրան կհասնի:

Այդպես ավարտեց կայզերն իր հատուկ կանխագուշակությունը: Ինչ-որ մեկը գրավեց նրա ուշադրությունը. առանձնացավ նրա հետ զրուցելու և մի քանի ռուպե անց լքեց հավաքույթը՝ ներկաների ծափերի ներքո: Այդ ժամանակ խոսքը տրվեց Գերոզ Փոն Զիմենսին՝ Գերմանիայի ամենաժանրակչի մարդկանցից մեկին:

– Մեր կայզերը հեռուն լավ տեսնող մարդ է, և գերմանացիներս պարտավոր ենք լավատեսորեն նայել առաջ... Գիտե՞ք արդյոք, որ արդեն հիսունհինգ միլիոնից ավելի ենք: Եթե չենք ուզում իրար արմուկներով հրմշտել, պետք է նոր տարածքներ փնտրենք, այն կենսական ոլորտը, որի մասին մեր կայզերը պայծառատեսորեն խոսում է, և ես եմ այդ ասում, որովհետև անձամբ եմ այցելել այդ վայրը, որը եղել է դրախտավայր, կարող է վերստին դառնալ դրախտավայր՝ այս անգամ Գերմանիայի համար:

Եվ մենք պետք է անենք դա, արյամբ, քրտինքով և արցունքներով, եթե հարկ լինի: Քանի որ ոչ ոք մեր խնդիրները չի լուծի, Կոստանդնուպոլսից մինչև Անկարա և այնտեղից Դիարբեքիրով, Մոսուլով մինչև Բաղդադ և Պարսից ծոց: Կարող ենք կենտրոնական կայարանում գնացք նստել այստեղ՝ Բեռլինում և մինչև Հնդկական օվկիանոսը չիջնել: Եվ ամբողջ այս ընդարձակ տարածքը կլինի գերմանական տիրապետության ներքո: Անշուշտ, մեր ֆինանսական գործընկերների՝ ֆրանսիացիների թույլտվությամբ:

Ֆոն Զիմենսը մեղսակցության մի հայացք գցեց վրաս.

– Որովհետև էլ ո՞ւմ հետ կարող էինք կիսել այս ձեռնարկումը, միայն ձեզ՝ ֆրանսիացիներիդ, իմ մեծարգո դը Լատուր, մեր լավագույն գործընկերների հետ, ուրիշ ոչ ոք չի կարող մեզ ընկերակցել: Բացի այդ, կայզերը պարզ ասել է. քամին փչում է հօգուտ մեզ:

Զեզ հիշեցնում եմ, որ Թուրքիայի քրիստոնյա բնակչությունը ձրգտում է դեպի Եվրոպա, և կլուծենք պատմական մի դժվարին խընդիր... «Հայկական հարցը»: Անցած օրը այս երևելի մարդը՝ Ռորբախը, ինձ բացատրեց իր տեսակետը, որը համընկնում է մեր կայզերի

կարծիքի հետ: Հրաշալի է: Տեսեք, հայերը պահանջում են ունենալ սեփական հայրենիք, ուրեմն՝ եկեք նրանց տանք այն... Միջազգետրում: Սուլթանին մեծ լավություն կանենք, թուրքերի կոկորդից փուշը կհանենք, հայերին կտանք այն, ինչ ուզում են, իսկ եվրոպացիներս օգուտով դուրս կգանք: Պատկերացրեք այդ ձեռներեց հայերին, որ ստեղծում են հարստություն մի խաղաղ երկրում՝ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի հետ համագործակցության համաձայնագրերով: Ես դա տեսնում եմ: Ծատ խնդիրների վերջ կտայինք: Հարյուրհազարավոր գերմանացիներս և ֆրանսիացիներս: Ինչ խոսք, ֆրանսիացիները նույնպես կգաղութացնեն շատ ընդարձակ տարածքներ, որ այսօր մի բուռ արաբի և չորս ուղտի են պատկանում: Եկեք գործնական լինենք, և ներող կլինի Լատուրը, սակայն Ֆրանսիան չափից ավելի շահույթներ ունի թուրքիայում դրանք հաշվի առնելու համար:

Գերմանիան հիմա է դրանք ունենալու, և ասեմ ձեզ, որ թուրքիան ահավոր հիվանդ է գոյատևել կարողանալու համար: Ուրեմն, ի՞նչ: Դե եկեք նրանց տանք այն մասը, որի կարիքն ունեն, իսկ մնացածը, ահ, մնացածը: Պետք է համաձայնությունների գանք, և լավ կլինեք դրանք արդեն իսկ սկսելիք կնքել՝ մեծահոգաբար և ապագայի տեսանկյունից:

Ինձ հետ համաձայն կլինեք, որ հայերը կարող են մեզ օգտակար լինել: Չպետք է թույլ տանք, որ սուլթանը նրանց բնաջնջի, և ուրիշ կողմ հայացք դարձնենք:

Լավ, պարոնայք, դեռ կչարունակենք խոսել այս հուզիչ հարցի շուրջ, իսկ հիմա ձեզ խորհուրդ կտայի, որ մի քիչ ուշադրություն դարձնեք տիկնանց: *Primum vivere, deinde philosophari!* Նախ ապրել, հետո փիլիսոփայել կյանքի շուրջ:

Ֆոն Զիմենսի առանձնատնից դուրս եկա զայրացած՝ կայգերի և պրուսացի առաջնորդների ցինիկ մտածելու կերպից, նաև այն համոզմունքն ունեի, որ նրանց տեսակետը ամբողջովին խեղաթուրված է՝ իրենց իսկ գաղափարական կարճատեսությունը և իրականում ոչինչ էլ չեն անի, քանի որ համոզված են գերմանական ռասայի՝ մնացած բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ ունեցած գերազանցությունում: Համոզված են, որ ի վերջո Վոտանը նրանց տանելու է դեպի փառք:

Այդ ամենն ինձ խորհրդածելու տեղիք տվեց և Մարիցայի հետ Փարիզ վերադառնալով՝ երկար խոսեցինք, որոշում կայացրինք, որ մեր որդին հայերեն սովորի, որպեսզի չմոռանա իր արմատները: Մի ուսուցչի վարձեցինք՝ Արարատ Բալաքյանին, որը նրան շաբաթվա

հինգ օրը սովորեցնելու էր ոչ միայն քերականություն, այլև պատմություն, մշակույթ և աշխարհագրություն:

Բնականաբար, ուշի ուշիով հետևում էինք Կոստանդնուպոլսից եկող լուրերին: Արտաքին գործերի նախարարությունն ինձ խորհուրդ տվեց, որ առայժմ չվերադառնամ այնտեղ, խորհեցի, որ որևէ մեկը կարող էր մատնած լինել ՀՀԴ-ին իմ պատկանելը, իսկ այդ դեպքում ինձ համար վերադառնալը վտանգավոր կլիներ:

Մարիցան մենակ կգնար՝ փորձելով իր ազգականներին Փարիզ բերել: Անկախ տեղի ունեցածից՝ նա ոչ մի վախ չունեք: Բայց եթե չգնայի, նա էլ մենակ չէր ուզում գնալ: Մի քանի գիշեր Կոստանդնուպոլսի Կենտրոնական ոստիկանության ստորգետնյա բանտում տեղի ունեցածի հետ կապված հիշողությունները միտքն էին գալիս, և այդ պահերին արթնանում էր քրտինքով պատված՝ երբեմն հուսահատությունից ճչալով: Այնուամենայնիվ, չէի ցանկանում խոսել այդ մասին, ասես երկուսիս միջև լուռ համաձայնություն կար՝ փորձելով մոռանալ կատարվածը, այն վերջնականապես հետևում թողնելու համար:

1902 թ. փետրվարին ինձ կանչեցին «Լ'Օրոր»-ից, որի տնօրենի հետ ջերմ հարաբերություն էի պահպանում, բացի այդ համագործակցում էի՝ գրելով հոդվածներ: Այդ մարդն ինձ դիմավորեց սրտաբուխ գրկելով իր գրասենյակում:

– Անրի, քեզ հետաքրքիր կլինի՞ ներկա գտնվել թուրքական Իթ-թիհադ կուսակցության համաժողովին: Տեղի է ունենալու այստեղ՝ Փարիզում, և ես մտածեցի քո մասին: Ահա քեզ հավատարմագիրը: Նախընտրում եմ, որ դու ներկա գտնվես, քանի որ դու այդ հարցին շատ ավելի տեղյակ ես, քան ցանկացած մեկ ուրիշը: Սկսվում է եկող երկուշաբթի փոքր պալատում: Եթե ժամանակ և ցանկություն ունենաս, փորձիր մի ռեպորտաժ պատրաստել, քանի որ այդ մարդիկ իրենց մասին խոսելու դեռ շատ տեղիք կտան:

Իմ բարեկամը չէր սխալվում: Կարծեցի, թե ժամանակի մեջ հետ էի գնացել, քանի որ համաժողովին ներկայացա չորս այլ ֆրանսիացի լրագրողների հետ միասին, որոնց ճանաչում էի «Լ'Օրոր»-ի հետ իմ առնչությամբ:

Այնտեղ էր գտնվում Ահմեդ Ռիզան՝ գուցե կուսակցության մեծագույն գաղափարախոսը, իշխան Սաբահեդդինի ընկերակցությամբ, որը թեև սուլթանի զարմիկն էր, բայց նրան ամբողջ սրտով ատում էր: Հետո հայտնվեց մի հայ, որն ինձ շատ հետաքրքրական թվաց. Ավետիս Ահարոնյանը, որն իր ասելով պաշտոնապես ներկայացնում

էր հայ ժողովրդին, թեև անգամ պաշտոնական հավատարմագիր չուներ:

Համաժողովը բացեց իշխան Սաբահէղղինը, որը խզել էր բոլոր կապերը, որոնցով նա կարող էր առնչվել սուլթանի պալատի հետ: Խոսեց կաշառակերութունից, ժողովրդի շահագործումից, հավաստիացրեց, որ Իթթիհազը ձեռք կմեկնի քրիստոնյա փոքրամասնութիւններին և քրդերին, որ պետք է վերջ տալ սուլթանի համակրանքը վայելող այլասերված խավի արտոնութիւններին, խոսեց համոզմունքով՝ կարևորագույն օրենքների հանդեպ հարգանքի մասին, ինչպիսիք էին 1876 թ. Սահմանադրութիւնը և Բեռլինի համաձայնագիրը: Իր ուղերձ-ճառն ավարտեց՝ կոչ անելով հանուն ամբողջականութեան և սոցիալական ու տնտեսական առաջընթացի: Թուրք պատվիրակները հաճույքով ծափահարեցին Սաբահէղղիի ելույթը, մանավանդ նրանք, ովքեր ներկայացնում էին երիտթուրքերին: Ոչ այնպես, ինչպես հայերը կամ հույները, որոնք հավատ չէին ընծայում Իթթիհազ վե թերերքի՝ Միութիւն և առաջադիմութիւն կոմիտեին:

Ավետիս Ահարոնյանը նստեց կողքիս՝ այդ ամենի մասին իր տեսակետը տալու:

– Տեսեք, մայե դը Լատուր: Ձեզ լիովին վստահում ենք անկեղծորեն խոսելու համար: Իշխան Սաբահէղղինը ատում է իր ազգականին ամբողջ սրտով, թեև կարծում եմ, նրան չէր խանգարի դառնալ սուլթան: Նա այն գաղափարների ջատագովն է, որոնք ծնվել են այստեղ մեկ դար առաջ, Ֆրանսիական հեղափոխութեան հետ, բայց որոնց իր հոգու խորքում չի հավատում, քանի որ չի հավատում հավասարութեանը, քանի որ կրում է իր միակ իշխանութեան տիրողուքը, չի հավատում եղբայրութեանը, քանի որ հոգու խորքում համոզված է, որ միակ ուսան, որ իր պատմութեամբ իրավունքներ ունի, թուրքերն են, որոնց ինքը պատկանում է ժառանգաբար, դաստիարակութեամբ և ավանդույթով: Առհասարակ չի հավատում ազատութեանը, քանի որ Օսմանյան կայսրութիւնը հնազանդ փոքրամասնութիւնների հավաքածու է: Իհարկե, այստեղ՝ Փարիզում, չի կարող այլ կերպ խոսել, բայց մեր մեջ ձեզ ասեմ, որ ամենևին չեմ վստահում Իթթիհազին: Տեսեք, փորձեմ բացատրել: Գուցե և լինեն մի քանի թուրք առաջնորդներ, որոնք ձգտում են եվրոպական առաջադիմութեանը, բայց շատերն էլ հենց որ տուն վերադառնան, կհագնեն իրենց չուստերն ու ֆեսը: Եթե հավատանք նրանց խոստումներին, ինչ հարկ կա միանալ մի քանի փոքրամասնութիւններին: Բոլորս հավասար չե՞նք լինելու: Բայց գիտեն, որ եթե չփոխեն Աբդուլ Համիդի գծած ուղին, նրանք

ենթակա են ձախողման. իսկ պատմութիւնը չի ներում: Ամբողջապես համաձայն ենք նրանում, որ այդ սուլթանը հակակշիռն է այն ամենի, ինչից խոսել են այստեղ: Նա հիվանդ դատողութեամբ մարդ է, որը միայն լսում է պանթուրքերին, պանթուրանիստներին, արմատական ուլեմներին (միթե բոլոր հավատացյալների խալիֆը չէ) և ինչ պարադոքս՝ նաև իր աստղագուշակներին: Եվ գիտե՞ք, թե ինչ են նրան անվերջ կրկնում բոլոր նրանք. ովքեր թուրք չեն, ցանկանում են կայսրութեան անկումը:

Երբ հիշում է Միասուլունգը*, կատաղութիւնից հիվանդանում է, ատում է հույներին, սերբերին, ալբանացիներին, բուլղարներին, բայց բոլորից շատ՝ հայերին: Այդ մարդը, եթե կարողանար, մեզ կբնաջնջեր, և հանգամանքները, Աստված ոչ անի, գուցե և դա նրան թույլ տան:

Այնտեղ՝ կուլիսների հետևում, Ահմեդ Ռիզան է. այդ նա է, որ շարժում է դիրիժորի փայտիկը: Կարողացե՞լ եք աչքի անցկացնել «Երիտասարդ թուրքեր»-ի իր ծրագիրը. միասնականութիւն, ամբողջականութիւն, տարածքային անքակտելիութիւն: Ուրեմն հայերս չաքարի պես պետք է հալվենք, և վերջ խնդիրներին: Տեսեք, ես շատ անգամներ եմ խոսել նրա հետ. միշտ ուզում է ինձ համոզել, որ բոլորս հավասար ենք լինելու, բայց այն, ինչ ուզում է ասել՝ բոլորս լինելու ենք թուրքեր: Իսկ դա անհնարին է: Մենք քրիստոնյա ենք, իրենք՝ մուսուլման... Թեև համոզված եմ, որ Աստված բոլորիս է պաշտպանում: Ինչ մնում է ինձ, ուզում եմ մնալ, ինչպես որ կամ: Այդ մարդը մեր լավը չի ուզում, իսկ ժամանակը դա կապացուցի, բացի այդ՝ ուշադրութիւն դարձրեք Իթթիհազի դեկավարներին. այնտեղ են Բեհեդղին Շաքիրը, դոկտոր Նազըմը, Ջելալ Նուրին և այլն, և այլն: Ես, որպես հայ, ինձ պատկերացնում եմ ձյան վրա՝ չըջապատված սովահար գայլերով: Ձեմ հավատում: Այստեղ ենք, որպեսզի իմանանք այն ամենը, ինչ խոսում են հրապարակով: Երբեք չենք իմանա նրանց մտքինը, ոչ էլ այն, ինչ թաքուն են պահում: Ուզում են, որ նրանց օգնենք՝ սուլթանին գահընկեց անելու, իսկ հետո կտեսնենք: Բայց տեսեք, այս առաջադիմութեան ենթադրական կառավարութիւնում իրենք են վերահսկելու բանակը, ոստիկանութիւնը և արդարադատութիւնը: Մերթ ընդ մերթ նրանք բերանից բաց են թողնում մտքեր օսմանիդմի մասին, խոսում օսման ժողովրդի, օսմանյան փառավոր պատմութեան մասին... Իսկ մենք՝ հայերս, այդ ամբողջ պատմութեան

* Միասուլունգի (Հունաստան) ճակատամարտը, որին մասնակցեց Բայրոնը և որտեղ 1824 թվականին մահացավ տեղախոսից:

մեջ ի՞նչ տեղ ենք գրավելու: Այն, ինչ կանխագգում եմ, որ մեր գլխին գալու է, ինձ դուր չի գալիս, ի՞նչ եք ուզում, որ ձեզ ասեմ: Չեմ հավատում նրանց...

Չկարողացա առարկել Ահարոնյանի ոչ մի փաստարկին, որովհետև Կոստանդնուպոլսում իմ անցկացրած տարիներից հետո ծանոթ էի սրիկայությունը և խաբույթյանը:

Այդ նույն երեկո համաժողովի ղաղարներից մեկում ինձ մոտեցավ մի թուրք, որի դեմքն ինձ ծանոթ թվաց:

– Ինձ չե՞ք հիշում, մայե դը Լատուր: Ութ տարի առաջ էր, այո՛, այո՛, ութ տարի, ճաշում էինք Թալիբ բեյի տանը: Մուստաֆա բեյն եմ: Ինչպե՞ս է անցնում ժամանակը,– ժպտում էր մարդը՝ ակնոցի ոսկեգոծ շրջանակի միջով:

Ըստ սովորության՝ գլուխը սափրած էր և փայլուն:

– Ի՞նչ կարծիքի եք Սաբահեդդինի ելույթի մասին: Տեսեք, իրականում այդ ամենն ինձ թվում է անիրական մի բան: Ինչպե՞ս ենք օսմանացնելու հայերին, արաբներին, քրդերին, հրեաներին, ասորիներին, չերքեզներին, հույներին և մնացածներին: Այ քեզ խճանկար: Չէ՞ որ նրանցից ոչ մեկը բոլորովին չահագրգռված չէ: Ահավասիկ Իթթիլիաֆի կուսակցության անդամները. նրանք իսկական իդեալիստներ են, իսկ Իթթիհադիներ՝ իսկական երազողներ: Թերևս ես պետք է ընդգրկվեի երկրորդի մեջ, որովհետև դա իմ կուսակցությունն է: Իսկ դո՞ւք... Ձեզ կարող էին որևէ հեռավոր երկիր ուղարկել՝ որպես ղեսպան, իսկ դուք երազում էիք, որ ձեզ նշանակեին Թուրքիայում, քանի որ ինձ հետ կհամաձայնեք, Բոսֆորի վրա՝ պայտատում ապրելը հրաշալի է: Դա իրոք մի դրախտ է: Ես նույնպես կարողացել եմ Միլտոնին: Մուստաֆա բեյը հետևում էր իմ արձագանքին իր կարճատես աչքերով, որոնք որոշակի կասկած էին արտահայտում: – Ի դեպ, կուզենայի ձեզ հետ խոսել ֆինանսական մի քանի հարցերի շուրջ, կկարողանայի՞ք վաղն ինձ մի քանի բոպե տրամադրել:

Նրան տվեցի իմ այցեքարտը, և մենք հանդիսավորությունը իրար հրաժեշտ տվեցինք, քանի որ բարձր խավի թուրքերը ձևապաշտության մեջ մոտենում են ծայրահեղության: Հիշում էի այն հեռավոր ճաչկերույթը Թալիբ բեյի առանձնատանը, այն օրը, որ փոխեց իմ կարծիքը հարուստ խավի վերաբերյալ, որը կառավարում էր երկիրը՝ սուլթանի շուքի տակ:

Վերադարձա տուն մտորելով, որ Փարիզում իմ կինն ու որդին չեն գտնվում դամոկլյան սրի ներքո՝ միմիայն հայկական արյուն ունենալու պատճառով: Թուրքիայում և առանց հովանավորության, որ

նրանց պետք է ընձեռներ որոշակի կարգավիճակ և հասարակական դիրք, կգտնվեին ինչպես իրենց յուրայինները, բացարձակ անապահով վիճակում:

Ես ընդվզում էի, երբ մտածում էի, թե ինչպես են տառապում Մարիցայի ազգականները՝ ենթարկվելով ծայրահեղ նվաստացումների, հետապնդումների և բռնությունների:

Այդ ժամանակահատվածում ես չունեի ոչ մի կառավարական պաշտոն, բայց դեռ ունեի դիվանագիտական անձնագիր, որը նորացրել էին Արտաքին հարաբերությունների նախարարության հանձնարարությամբ՝ որպես տնտեսական խորհրդատու ծառայության մեջ գտնվելու կապակցությամբ: Ես տեղյակ էի, որ ղեսպանատներով մեկ տարածվել էր, որ ես վերահսկում եմ Ֆրանսիայի՝ մի քանի երկրների՝ կոնկրետ Գերմանիայի, Ավստրիայի, Հունգարիայի, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի հետ ունեցած ֆինանսական համաձայնագրերը: Բնականաբար, ոչ մի բան ճիշտ չէր: Ես միայն ուսումնասիրում էի հարցերը և հետո ուղարկում մի կոնֆիդենցիալ հաշվետվություն, որը գրեթե միշտ, կարգում էր գանձարանի նախարարը և երբեմն արտաքին հարաբերություններին:

Ֆրանսիան մեծ գումարներ էր այդ խաղի մեջ դրել, և երկիրը պետք է զգուշավոր լիներ, մանավանդ հաշվի առնել այն իրադրությունը, որում գտնվում էր թուրքական կայսրությունը: Թուրքիան մեծ խնդիրների առջև էր կանգնած. անհրաժեշտ էր, որ կարողանար մեծ գումարներ վճարել որպես տոկոս՝ վարկերի դիմաց: Ըստ մեր տեղեկությունների՝ իրենց ամբողջ բյուջեի երրորդ մասից ավելին: Եթե դրան ավելացնեին ևս քառասուն տոկոս ռազմական ծախսերի համար, շատ քիչ կմնար՝ կառավարելու համար այնպիսի բարդ, ընդարձակ և վիթխարի բյուրոկրատիայով՝ կայսրություն, որը դեռ ի վիճակի էլ չի հարմարվելու նոր ժամանակներին:

Եթե դրան միանում էին կաշառակերությունը, հովանավորչությունը, վատ կառավարումը և զարթոնք ապրող ազգայնամոլությունը, ի հայտ եկած դժգոհությունը հասարակական բոլոր խավերում և ռազմական խմբավորումներում առաջ կբերեր, անկասկած, քաղաքական անկայունություն:

Մուստաֆա բեյը հաջորդ առավոտյան ներկայացավ իմ գրասենյակ՝ Սուրբ Դերնիդի փողոցում: Հագնված էր վերջին նորաձևությամբ՝ հավանաբար մոդայի լավագույն դերձակներից մեկի շնորհիվ: Նրա լերկ գանգը փայլում էր քրտինքից, և նկատեցի, որ նյարդայնացած է:

– Մայն դը Լատուր: Երեկ իրար հանդիպեցինք համաժողովի առաջին աշխատանքային օրը, և դուք տեսաք, որ շուտով Թուրքիայում ամեն բան փոխվելու է: Տեսեք, ես ներկայացնում եմ մի խմբի, որ մոտ ապագայում իշխանության գալու շատ հնարավորություններ ունի: Հավանաբար կոահել եք, որ ձեզ հետ խոսում եմ Իթթիհադի ղեկավար սեկտորի մասին: Երբ այս կուսակցությունն իշխանության գա, ամեն ինչ այլ է լինելու: Ուզում եմք, որ Սահմանադրությունը ուժի մեջ մտնի, ուզում ենք հավասարություն, եղբայրություն և ազատություն բոլորի համար: Այլևս չեն լինի քրիստոնյաներ, ոչ էլ մուսուլմաններ, ոչ էլ հրեաներ, միայն օսմանյան քաղաքացիներ, ուզում ենք վերջ տալ արյունահեղություններին, և ինչպես տեսնում եք, մենք ուզում ենք հետևել Ֆրանսիայի օրինակին, չենք ուզում այն ֆինանսավորումը, որ մեզ առաջարկում է Գերմանիան, այլ գնալ առաջ ձեռք ձեռքի՝ ժառանգելով Ֆրանսիական հեղափոխության սկզբունքները և նրա աշխարհընկալումը: – Մուստաֆա բեյը կիսով չափ փակեց աչքերը՝ ոսկեթելով երիզված հաստ ապակիների հետևում, – Ֆրանսիան մեզ կօգնի..., անկեղծորեն ասած դա կարող է կարևոր նշանակություն ունենալ երկու կողմերի համար պատմական այս ժամանակահատվածում:

Մուստաֆա բեյը խոր շունչ քաշեց՝ նախքան շարունակելը: Նա ուզում էր թողնել չափավոր և համոզունակ մարդու տպավորություն:

– Մայն դը Լատուր, Ֆրանսիան չպետք է մեզ լքի, որովհետև այլընտրանքը կարող է վտանգավոր լինել: Մի պահ խորհեք, նրանք՝ գերմանացիները, խոսում են մեր ռազմական գործելության ամրապնդման մասին, անվերջ կրկնում են, որ կայզերն ասես սուլթանի արյունակից եղբայրը լինի. խոսում են երկրի բարեփոխման, երկաթուղիների կառուցման, բժիշկներ, ինժեներներ, դասախոսներ և ռազմական խորհրդականներ ուղարկելու մասին, բայց տեսեք, մայն, մենք վստահում ենք Ֆրանսիային: Մի քանի դար է, ինչ միասին առևտուր ենք անում, այստեղ՝ Փարիզում, ազատությունների այս մրթնոլորտում, բոլորս զգում ենք, ինչպես մեր տանը: Բայց գիտե՞ք, Բեռլինը նույնը չէ: Դուք երաշխիքներ եք ուզում ձեր շահույթների համար, ձեր նպատակն է կատարել լավ գործարքներ, տարածել ձեր մշակույթն ու ձեր գաղափարները, մինչդեռ գերմանացիների ուզածն ուրիշ է, և դուք ու ես գիտենք, թե որն է դա: Այդ իսկ պատճառով էլ ձեզ աղաչում եմ, որ շարունակեք աջակցել Թուրքիային ֆինանսապես, քանի որ եթե ոչ՝ ապագայում հավանաբար բոլորս էլ կզրկվանք:

Մուստաֆա բեյը մնաց՝ զննելով ինձ՝ հայացքով ինձ հարցաքննելով: Իմ տեսակետը Իթթիհադի վերաբերյալ շատ դրական չէր, բայց գոնե թվում էր սուլթանի համեմատ՝ նախընտրելի. ու թեև Ահարոնյանի դատողություններն ինձ կասկածի տեղիք էին տվել, ի վերջո տեղի տվեցի:

– Սիրելի բարեկամ, Ֆրանսիան չի լքում իր դաշնակիցներին և բարեկամներին: Բայց Թուրքիան կընտրի՞ այն ճանապարհը, որ դուք խորհուրդ եք տալիս... Ձեզ հետ կխոսեմ նույն հստակությամբ, ինչպես դուք, և ձեզ շնորհակալ եմ: Իթթիհադը ընդունակ կլինի՞ իր երկիրը տանել դեպի խաղաղություն և բարգավաճում: Իսկ միգուցե ձախողման... Դա կախված չի լինի Ֆրանսիայից, այլ այդ կուսակցության անդամներից: Բայց այս պահից սկսած՝ ձեզ խոստանում եմ, որ ամեն ինչ կանեմ՝ ինձնից կախված, հասնելու նրան, որ մեր երկու երկրների միջև հարաբերությունները գնալով դառնան ավելի խոր ու անկեղծ:

Մուստաֆա բեյը վեր կացավ՝ ձեռքը երկարելով՝ ցույց տալով իր ոգևորությունը:

– Ձեք զղջա, մայն դը Լատուր: Իթթիհադի հետ բոլորս էլ հաղթող դուրս կգանք. թուրքերս՝ անշուշտ: Բայց քրիստոնյա փոքրամասնությունները կլինեն առավել օգուտ քաղողները:

Մուստաֆա բեյը հրաժեշտ տվեց՝ կրկնելով բարեկամության իր խոստումները: Ես մոտեցա պատուհանին՝ նրան տեսնելու, որ քայլում էր դեպի անկյունը, այնտեղ էր գտնվում փարիզյան նշանավոր մի շատրվան՝ «Fontaine des Innocents» – Անմեղների շատրվանը: Տարիներ անց մտածեցի, որ կարող էին կոչել այն «Հայերի շատրվան», որոնք հավատացին Իթթիհադի խոսքին:

28. ԲԵՌԼԻՆ՝ ԱՄՊՐՈՊԻ ՆՇԱՆՆԵՐ

Թվում էր, թե XX դարը շտապում էր. ամեն ինչ ընթանում էր խելահեղ արագությամբ: Այնպես էր, որ կարծես տոնավաճառի կարուսելին նստած՝ չգիտեի անգամ, թե չաբաթվա որ օրն է:

1903 թ. առաջին օրերին կառավարությունն ինձ հանձնարարեց մի շարք բանակցություններ վարել Բեռլինում: Տեղյակ էին Փարիզում Ջորջ Փոն Զիմենսի, Ալֆրեդ Քաուլլայի և մանավանդ Բեռնարդ Փոն Բյուլոֆի հետ ունեցած իմ բարեկամության մասին, ով զբաղեցրել էր Գերմանիայի արտաքին հարաբերությունների նախարարի պաշտոնը: Ես ինքս խոշոր ֆինանսական եկամուտների տեր էի՝ Ռուրի ծովածոցում ունեցած իմ ձեռնարկություններով, որոնք ինձ ժառանգաբար հասել էին մորս քույրերից, ովքեր վախճանվել էին՝ առանց զավակներ ունենալու:

Ամեն ղեպքում, նրանց բոլորի հետ ունեցած իմ անձնական հարաբերությունները բարեկիրթ և եթե ոչ բարեկամական, ապա գոնե սրտազին էին, անկախ մեր երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասություններից և հակամարտությունից:

Մյուս կողմից՝ ակնհայտ էր, որ Գերմանիան, բազմաժողովրդյան կառույցին, համոզված էր, որ այդ ուղիով տիրելու է ողջ աշխարհին: Բայց նա չէր բավարարվում առևտրական կամ մշակութային գերակայությամբ. ազգային տեմպերամենտը նրան մղում էր արհամարհել բոլոր նրանց, ովքեր իր ռասային չէին պատկանում:

Տարբեր առիթներով լսել էի մի արտահայտություն, որ գործածում էին ոչ միայն պրուսացի զինվորականները, այլ նաև իրենց փիլիսոփաները, գրականագետները, քաղաքական գործիչներն ու գործարար մարդիկ՝ «Կենսական ոլորտ»:

«Lebensraum»՝ երբ կարիք է լինում ներխուժել և սփռվել նախապես ընտրված տարածքներում՝ անկախ այն բանից, թե դրանք զբաղեցված են, թե ոչ: Լեհաստանին նայում էին որպես անցանկալի հարևանի, Ռուսաստանին՝ հավակնելով նրա անսահման տարածքներին, Ուկրաինային՝ նկատի ունենալով նրա ցորենի արտերը, Ռու-

մինիային, որ նրանց առջև հորիզոններ էր բացում ղեպի Սև ծով և մանավանդ՝ ղեպի Օսմանյան կայսրություն, որից պետք է անսահման տարածքներ ճանկեին: Այնտեղ տեղավորվելու էին գերմանական նոր գաղութաբնակները, որոնց մասին խոսում էր Ռոբերտսոն՝ Գերմանիայի ապագայի վերաբերյալ իր ճարտարաբանություններում:

Հետևաբար, Գերմանիայի պահվածքը պատերազմաշունչ էր և գերիշխող, ինչի հանդեպ ո՛չ Ֆրանսիան և ո՛չ էլ Անգլիան անտարբեր չէին մնա:

Չնայած դրան՝ ֆրանսիական կառավարությունը չէր ցանկանում առաջինը թշնամանալ: Հույս ուներ համաձայնությունների գալ, որոնք կբավարարեին բոլոր կողմերին, և դա էր պատճառը, որ տարբեր ճակատներում ոչ մի ջանք չէին խնայում, ինչը և ինձ ստիպում էր հաճախակի ճանապարհորդել:

Գարնանն ինձ հրավիրեցին Բեռլին՝ կայզերական ծովային առևտրական ընկերության բաժնետերերի ժողովին: Բացառությամբ Ռոտշիլդների ընտանիքի և իմ երեք տոկոսի, որ ես ներկայացնում էի իմ ընկերություններից մեկի միջոցով, դրամագլխի մնացած մասը պատկանում էր գերմանական կառավարությանը և այդ երկրի տարբեր բաժնետերերին: Վերջին ժամանակներում ինձ շատ անգամներ առաջարկեցին, որ գնեն բաժնեթղթերի իմ փաթեթը, բայց ես ոչ մի որոշում այդ առիթով չէի ընդունել:

Հասա կենտրոնական կայսրան, որտեղ ինձ սպասում էր Յակոբ Շտրաուսը՝ փաստաբանների գրասենյակից, որը ղեկավարում էր իմ անշարժ գույքը Գերմանիայում և Հյուսիսային երկրներում: Նա արտասովոր մտքի տեր մարդ էր և վայելում էր իմ ողջ վստահությունը:

– Մայն դը Լատուր, բարի գալուստ Բեռլին: Սա ամենալավ ժամանակն է այս քաղաքը գալու: Եթե դեմ չեք, կարող եմք ուղիղ հյուրանոց գնալ, այնտեղ նախապատրաստվել ենք աշխատանքային ժողովի Ալֆրեդ Քաուլլայի հետ, որն անհամբեր ձեզ է սպասում: Ինչ խոսք, գիտեք, որ ուզում է ամեն գնով գնել ձեր բաժնետոմսերը: Այստեղ՝ Բեռլինում, բոլորն էլ փաստում են, որ սա Գերմանիայի առաջին քայլն է ղեպի Ասիայի վիթխարի շուկա, բայց այդ առթիվ ես իմ կասկածներն ունեմ: Եթե թույլ տաք, մի խորհուրդ տամ ձեզ. որքան կարող եք՝ մի լավ հույս տվեք Քաուլլային, թող մինչև վերջին մարկը վճարի և թողեք, որ գերմանացիները մնան սպասելով իրենց մեծապետական երազանքների իրականացմանը:

«Շտրաուս և Մեյեր» փաստաբանների միությունից Յակոբ Շտրաուսը՝ ամենախորաթափանց և սուր մտքի տեր մարդկանցից էր, ում երբևէ ճանաչել էի: Նա ուրիշ չահեր էր հետապնդում, ինչպես օրինակ իր սերտ հարաբերությունը Թեոդոր Հերպի և սինիստական շարժման հետ, որին նվիրաբերում էր իր անձնական բոլոր ջանքերը: Շտրաուսը հասել էր նրան, որ սուլթանը մեկից ավելի առիթներով ընդունել էր սինիստներին, քանի որ նրա կարծիքով էրեց Իսրայելի վերադարձը չէր բացառվում: Թեև մինչև ուղևորությունը հրեա՝ միաժամանակ համարվում էր գերմանացի այդ բառի ողջ իմաստով, բայց չէր ապավինում կայսերապաշտական մոլեռանդությունը և ռասիստական նոր տեսություններին, որոնք վերջին տարիներին Գերմանիայում ոգևորություն էին առաջ բերում և որոնց կարելի էր հանդիպել կյանքի բոլոր ոլորտներում. համաժողովներում, կենսաբանական և բժշկական ուսումնասիրություններում, մամուլի հոդվածներում, միտինգներում, ընկերություններում, որոնցից մեկը ստեղծել էր ինքը՝ Ռիխարդ Վազները և որ ամենավտանգավորը հայրենասիրական խանդավառությունն էր, որ անարգել ալիքի պես բռնկվում էր Ստորին Բավարիայի գարեջրատներից մինչև պրուսական զինվորական ակադեմիաները: Այդ ամենի վերաբերյալ իմ կարծիքն այն էր, որ Գերմանիան ներքաշված է այնպիսի պրոցեսում, որը խեղաթյուրում է իր իսկ ազգային արժեքները: Ընդամենը մի քանի հոգու չափանիշներ կործանելու էին իրենց իսկ ազգային մշակույթը, նրա վեհ ու անկողմնակալ բովանդակությունը, քաղաքակրթություն և արդիականություն ծնելու նրա մղումները՝ դրանք փոխարինելով իր հարևան երկրների նկատմամբ սպառնալիքներով և պահանջատիրությամբ: Ըստ նոր՝ գարեջրատներում ստեղծված մշակույթի՝ Հայնեն, Գյոթեն և այլք դասվելու էին ստորին շարքում, ինչը շատերն անվանում էին «ոգելից դեմագոգիա»:

Մինչդեռ սուլթանը հմայված էր գերմանական քաղաքականությամբ, որ ծավալվում էր Թուրքիայում: Կայզերի երկու այցելությունները ենթադրում էին մի նոր շրջադարձ Բարձր Դուռն և եվրոպական դաշնակիցների հարաբերություններում: Սուլթանը բաղձում էր այդ փոփոխությունները, քանի որ կուշտ էր վերջին ժամանակներում Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից արվող կշտամբանքներից, որոնք հանդես էին գալիս քրիստոնյա փոքրամասնություններին վատ վերաբերվելու անհիմն մեղադրանքներով ու սպառնալիքներով կամ այն համառ պնդումից, որ Օսմանյան կառավարությունը վճարել վար-

կերի տոկոսները այն երկրներին, որոնց պարտք էր: Մինչդեռ գերմանացիները ոչ միայն չէին քննադատում օսմանցիների ներքին քաղաքականությունը, այլև ընդհակառակը, այն տպավորություն էին թողնում, որ լրիվ համաձայն էին Թուրքիայի գործելակերպին: Ինչ վերաբերում էր այն վարկերին ու ներդրումներին, որ Գերմանիան կամ իր ձեռնարկատերերը անում էին այդ երկրում, գնալով ավելի էին մեծանում ավելի նվազ չահություններով քան Ֆրանսիայինը, և որ շատ կարևոր էր սուլթանի համար, Գերմանիան ուղարկում էր վիթխարի քանակությամբ ռազմամթերք և զինանյութ, բացի բազմաթիվ զինվորական հրահանգիչներից, զինվորական ղեկավարներից, մեքենագետներից, ամեն տեսակի մասնագետներից՝ գեներալ ֆոն դեր Գույցի ղեկավարությամբ, որը, վայելելով սուլթանի և իր՝ կայզերի անձնական վստահությունը, դարձել էր երկու արքունիքների սուրհանդակը: Այս հանգամանքները նպաստեցին, որ սուլթանը վերջին ժամանակներում իր հարաբերություններում ավելի վստահ լիներ, մանավանդ Ֆրանսիայի հետ՝ հեռանալով այն ազդեցությունից, որն իր քաղաքականության համար վնասակար էր համարում, քանի որ իր խոստանքները, որոնց կարգախոսներն էին՝ ազատություն, հավասարություն և եղբայրություն, ընդհանուր ոչինչ չունեին Բարձր Դուռն գաղափարների հետ՝ հիմնված բռնակալության, անհավասարության և իշխանության չարաչահման վրա:

Հետևաբար մեր դեսպանատունը նրան օրինակ չէր կարող ծառայել: Գերմանացիներն օգտագործում էին ցանկացած առիթ՝ ի չիք դարձնելու անգամ այն նվազ վստահությունը, որ սուլթանն ուներ Ֆրանսիայի հանդեպ, որին բոլոր դեպքերում նայում էր որպես չքեղություն՝ թանկ քմահաճույքների, նրբակրթության և ցուցամոլության խորհրդանիշի, որ այնքան թուլում էին իրեն և իր արքունիքին:

Յակոբ Շտրաուսը ինձ տարավ Հյուրանոց, որտեղ ինձ սպասում էր Ալֆրեդ Քաուլլան՝ Գերմանիայի ամենաազդեցիկ արդյունաբերողներից մեկը: Ինձ դիմավորեց ժպտալով՝ արջի պես ամուր գրկելով: Քաուլլան այն մարդկանցից էր, որն իր՝ արդյունաբերողի, ազահությունը ասելիք էր դարձել: Նրա ֆինանսական կայսրությունն աճում էր անհավատալի արագությամբ: Շշուկներ էին պտտվում, որ նա տնօրինում է անգամ հենց՝ Վիլհելմ II-ի ֆինանսական ակտիվի մի մասը, ինչում տարօրինակ ոչինչ չկար, և բացի այդ՝ նա օգտագործում էր այդ շշուկները ցանկացած խոչընդոտ վերացնելու նպատակով: Ով կհամաձայնեք ուժերը չափել կայզերի հետ:

– Որքան ուրախ եմ ձեզ տեսնելու համար, սիրելի՛ Անրի: Ինձ պատմել են, որ դուք Թուրքիայի քաջ զիտակ եք: Ես երկար-բարակ չեմ մոտենալու հարցին, ոչ էլ ձեզ կզբաղեցնեմ՝ զիտենալով, թե որքան թանկ է ձեզ համար ժամանակը, այնպես որ գործի անցնենք: Ես գնում եմ կայզերական առևտրական ընկերությունների բաժնեթղթերի ձեռք բերելով: Ասացեք զինք... Թեև հրաշալիորեն հասկանում եմ, որ եթե դրանք ինձ վաճառեք, չի նշանակում, թե ձեզ հանգամանքներն են ստիպում: Դե ինչ, ընդառաջեք իմ ցանկությունը, ի՞նչ կասեք միլիոն ֆրանկին: Ձեր վերջին գնանշման համաձայն՝ արժեթղթի արժեքը կազմում էր հինգ հարյուր ֆրանկ... այսինքն՝ գումարային արժեքը կազմում է յոթ հարյուր հիսուն հազար... Համաձայն եք:

Մի պահ մտքի մեջ ընկա: Ես նույնպես չէի ուզում ժամանակ կորցնել:

– Համաձայն եմ, բայց մի պայմանով: Դուք ինձ փոխարենը կվրձարեք Ադանայի մոտ ձեր ունեցած բամբակի պլանտացիաներով: Ըստ ինձ հասած տեղեկություն՝ գնահատված են մոտ մեկ միլիոն ֆրանկ: Այդպես չէ՞, ուրեմն եկեք մեկը մյուսով փոխանակենք:

Քաուլլան ձեռքի ափով ուժեղ խփեց ազդրին, մինչ բռնազբոսիկ ժպտում էր:

– Գիտեի, որ դուք շատ խորամանկ եք: Սակայն չէ՞ որ այդ պլանտացիաները մեր ձեռնարկությունների թագի անգին քարն են:

Մեր համաձայնության գալը գրեթե երկու ժամ տևեց: Նա ուզում էր իմ բաժնետոմսերը, ես՝ իր բամբակը, երկուսս էլ զիտեինք, որ արդար գործարք էր, թեև նրան այդքան էլ հեշտ չէր իրենից պոկել այն, ինչին հասնելու համար այդքան ջանք էր գործադրել:

Ի վերջո զիջեց, թեև չուզենալով, քանի որ առանց արժեթղթերի իր խմբին չէր հաջողվի Առևտրական ընկերության խորհրդում մեծամասնության հասնել:

Մյուս կողմից՝ ես հավաստի աղբյուրներից տեղեկացված էի, թե ապագայում ինչ դժվարությունների առաջ է կանգնելու երկաթգծի կառուցումը, իսկ ինչ վերաբերում էր բամբակի պլանտացիաներին՝ դրանք Մարիցային էի խոստացել: Դրանց մեծ մասը նախկինում պատկանել էին նրա պապերին՝ նախքան թուրքերի տիրանալը: Հիմա պետք է վերադարձվեին իրենց օրինական տերերին, բայց արդեն ֆրանսիական դրոշի հովանու ներքո:

– Դե ինչ, Անրի, պատերազմից հետո բաժակ բարձրացնենք: Չգիտեմ թե ինչու, բայց ինձ համակել է այն զգացողությունը, որ հաղ-

թողը դուք եք: Լսել եմ, որ ձեր կինը հայուհի է... Ծնորհավորում եմ ձեզ: Ցավում եմ, որ այդ լավ ժողովուրդը նման վիճակի է արժանացել, ես նրանց համարում եմ խելացի և աշխատասեր ժողովուրդ... Ձեռք ուզում ասել, թե թուրքերն այդպիսին չեն, բայց անշուշտ, հայի հետ կարելի է խոսել իբրև բարեկամի, մինչդեռ թուրքի հետ մեզ բաժանող դեռ շատ բաներ կան: Ես ձեզանից չեմ թաքցնի, որ Գերմանիան ուզում է ընդարձակել իր տարածքը Օսմանյան կայսրության հաշվին: Ի՞նչ վատ բան կա դրանում: Ունեն այն, ինչ մեզ անհրաժեշտ է, վիթխարի տարածքներ: Միակ բանը, որ նրանց հարկավոր է, ուժեղ ձեռքն է՝ արդյունաբերելու համար: Եվ այդ ձեռքը կպարզի իր մատները Անատոլիայով, Սիրիայով և Միջագետքով... Չկասկածեք, մենք դրանք կգործարկենք: Այսօր երկաթուղու վերահսկողությունը թուրքերի ձեռքին է, իսկ նրանց ձեռքներից ոչինչ չի գալիս:

Մենք կնախընտրեինք այդ պաշտոններին դնել հայերին... Ավելի լավ կհասկանայինք միմյանց, բայց հնար չկա: Թուրքերի ատելությունը հայերի հանդեպ դարավոր է, իսկ այսօր մեր դաշնակիցներն ու բարեկամները թուրքերն են: Գուցե և դա ինչ-որ տեղ անընական է, բայց սա է իրերի դրությունը: Լավ, եկեք խմենք հանուն երկաթուղու և բամբակի: Երբ ուզենաք տեղափոխել ձեր բերքը, դանդահարեք ինձ: Հա՛, հա՛, հա՛:

Հրաժեշտ տվեցի Ալֆրեդ Քաուլլային ճշող զգացումով. գնալով ավելի էր ակնհայտ դառնում, որ անհրաժեշտ պահին գերմանացիները ոչինչ չէին անի հանուն հայերի: Ուղղվեցի դեպի Կայզերական առևտրական ընկերության նստավայր՝ վաճառքի փաստաթղթերը ստորագրելու և հրաժարվելու խորհրդականի պաշտոնակատարությունից: Բացի այդ, ես պետք է ներկանայի ժողովին որպես ֆրանսիական կառավարության բաժնետոմսերի փաթեթը ստանձնող: Այնպես որ, ես նրանց առաջարկել էի իմ բաժնետոմսերը, սակայն ֆինանսների նախարարը ձեռնպահ մնաց դրանք գնելուց:

Ֆրիդրիխշտրասեի վրա գտնվող պալատ-սրահում տիրում էր բարձր տրամադրություն: Այնտեղ էին ֆոն Ջիմենսը, Արթուր ֆոն Գվինները՝ Գերմանիայի կայզերական բանկի նոր տերը՝ Կարլ Ֆյորստենբերգը, Էմիլ Ռաթենաունը՝ էլեկտրական ընկերության խոշորագույն հիմնադիրը, Ալֆրեդ Բալլինը, Աուգուստ Թյուսսենը, բարոն Օփրենհայմը, ֆոն Շվաբախը և շատ այլ բարձր դիրք ունեցող արդյունաբերողներ: Նրանց ընկերակցում էին քաղաքագետներ, որոնց չէի ճանաչում, նախարարներ, ինչպես օրինակ՝ Բեռնարդ ֆոն Բյու-

լոֆը՝ արտաքին գործերի նախարարը: Եվ իհարկե, գործը գլուխ չէր գա առանց այնպիսի գաղափարախոսների, ինչպիսիք էին Ռորբախը կամ Ռիխարդ Թանենբերգը՝ քրոնիկագիր և կայզերական քաղաքականությունների պրոպագանդիստը:

Ես ողջունում էի իմ ծանոթ մարդկանց, երբ սրահ մտավ Ալֆրեդ Կրուպը՝ Գերմանիայի թերևս ամենաազդեցիկ արդյունաբերողը, զենքեր արտադրող ամենամեծ գործարանների սեփականատերը: Նրան ուղեկցում էր մի երիտասարդ, որին ինձ ներկայացրին որպես բարոն ֆոն Վանգենհայմ: Ժամանակի ընթացքում այդ մարդը դառնալու էր գերմանական արդյունաբերական քաղաքականության կարևորագույն դեմք Թուրքիայում: Այդ պահից սկսած՝ սրահի դռները բացվեցին, և մտավ փոքր բաժնետերերի մնացած մասը. ինչ-որ մի սպա և մի քանի ռեպորտյորներ, լրագրողներ:

Խոսքով հանդես եկավ Արթուր ֆոն Գվինները՝ Խորհրդի նախագահը: Որոշ ժամանակ բացարձակ լուռություն տիրեց, ասես բոլորն էլ գիտակցում էին, որ պահը պատմական կարևորություն ունի:

– Պարոնայք, շնորհակալություն եմ հայտնում Կայզերական առևտրական ընկերության գլխավոր խորհրդում ձեր ներկայության համար, որի պատվավոր նախագահը մեր կայզերն է: Երկար կյանք մեր իմպերատորին՝ կայզերին:

Բոլոր ներկաներս ոտքի կանգնեցինք, և լավեցին ոգեշունչ ճիչեր, որոնք վկայում էին այն մեծ ժողովրդականությունը, որ վայելում էր Վիլհելմ II-ը, և այն վերելքը, որ այդ ժամանակ ապրում էր Գերմանիան: Ֆոն Գվինները սպասեց, որ ծափողջույնները դադարեն իր ճառը շարունակելու համար:

– Մեր հասարակությունը ապագային կարող է նայել հուսառատ, ինչը գոհունակությամբ է լցնում բոլոր գերմանացի քաղաքացիների սրտերը: Այս երկիրը բարգավաճում է բոլոր առումներով, բնակիչների թվով հասել ենք ավելի քան 60 միլիոնի, մեր արդյունաբերական կարողությունը բազմապատկվել է այնպիսի ձեռնարկատերերի համառ աշխատանքի, տաղանդի և բանիմացությունից շնորհիվ, որոնց շարքում կուզենայի նշել պարոն Ալֆրեդ Կրուպին, դոկտոր Գեորգ ֆոն Ջիմենսին, պարոն Ալֆրեդ Քաուլային, որոնցով մենք հպարտանում ենք և խնդրում եմ դիմավորել նրանց ծափողջույններով:

Գահլիճը կրկին թնդաց բուռն ծափահարություններից: Ակնհայտ էր, որ դա Խորհրդի հերթական նիստ չէր, այլ ամբողջ Գերմանիայի համար խոշոր նշանակություն ունեցող պահ:

– Այո՛, իմ բարեկամներ: Կարծում եմ, որ հետևում է մնացել մշուշոտ ժամանակաշրջանը, և մեր փառավոր երկրի առջև բացվում են լուսաշող հորիզոններ: Կայզերն իր Կոստանդնուպոլիս կատարած ուղևորություններում բացեց Արևելքի դուռը Գերմանիայի համար: Այսօր սուլթանը մեր հավատարիմ դաշնակիցն է, իսկ մեր կայզերը, որ պարզել է ձեռքը դեպի մուսուլմանական աշխարհ, կհայտնի նրան, որ ովքեր չեն վստահում քրիստոնյա Արևմուտքին, քաղաքակրթությունների դաշնության օգնությամբ իրենք կփոխեն աշխարհը:

Ֆոն Գվինները մի փոքր դադար տվեց մի կուռ ջուր խմելու համար, մինչ բոլորը նրան զննում էին բացարձակ լուռության մեջ՝ գիտակցելով, որ այդ ճառը նախանշելու է Կայզերական ընկերության շահերի առումով մի կարևոր ժամանակաշրջանի սկիզբը:

– Կարևոր է, չափազանց կարևոր, որ մեր երկիրը համագործակցի Օսմանյան կայսրության հետ: Այդ մեծ պետությունը Գերմանիայի հետագա շահերի հենասյունն է Ասիայում և ողջ Միջերկրականում: Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ տրոհվի, որ նրա միասնությունը խախտվի չնչին փոքրամասնությունների թույլ տված գործողություններից՝ լինեն մուսուլման թե քրիստոնյա: Բարձր Դուռը հզոր դաշնակից է դեպի Արևելք մեր էքսպանսիայի գործում և այդպես էլ պետք է շարունակվի, եթե մենք ցանկանում ենք դառնալ համաշխարհային կայսրություն... Իրավամբ, մենք արժանի ենք դրան պատմության մեջ մեր առաջընթացով, գիտություններում և մշակույթում մեր ձեռքբերումներով: Չպետք է թույլ տանք, որ չնչին խոչընդոտները խանգարեն մեր առաջխաղացմանը, որ պատմական ինչ-որ անախրոնիզմներ խաթարեն դեպի գալիք տանող մեր ճանապարհը:

Ջայրույթս հազիվ զսպեցի այդ բառերը լսելիս, դժվար էր ընդունել, որ բարձր արժեքների տեր երկիրը՝ Գերմանիան, նման ելույթ հանդուրժեր: «Չնչին խոչընդոտները» և «Պատմական անախրոնիզմները», որոնց մասին խոսում էր ֆոն Գվինները, քրիստոնյաներն էին Թուրքիայում. այլ փոքրամասնությունները՝ հայերը, հույները, ասորիները, նեստորականները, հրեաները... Ի՞նչ էր ուզում ասել:

– Գերմանիային փառավոր ապագա է սպասում, եթե մեզ հաջողվի համոզել մեր ժողովրդին, որ նա իր առաքելություններով վեր է մնացածներից: Պատկանում ենք ազնվատոհմ և պատվարժան գավակների տեր ժողովրդի, Աստծու կողմից շնորհված այնպիսի արժանիքներով, ինչպիսիք են՝ հաստատակամությունը, մտավոր կարողությունը, աշխատանքի և ընտանիքի հանդեպ սերը: Այն ժամանակ-

ներից ի վեր, ինչ մեր նախնիները հավաքվում էին կաղնուտներում՝ դիմելով իրենց աստվածներին, գերազանցում էին այլ ժողովուրդներին: Այդ ուսուցական գերազանցությունը կասկած չի հարուցում, և մեր պարտքն է՝ դնել Գերմանիան իր արժանավոր տեղում, ինչը պատմությունն է պահանջում: Մենք՝ գերմաններս, ի սկզբանե եղել ենք հրաշալի ուղեգրիներ, ազնիվ քաղաքացիներ, ազատ մարդիկ՝ արիացիներ, այսինքն՝ դատողություններ և ուժով առավել մնացածները:

Սակայն վերադառնանք նրան, որ մեզ բերել է այստեղ: Մենք այստեղ չենք հավաքվել միմիայն հաջող գործարքներ կնքելու համար... Թերևս նաև դրա համար: Ծուտով կունենանք մի երկաթուղի, որը մեզ թույլ կտա գնացք նստել Բեռլինում և իջնել Բաղդադում: Այո՛, Բաղդադում: Ամեն ջանք կգործադրենք դրան հասնելու համար, որպեսզի ստեղծենք նոր շուկաներ գերմանական արդյունաբերությունների համար: Ես իմ առջև տեսնում եմ անվերջանալի մշակված այգիներ գերմանացիների դեկավարություններ, տեսնում եմ հարուստ հանքավայրեր, որոնք կարտադրեն մեր արդյունաբերությունն անհրաժեշտ հումքեր, բամբակը, նավթը, որ լինելու է այս՝ XX դարի էներգիայի հիմնական աղբյուրը, տեսնում եմ նրանում ընդգրկված արհեստավարժ աշխատողների: Ինչո՞ւ չէ, այդ խելացի և ճկուն հայերին: Գուցե կարողանանք օգնել նրանց վերահաստատվել նոր տարածքներում, որոնք նրանց հարազատ կդառնան: Այսպիսով՝ մենք կիրագործենք երեք դրական նպատակներ. ամրապնդել Օսմանյան կայսրությունը, օգնել հայերին, չմոռանանք, որոնք ինչպես մենք, քրիստոնյաներ են, տարածել գերմանական տնտեսությունն ու մշակույթը: Սա, ինչպես տեսնում եք, մեկն է այն բազմաթիվ նախաձեռնություններից, որին այս Կայսերական ընկերությունը ձեռնամուխ է լինում և ինչին մենք մեր մասնակցությունն ենք ուզում բերել:

Մյուս կողմից՝ չենք կարող թույլ տալ, որ որևէ կերպ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը խոչընդոտեն և ձախողեն մեր ձեռնարկումները: Անատոլիան, Միջագետքը պետք է դառնան Գերմանիայի շտեմարանները: Հանքանյութերը, նավթը, բամբակը և շատ այլ հարստություններ կարող ենք և պետք է վերահսկենք: Մենք իրավունք ունենք հանուն Գերմանիայի հասնելու այդ «կենսոլորտին», որի մասին խոսում են մեր գիտնականները... Եվ թող ոչ ոք չկասկածի, որ կվերցնենք այն, ինչ մեզ նախասահմանված է պատմության կողմից: Խաղաղ ճանապարհով կամ զենքի ուժով, եթե հարկ լինի: Մերն են

Կրուպի թնդանոթները և հզոր կործանիչները: Թող բոլորն իմանան, որ ոչ ոք չի կարող խանգարել, որ Գերմանիան դառնա համաշխարհային առաջին տերությունը:

Ծափերի երկար տարափը եզրափակեց Գվինեների ճառը: Այդ խոսքերն արտահայտում էին գերմանացիների ուղեգրությունը, և ակնհայտ էր, որ հայերը տերությունների ուղեգրական շահերի խաղում ընդամենը զինվոր էին: Ներքուստ կռահեցի, որ նրանց ճակատագիրը վճռված է: Երբ դուրս եկա Ֆրիդրիխստրասե, ուժեղ անձրև էր տեղում, կայծակները լուսավորում էին Բեռլինի երկինքը, և դողերոցքն ինձ պատեց: Ոչինչ և ոչ ոք չէր կարող խույս տալ սև մրրիկից, որ կուտակվում էր հորիզոնում:

29. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ

Արտաքին գործերի նախարարն ինձ համոզում էր վերադառնալ դիվանագիտական գործունեության՝ առաջարկելով Ֆրանսիայի դեսպանի պաշտոնը Հունաստանում: Ես կրկին հրաժարվեցի: Մենք մանուկ հասակից լավ բարեկամներ էինք. չպնդեց, հասկացավ ինձ, թեև խնդրեց, որ շարունակեի եռանդուն համագործակցել նախարարության հետ՝ Մերձավոր Արևելքում մեր երկրի ունեցած շահերի հարցերով: Չկարողացա հրաժարվել, որովհետև ես շատ էի խորացել Հայկական հարցում, ոչ միայն նրանց նկատմամբ ունեցած համակրանքից և համերաշխությունից, այլև որովհետև որդիս էլ էր պատկանում այդ ժողովրդին, կինս հայուհի էր, հետևաբար, ես նրանց կողմից էի:

Վերջին տարիներին Գրիգոր Բրոչյանը դարձել էր Հայ Հեղափոխական դաշնակցության ամենանշանավոր առաջնորդներից և հետևաբար, Օսմանյան կայսրության կողմից ամենահետապնդված մարդկանցից մեկը:

Այնուամենայնիվ, անկախ այդ իրադրությունից, շատ տարօրինակ հարաբերություններ էր պահպանում Իթթիհադի վերնախավի և թուրքական բանակի որոշ սպանների հետ, որոնք «Երիտթուրքերի» շարժման կողմնակիցներն էին: Ես Գրիգորի հետ հաղորդակցվում էի Հակոբ Սարգսյանի՝ մի հայ ձեռնարկատիրոջ միջոցով, որը Ֆրանսիայում զբաղվում էր ռուսական աղամանղների ներմուծմամբ, և իրար հետ հանդիպում էինք սովորաբար Վանդոմյան հրապարակի վրա գտնվող նրա գրասենյակում, որտեղ հավաքվում էին Փարիզի ամենաազդեցիկ հայերից մի քանիսը: Սարգսյանի գրասենյակը գրտնրվում էր հայկական ոճով զարդարված մի շքեղ շենքի առաջին հարկում: Եվ թեև նա իրեն համարում էր կոսմոպոլիտ՝ խոշոր նվիրատվություններ էր անում հանուն այն գործի, որի մեջ ինքը ներգրավված էր: Ինչպես որ ինձ հուզված պատմել էր, նրա ընտանիքը սպանվել էր 1895 թ. կոտորածներին, ինքն այդ ժամանակ սովորում

էր լեոնային ինժեների մասնագիտություն Փարիզի պոլիտեխնիկական դպրոցում:

Ես նամակ ստացա Գրիգոր Բրոչյանից, որում գրում էր, որ մայիսի առաջին օրերին լինելու է Փարիզում և թախանձագին խնդրում էր ինձ, որ մասնակցեմ մի կարևոր ժողովի, որը տեղի էր ունենալու Սարգսյանի գրասենյակում: Նշում էր, որ շատ կարևոր է իմ մասնակցությունը, և որ ամեն ինչ անեմ ներկա գտնվելու համար:

Մայիսի առաջին շաբաթ օրը, մի հրաշալի արևոտ օր, իմ կառուպաններից մեկի՝ Գևորգ Մանասյանի միջոցով, որը կնոջս ընտանիքի հեռավոր ծանոթներից էր, մի նամակ ստացա: Ինձ հայտնում էր, որ ժողովն ի վերջո տեղի է ունենալու մեկ այլ վայրում, քանի որ նրանց նախազգուշացրել են, որ Փարիզում գործում են թուրք կառավարության որոշ լրտեսներ: Ես չզարմացա, դա ինձ համար նորություն չէր, քանի որ ներքին գործերի նախարարությունն ինձ արդեն հայտնել էր այդ մասին: Այդ պատճառով էլ կառուպանին խնդրեցի, որ ինձ մի երկու փողոց շուտ իջեցնի՝ նախքան ժողովի վայրը հասնելը:

Ես լավ գիտեի, թե ինչպես է գործում սուլթանի լրտեսություն համակարգը: Ասում էին, որ նա պահում է երեսուն հազարի չափ իրազեկիչներ՝ լրտեսելու, ճնշում գործադրելու, տանջելու, հարկ եղած դեպքում սպանելու, փաստաթղթեր գողանալու, վարկաբեկիչ, ստահող գրություններ ուղարկելու բոլոր այն մարդկանց, կազմակերպություններին և հաստատություններին, որոնք փորձում էին օգնել կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնություններին և մանավանդ հայերին, որտեղ էլ որ գտնվեին օգնողները՝ Օսմանյան կայսրության ներսում թե նրանից դուրս: Հետևաբար ես գիտեի, որ ինձ հետևում են և տեղյակ են իմ հայանպաստ գործունեությանը: Ինձ անհանգստացնողը, սակայն, դա չէր: Ես վախենում էի մերոնց համար, քանի որ Հայաստանի բարեկամներին ահաբեկելու ձևերից մեկը նրանց հարազատներից մեկին առևանգելն էր, մի դաժան միջոց՝ կայսրության ռեժիմի թշնամիներին զինաթափելու և վախեցնելու համար:

Վերջապես մենք հանդիպեցինք, մուտքի մոտ Գրիգոր Բրոչյանն ինձ գրկեց: Չէ՞ որ նրա համար ես օտար մեկը չէի:

– Անրի, ի՞նչ ուրախ եմ քեզ տեսնել: Եվ որքան կարևոր է հայերիս համար ունենալ իրենց կողքին քեզ պես մարդու... Բայց արի բարձրանանք, մեզ են սպասում: Կարևորագույն մի բան ունեմ բոլորիդ հաղորդելու:

Բարձրացա՛ որոշ չափով մտահոգ: Սարգսյանն ինձ պատմել էր իր մտատանջությունների մասին, և ինձ անհանգստացնում էր որոշ հասցիների բռնած դիրքը: Բարեկամիս գրասենյակում գտնվում էին Փարիզի հայ համայնքի ամենաազդեցիկ մարդկանցից աչքի ընկնող քսան անդամներ: Թեև դեմքով ծանոթ էի մեծամասնությանը, առնվազն վեց հոգի ինձ բոլորովին անծանոթ էին: Հետո խոսքով հանդես եկավ Գրիգորը: Հայկական հարցում արժեքավոր էին նրա ծառայությունները, չնայած երբեմն նա չափազանց պոթիվուն էր:

– Սիրելի ընկերներ, նոր ենք եկել Կոստանդնուպոլսից: Այնտեղ ամեն ինչ նույնն է: Ճիշտ է, որ բավական երկար ժամանակ է, ինչ կարծես թե մեր համայնքի հանդեպ նվազել են հետապնդումները: Բայց դա այն տարօրինակ հանգստության զգացողությունն է, որին միշտ հաջորդում է փոթորիկը: Պայյանների ընտանիքի օգնականներից մեկի միջոցով տեղեկացված ենք սուլթանի՝ հայերի ջարդարարի մտադրությունների մասին... Հավանաբար գիտեք, որ վերջերս գերմանացիները դարձել են նրանց խորհրդատուները: Ֆոն դեր Գոլցը նրանց զինվորական խորհրդականն է. սուլթանն առանց նրա հետ հաշվի նստելու պալատում ոչ մի քայլ չի անում: Սուլթանի պալատում այլևս ֆրանսերեն չեն խոսում: Բոլոր բարձր պաշտոնյաներն այժմ ունեն գերմաներենի դասախոսներ, իսկ սպանների համար լավագույն մրցանակն է գնալ Բեռլին սովորելու՝ լինի ռազմավարության թե նորագույն սպառազինության դասընթացին մասնակցելը: Սակայն վերադառնանք բուն հարցին: Սուլթանն ունի ներքին ուժեղ ընդդիմություն, և «Իթթիհադ» կուսակցությունը դրան է գնում: Վաղ թե ուշ գահավիժելու է, և դա մերոնց համար լավագույն լուրը կլինի: Ճիշտ է, որ այդ կազմակերպության մեջ կան մարդիկ, որոնք ամբողջ սրտով, եթե այն ունեն, ատում են հայերին, ինչպես այդ դոկտոր Նազըմը կամ նրա նման մարդիկ, սակայն, չնայած դրան, հույս ունեմ, որ «Իթթիհադի» քաղաքական դիրքորոշումը համաձայնության և համագործակցության գալն է: Ի վերջո, մեզ միավորում է գլխավորը. բռնակալի նկատմամբ ատելությունը, որը կասեցնում է Թուրքիայի առաջխաղացումը և Եվրոպայի առաջընթացին համընթաց գնալու բուռն ցանկությունը: Ուզում եմ հավատալ, որ նրանց առաջամարտիկների մեծամասնությունը մեզ հետ անկեղծ է: Մի քանի անգամ հավաքվել ենք և մշակել ընդհանուր ռազմավարության սկզբունքներ: Ամենակարևորն այն է, որ մեզ խոստացել են, որ երբ հանգամանքները փոխվեն, քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ վերաբերմունքը լինելու է բոլորովին ուրիշ: Ունենալու ենք միևնույն քա-

ղաքական իրավունքներն ու պարտականությունները: Նրանք գիտեն, թե մեզ համար որքան կարևոր է դա: Համոզված եմ, որ այսօր, ես այլ կերպ կասեմ ձեզ. անհնարին կլինի սուլթանին տապալել՝ առանց հայերի ու հույների օգնության: Չարժե անգամ մտածել այդ մասին: Ահա թե ինչ. թեև դա ազգային հարց է, այժմվանից հարկ է, որ պատրաստվենք դրան: Վերջիվերջո ձեզ խնդրում եմ, որ համագործակցեք Իթթիհադի հետ. համաձայն եք:

Այդ պահին Սարգսյանը, սաստիկ հուզված, ասես մեծ ճիգ էր գործադրում իրեն զսպելու:

– Ես համաձայն չեմ,– բացականչեց՝ բացահայտ դայրացած: – Ոչ այն պատճառով, որ չեմ հավատում թուրքերին: Իմ ընտանիքը երկրի երեսից ջնջվել է ինը տարի առաջ... Միայն քույրս՝ Լիզան է Լոնդոնում, բայց մնացածները հողի տակ են. ճիշտ է, որ այն ժամանակ՝ 1895 թ., մեղավորն այդ մարդասպան Աբդուլ Համիդն էր: Բայց միայն իմ կանխազգացումը չէ, որ ինձ դրդում է այսպես խոսել: Ինչպես գիտեք, առիթ եմ ունեցել հանդիպելու Ահմեդ Ռիզայի և դոկտոր Նազըմի հետ, երկուսն էլ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի, այսինքն՝ այսպես կոչված Իթթիհադի ամենաազդեցիկ գործիչներից են: Ռիզան եղել և միշտ էլ լինելու է սուլթանի ծառան, նա չի դադարում խոսել կայսրության ամբողջականությունից՝ սուլթանի իշխանության ներքո: Մենք՝ հայերս, նրա համար օսմանյան հպատակներ ենք և ուրիշ ոչինչ: Ինչ վերաբերում է դոկտոր Նազըմին, իսկապես չեմ կարող նրա մասին խոսել առանց տազնապի: Այդ մարդն ատում է այն ամենը, ինչ հայի հետ առնչություն ունի: Ըստ նրա՝ պետք է տարրալուծել մեր համայնքը թուրքերի զանգվածում, մոռանալիք մեր լեզուն և ընդունելիք իսլամ և անգամ այդպես, հազիվ թե մեզ ընդունեն: Այդ Նազըմ կոչվածը տարված է միայն պանթուրքիզմով, չնայած Իթթիհադը ղեկավարում են դյոնմենները: Չէ՞ որ դու գալիս ես Սալոնիկից: Պատմիր մեզ այդ մասին, Գրիգոր:

Գրիգոր Բրոչյանը, որոշ չափով վիրավորված այդ արձագանքից, քանի որ մինչ այդ պահը նրան համարում էր իր ընկերը, նայեց Սարգսյանին, անհանգստացած քմծիծաղ տվեց:

– Այո՛, իհարկե եղել եմ Սալոնիկում. այդ քաղաքում են պատրաստվում այդ մեծ իրադարձությանը, և ձեզ հետևյալը կասեմ. մենք այլընտրանք չունենք: Մենք երբեք չենք կարողանա սուլթանին գահընկեց անել: Չէ՞ որ ինքը էլ դա գիտես: Թող որ ստիպված կնքենք այդ դաշինքը, բայց չէ՞ որ դա գոնե մի շանս է: Անշուշտ, հնարավոր է, որ Իթթիհադում լինեն այնպիսիք, որ մեզ չընդունեն, նույնիսկ

ատեն մեզ, բայց նրանց մեծամասնությունը հավատում է այնպիսի ապագայի կառուցմանը ազատության և առաջադիմության գաղափարներով, որում բոլորս էլ կգտնենք մեր տեղը:

Բայց Սարգսյանը բոլորովին չէր համոզվում Գրիգորի փաստարկներով և բացասաբար գլուխն էր շարժում՝ գնալով զայրանալով:

– Լսիր, Սարգսյան, – պոռթկաց հանկարծ Գրիգորը, – դու գտնվում ես այստեղ՝ Փարիզում, զբաղվում քո առուծախսով: Քեզ չեմ հանդիմանում, բայց իրադարձություններն այնտեղ են՝ Թուրքիայում, շատ հեռու չքեղ Վանդոմի հրապարակից: Գիտեմ, որ դու իսկական հայրենասեր ես, Աստված իմ, գիտեմ: Բայց բաներ կան, որ չեն կարող հեռվից ընկալվել: Գուցե և թուրքերի հետ մեր ունեցած խնդիրն այն է, որ երբեք չենք նստել՝ նրանց հետ բանակցելու: Զեզ առաջարկում եմ, որ նրանց մի հնարավորություն տանք:

– Լսեք, իմ բարեկամներ, – Սարգսյանը կրքոտ հանդես եկավ: – Եթե ընդունենք Գրիգոր Բրոչյանի առաջարկը, Լուցիֆերին սատանայով կփոխարինենք և կընկնենք նրանց ճանկը. արեք այն, ինչ ձեզ թեկադրի ձեր խիղճը: Ես համաձայն չեմ:

– Դե ինչ, եկեք քվեարկենք, – Սուրեն Մաթոսյանը գործնական մարդ էր. ժողովներին նա միշտ աչքի էր ընկնում իր սառնարյունությամբ, երբեմն թվում էր, թե իրեն բնավ չի հետաքրքրում վեճի առարկան:

– Եկեք քվեարկենք և վերջ տանք այս ամենին: Կվճոենք մեծամասնության կամքով. այդ որոշումը պարտադիր կլինի բոլորիս համար, լսո՞ւմ եք: Համաձայն եք:

Պահը դժվարին էր, ավաղ այդ մարդը իրավացի էր, քանզի պառակտումը հայերի համար կարող էր ողբերգական լինել:

– Այնուամենայնիվ, – կրկին շարունակեց Մաթոսյանը, – կարծում եմ, որ հարկ կլինի իմանալ Անրի դը Լատուրի կարծիքը: Զպետք է եփվենք մեր սեփական հյուսթում, իսկ դը Լատուրը միակն է ներկա գտնվողների մեջ, որ իրերին կարող է իրատեսորեն նայել:

Կրկին ստիպված եղա միջամտել բեկումնալից մի պահի, բայց չէի կարող խույս տալ պատասխանից, երբ խոսքը մի բանի մասին էր, որ կարող էր վնասել որդուս ապագային: Բոլորը լուռ գննում էին ինձ, ասես իմ ասելիքը վերջ էր տալու այդ վեճին:

– Լավ, – ցանկանում էի կրկին հանդարտեցնել կրքերը և հաշտություն բերել այդ կարևոր հավաքին: – Ինձ լավ էք ճանաչում, մի քանիսը ձեզանից՝ տարիներ ի վեր: Երբ հասա Թուրքիա առաջին անգամ, ընդամենը քսանհինգ տարեկանում, նախկինում ոչ մի հայի հետ

չէի շփվել: Հայաստանի մասին ոչինչ չգիտեի, ոչ էլ իր հարցի: Աստիճանաբար ես ներքաշվեցի ձեր հարցում մինչև այն աստիճան, որ այսօր որդիս նույնպես հայի արյուն ունի: Չեմ կարող լուռ մնալ, թեև ձեզ ասեմ, որ պատասխանատվությունն ինձ ճնշում է, սակայն ամեն դեպքում ձեզ դիմում եմ որպես հայ, որպես եղբայր...

Հասկանում եմ, թե ինչեր են անցնում ձեր մտքով: Մտաբերում եք կողոպուտները, հրկիզումները, կոտորածները, ձեր կրած անարգանքները, բռնաբարությունները, գիշերվա մեջ տանից փախուստի դիմելը, և այդպես շարունակ, մինչև որ ձեր արցունքները սպառվեն: Ինչո՞ւ: Մի՞թե չենք կարող ապրել խաղաղ: Մի՞թե մեր զավակները, մեր թոռները չպետք է հանգիստ ապրեն յուրայինների հետ: Ի՞նչ է հարկավոր անել՝ ի վերջո մեր դժբախտություններին վերջ տալու համար: Պետք է ընդունենք, որ որոշ չափով մեղքը նաև մերն է, եթե կուզեք՝ թեկուզ դրա փոքր մասը: Հիմա կրկին պետք է ճիշտ ուղու վրա կանգնենք: Մի կողմից՝ փորձենք համաձայնության գալ Իթիֆի-հադի հետ, բոլոր այն վտանգներով, որ նա կարող է հարուցել: Մյուս կողմից՝ պահպանենք ինքնավար Հայաստանի պահանջը: Ինչ վերաբերում է առաջինին, համոզված եմ, որ եթե Իթիֆի-հադը հասնի իր նպատակին՝ սուլթանին գահընկեց անի, անմիջապես կմոռանա իր տված խոստումների մասին: Նրանք իսկական առաջադեմներ չեն: Ծանրակշիռ հիմքեր ունեմ կարծելու, որ նրանք, փոքրամասնությունների իրավունքների տակ քողարկվելով, ուզում են, որ իրենց խոտվությունը Եվրոպան համարի սուլթանի ուժի մի դեմ խոտվություն: Մտածեք այն բանի մասին, որ առայժմ եվրոպական տերությունները բոլորովին չեն ցանկանա, որ կայսրությունը վերածվի մասերի առանց իրենց վերահսկողության: Այդ տերությունները ցանկանում են սահմաններով առանձնացնել իրենց ազդեցություն գոտիները: Մի՞թե դուք չեք տեսնում: Անգլիան պահանջում է Եգիպտոսը և Միջագետքը, Ֆրանսիան՝ Սիրիան և Լիբանանը, Ռուսաստանը՝ Կովկասը մինչև Պարսկաստան և Բոսֆորի վրա վերահսկողությունը, այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի բանալիները, Իտալիան՝ Կիլիկիան... իսկ Գերմանիան... համոզված եմ, որ Գերմանիան ուզում է բոլորը: Ինչ մնում է երիտթուրքերին, նրանք իմ կարծիքով սնապարծ սպանների, մտավորականների, պաշտոնյաների խումբ են, որոնց հավատամքը իրականում Թուրան կոչվող առասպելն է, որն ինձ տարիներ առաջ բացատրել են: Այն հեռավոր և առասպելական վայրը, ուր բնակվում էին քոչվոր թուրքմեն ցեղերը և որը ցանկանում են դարձնել թուրք ցեղի սրբավայրը՝ անհասանելի նրանց, ում երակներով թուրքական

արյուն չի հոսում, որը խորհրդանշում է իրենց արյան ուժը, իրենց ուղղվածությունը, որտեղից էլ գալու են տիրելու ողջ Կենտրոնական Ասիան, այնուհետև... Սա է, ինչին հավատում են Ահմեդ Ռիզան, դոկտոր Նազրմը, այն մյուս բժիշկը՝ Բեհադդին Շաքիրը, Ջեմալ Նուրին, Մեհր Սայիդը և շատ ուրիշներ: Նրանք երազում են ոչ միայն պահպանել կայսրությունը, — ինչ ասել է պահպանել, — նաև ընդարձակել այն, սակայն բացառապես թուրքերի համար, իսկ մնացյալները՝ հայերը, հույները, ասորիները, հրեաները..., նույնիսկ քրդերն ու արաբները դուրս են մնում այդ չարամիտ ծրագրի շրջանակներից:

Հետևաբար ես համամիտ չեմ քեզ հետ, իմ թանկագին Գրիգոր: Ճշմարիտ է, որ դու այնտեղ առաջին գծի վրա ես՝ կյանքդ վտանգելով, և որի համար բոլորս քեզ պարտական ենք: Հիմա, սակայն, խոսքը դրա մասին չէ: Հիմա մենք պետք է որոշենք, թե որ ուղիով գնանք, իսկ այդ ընտրությունը դուրին չէ: Իմ կարծիքով մենք պետք է պայքարենք հանուն անկախ Հայաստանի: Վերադառնանք մեր արմատներին, նրան, ինչ գոյություն ունենալիս նախկինում, բայց պատմության ցնցումների հետևանքով, կործանվեց: Եթե ընդունենք Իթիհատի առաջարկը, մենք առհասարակ երկրի երեսից վերանալու վտանգին կենթարկվենք: Եթե ընտրենք անկախության ճանապարհը, կանցնենք երկար, տառապալից ճանապարհ՝ լի փշերով և հրասթափություններով, բայց գուցե ի վերջո դա կարողարացնի իրեն...

Այդ պահին Սարգսյանը հիացմունքով ընդհատեց ինձ:

— Ես լրիվ համաձայն եմ Անրի դը Լատուրի հետ. նա հայից լավ արտահայտվեց: Լրիվ համաձայն եմ:

Հենց այդ պահին Գրիգոր Բրոչյանը զսպանակի պես տեղից վերցատկեց և սրտնեղած՝ համարյա գոռաց մեզ վրա:

— Ինձ հրասթափեցրիք: Ձեք պատկերացնում, թե ինչեր եք ասում: Վերջապես մի անգամ մեզ հաջողվեց թուրքերի հետ համաձայնություն գալ: Ծարունակեք նստած մնալ՝ քննադատելով, մինչ մենք փորձում ենք կրակից շագանակներ հանել: Յավում եմ, բայց այլևս չեմ հանդուրժի: Գնանք այստեղից, ընկերներ, այստեղ մենք ավելորդ ենք:

Ասածն արած էր. Գրիգորն ու իրեն ընկերակցողները լքեցին սրահը, առանց ուշադրություն դարձնելու մեր հորդորներին, որոնցով մենք նրանց համոզում էինք կշռադատել ամեն ինչ: Հնար չեղավ. շատ բորբոքված էին և վիրավորված:

Մնացածներս մնացինք մտախոհ և տխուր՝ նրանց անսպասելի վարմունքից: Նրանք շատ ավելին էին, քան բարեկամները և նրանք, իսկապես, ամեն ինչ անում էին՝ հանուն Հայկական հարցի: Մտածեցի, որ դժվար ժամանակներ են, և գուցե ինչ-որ պատճառով Գրիգորը շատ նյարդայնացած է, գուցե մի խնդիր ունի, որ մեզ չի կարողանում պատմել: Բայց ակնհայտ էր այն, որ ինչ-որ վճռական պահի կոտրվել էր այն վստահությունը, որ մինչև հիմա մենք տածում էինք միմյանց նկատմամբ՝ Նյու Յորքում այն հուզումնալից ժողովից սկսած:

Սարգսյանը գլուխը տարուբերում էր՝ վշտացած և խոտվահույզ՝ չիմանալով, թե որն է լինելու ամեն ինչ շտկելու ճշգրիտ ուղին: Այնուհետև մենք միմյանց հրաժեշտ տվեցինք, և ես երկար ժամանակ փորձեցի նրան համոզել, որ տեղի ունեցածը ընդամենը անիմաստ բան է, և որ շուտով ամեն ինչ կրնկնի իր տեղը:

Բայց կյանքը երբեմն շատ բարդ բան է, իսկ մարդկային արարածների արձագանքը՝ անկանխատեսելի: Այն, ինչ թվում էր անցողիկ անախորժություն, պառակտման պատճառ հանդիսացավ:

1895 թ. Հայ հեղափոխական դաշնակցության շարքերը լքեցին շատ կարևոր անձիք, որոնցից շատերը ազդեցիկ և լայն կապերի տեր էին ոչ միայն Փարիզում, Լոնդոնում կամ Բեռլինում, այլև Միացյալ Նահանգներում ու Ռուսաստանում: Այդ փոքրիկ ճեղքվածքները նման են բնության ուժերին՝ երկրաշարժից առաջացած բացվածքին, որն անհնար է, որ կրկին փակվի:

Ժամանակը ցույց կտա, որ համարյա երեխայական այդ պոթկուճը պատճառելու էր սարսափելի մի աղետ՝ վերջնականապես անջատելով «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը» «Հնչակ» կուսակցությունից:

ՀՈՒՆԻՍ 1905

30. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՕԶԱՆՅԱՆ

1905 թ. կեսերին Սարգսյանն ինձ ուղարկեց մի շտապ գրություն: Պայմանավորվեցինք հանդիպել այդ նույն օրը երեկոյան: Նրան այդ-քան գրգռված և նյարդայնացած երբեք չէի տեսել: Երբ մի քիչ հանդարտվեց, ասաց, որ Փարիզում է հայազգի ամենաքաջարի և հմուտ զորավարներից մեկը՝ Անդրանիկ Օզանյանը: Եկել է Ֆրանսիա օգնություն խնդրելու նպատակով և ցանկանում է հանդիպել իր ամենաազդեցիկ հայրենակիցների և Հայաստանին նվիրված բարեկամների հետ: Ըստ Սարգսյանի, անշուշտ, ես նրանցից մեկն էի:

Չհասցրի հետաքրքրվել նրանով: Այդ նույն գիշեր նա ներկայացավ Վանդոմ հրապարակի վրա գտնվող գրասենյակում: Ջլապինդ մարդ էր, ղեպի հետ սանրած առատ մազերով և արևելյան ոճի մեծ բեղերով: Կլիններ մոտ քառասուն տարեկան, թեև նրա ասես քարակերտ դեմքին՝ կուպերի տակ և շուրթերի անկյուններում, կնճիռներ էին երևում: Նրանից մեծ ուժ էր հորդում, իսկ մուգ աչքերը ծակում անցնում էին դիմացինի միջով:

Ներկայանալով ձեռքս ուժգին սեղմեց.

– Անդրանիկ Օզանյան, գիտեմ, որ դուք մայն դը Լատուրն եք: Մեծ պատիվ է և երջանկություն հայերիս համար ունենալ ձեզ նման մարդու աջակցությունը: Հազար անգամ շնորհակալություն այն ամենի համար, ինչ դուք անում եք հանուն մեզ... Թեև հայերի հետ ձեր կապն արդեն արյունակցական է, եթե չեմ սխալվում:

Գլխով համաձայնեցի: Այդ մարդը, չնայած ավելի երիտասարդ էր, քան ես, ինձ մեծ հարգանք էր ներշնչում:

– Այո՛, իրավացի եք: Արյունս հիմա հայկական է, քանի որ կինս և հետևաբար տղաս նույնպես հայեր են: Այդ է պատճառը, որ ես շատ սրտացավ եմ ձեր հարցի հանդեպ, որը հիմա նաև իմն է...

– Որքան ինձ հայտնի է, մայն Լատուր, դուք ձեզ հայ էիք զգում ամուսնանալուց դեռ շատ առաջ: Ամեն դեպքում ես անչափ ուրախ եմ:

Ջգացի որ Անդրանիկ Օզանյանը պերճախոս մարդկանցից չէր: Մենք նստեցինք մի մեծ կլոր սեղանի շուրջ, մինչ աստիճանաբար այլ աչքի ընկնող հայեր էին գալիս ժողովին:

Սարգսյանը նրան զննում էր անթաքույց հիացմունքով, գուցե համեմատելով իր հարմարավետ կյանքը այդ ուղիղ հերոսի կյանքի հետ, ով երբեք հոգ չէր տանում իր սեփական անձին, մինչդեռ երկու օր առաջ ինքը՝ Սարգսյանն ինձ պատմել էր ձիարշավներին իր գտարյուն ձիերի մասնակցություն մասին՝ որպես մի կարևոր իրադարձություն:

Այդ օրերին Փարիզում խոսում էին միայն մի թեմայից՝ փողից ու էլի փողից: Դրանով կարելի էր ձեռք բերել չքեղ առանձնատներ, ցեղական ձիեր... և կանանց: Այդպես էին մտածում ձեռնարկատերերը, բուրժուաները կարծում էին, որ հաջող գործարք իրականացնելով արդեն իսկ իրավունք ունեին Բուլոնյան անտառում ձի քչել, ունենալ մի չքեղ բնակարան զրոսայգիներում և ունենալ սիրուհի:

Սա էր պատճառը, որ Սարգսյանը և Փարիզի ունեոր հայերը չէին կարողանում աչքները կտրել Անդրանիկ Օզանյանի կամային դեմքից, որն աշխատում էր սիրալիր լինել այդ զուգված-զարդարված բուրավետ օժանելիքներով օժված, խնամված՝ համարյա կանացի ձեռքերով տղամարդկանց հետ, քանի որ նրանք բոլորը հաճախում էին Փարիզի լավագույն վարսավիրանոցները:

Ես ուշադիր նայեցի մեր հյուրի ձեռքերին: Ջլապինդ ձեռքեր՝ ուժեղ մատներով, կարճ կտրած եղունգներով, կապույտ և դուրս պրծած երակները վկայում էին այդ մարդու եռանդը:

Սարգսյանը չկարողացավ զսպել իր հուզմունքը, ոտքի կանգնեց մինչ բոլոր քար կտրած սպասում էին: Նա ոչ միայն հայ համայնքի առաջնորդն էր Փարիզում, այլ նաև տանտերը, և հետևաբար նրան էր պատկանում առաջինը խոսելու իրավունքը:

– Չորավար Անդրանիկ, թույլ տվեք ձեզ դիմել այսպես, ինչպես վայել է ձեր արժանիքներն ունեցող մարդուն: Բոլոր հայերս էլ գիտենք ձեր գործած սխրագործությունների մասին և հպարտ ենք ձեզանով և այն մարդկանցով, որոնք ձեզ հետևում են առաջին գծում: Նաև մենք մեծ պարտքի զգացում ունենք թուրքիայում գտնվող մեր եղբայրների նկատմամբ, և մեզանից ոչ մեկը երբեք չի մոռանա մեր սիրելի Հայաստանը:

Պատիվ ունեմ ձեզ հայտնելու, որ հանգանակել ենք հարյուր հազար ոսկեղրամ ֆրանկ ձեզ տրամադրելու համար: Շատերը գուցե մտածեն, որ դա շատ մեծ գումար է, իսկ մենք, որ ձեզ այն առա-

ջարկում ենք, կարծում ենք, որ դա նվազագույնն է, ինչ պարտավոր ենք անել: Մեր պայքարը պետք է նպատակաուղղված լինի նրան, որ վառ պահվեն հայերի պահանջատիրական իրավունքները եվրոպական տերությունների, հասարակությունների բոլոր խավերի առջև: Բոլորն էլ գիտեն մեր պայքարի, այն արյունալի հետապնդումների մասին, որոնց ենթարկվում է մեր ժողովուրդը սուլթանի նենգ, ստորաքարչ կառավարության կողմից: Նման պայմաններում անչափ կարևոր է ձեռք բերել մեր մարտնչողների կենդանի խորհրդանիշը, որն ապացուցում է, որ հայ ժողովուրդը երբեք չի հանձնվել: Անչափ չնորհակալ ենք ձեռք բերել, Ջորավար Անդրանիկ: Հազար անգամ երախտապարտ:

Սուրբով հանդես եկավ Անդրանիկը: Թեև ջանում էր խոսել առանց հուզմունքի, սակայն զգացվում էր, որ նա ջանք է գործադրում:

– Ծնորհակալ եմ ձեզ այս ջերմ հանդիպման և ձեր առատաձեռն վերաբերմունքի համար: Ճիշտ է՛ր լինի, որ ասեի, թե մենք փողի կարիք չունենք, քանզի առանց դրա ոչ զենք ձեռք կրերվի, ոչ մթերք, ոչ էլ սուժածներին օգնություն կտրվի: Ծնորհակալ ենք բոլոր նրանց, ովքեր շարունակում են իրենց աջակցությունը մեր խնդրում:

Մեր ժողովրդի դժբախտությունը այն է, որ մենք սակավաթիվ ենք և կասեմ ձեզ, ցավոք, որ միմյանց հետ անհաշտ: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը վտանգավոր ուղի է ընտրել, որը չգիտենք, թե մեզ ո՞ւր է տանում: Նրանք կարծում են, թե Իթիհազը ի վիճակի է ամեն ինչ փոխել: Իմ կարծիքով,– ով կուզենա լսել ինձ,– թուրքերը ուզում են ազատվել բոլոր նրանցից, ովքեր իրենց ուսուցանում են պատկանում: Մենք ավելորդ ենք, ոչ միայն հայերս, բայց ամենից շատ՝ հայերս: Թուրքերը չեն ընդունում մեր մշակույթը, ոչ էլ մեր կրոնը, ոչ էլ մեր լեզուն ու դրանցից բխող մեր հոգեղեն կերտվածքը: Կուզենային վերացնել մեր բանաստեղծներին, գրողներին, փիլիսոփաներին, երգահաններին... և, անշուշտ, մեր զինվորներին: Կուզենային վերացնել մեր հետքերը, մեր խաչքարերը, մեր մատուռները, եկեղեցիները, ցանկացած վկայություն կամ նշան այն մասին, որ այնտեղ երբևէ հինավուրց մի ազգ խաղաղ ապրել է իր սեփական երկրում: Չեն կարող հանդուրժել այն, որ մենք պաշտպանում ենք մեր իրավունքները: Նրանց համար դա անընդունելի է, բայց ես ձեզ խոստանում եմ, քանի դեռ Աստված մեզ ուժ ու կորով է տալիս, մենք կզիջակայենք...

Սարգսյանը բարձրացրեց իր աջ ձեռքը, ինչպես իր ուսուցչին հարց տվող դպրոցականը:

– Ջորավար Անդրանիկ, շատ ենք լսել Մուշի մասին և ձեր Սուրբ Առաքելոց վանքի պաշտպանության մասին: Թախանձագին խնդրում եմ ձեզ՝ պատմեք, թե ինչ է տեղի ունեցել: Մեզ համար մեծ պատիվ կլինի այդ մասին պատմել մեր հարազատներին, դեմ չե՞ք:

Անդրանիկը ժպտաց՝ ասես ցանկանալով մեծ նշանակություն տալ այդ հարցին:

– Գուցե դուք դրան ավելի մեծ նշանակություն եք տվել, քան իրականում եղել է,– ասաց նա անկեղծորեն,– իմ կարծիքով իսկական հերոսները այն որբերն ու վանականներն են, որոնք այնտեղ էին ապրում: Բայց եթե իրոք ուզում եք իմանալ այդ պատմությունը, ձեզ կպատմեմ: Ինձ համար մեծ պատիվ է այդ:

Սկսեմ նրանից, որ Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին գտնվում է լեռան գագաթին, Մուշի հարավ-արևելքում: Այդ ժամանակ տարածաշրջանը բնակեցված հայերով՝ թուրքերի և քրդերի կողմից ասպատակության էր ենթարկվում: Դրությունն անտանելի էր, և միակ ելքն այն էր, որ օսմանյան բանակին ապացուցեին, որ կարող են դրանց դեմ դուրս գալ: Սուրբ դժվարամատչելի մի վայրի մասին է, իսկական մի ամրոցի, որը հստակ համարվում էր անառիկ... երբ դեռ գոյություն չունեին հրետանին:

Որոշեցինք մի լավ դաս տալ Սալեհ փաշային՝ թուրքական զորքերի հրամանատարին: Այնպես որ, հասանք վանք, վանահայրը մի ծեր իմաստուն՝ Հովհաննես վարդապետը մտնելիս ինձ գրկեց: Նա գիտեր, որ թուրքերը ուզում են տիրանալ վանքին, որպեսզի այն իրենց բերդամրոցը դարձնեն՝ հայերի դեմ օգտագործելու նպատակով:

Ինձ հետ այնտեղ էին հասել նահանգի լավագույն հրաձիգներից երեսուներ, պատրաստ ամեն ինչի, իմանալով հանդերձ, որ հնարավոր էր՝ չկարողանային կենդանի դուրս գալ այդ ամրոցից:

Չգիտեմ, կհավատաք ինձ, եթե ասեմ, որ դա այն ժամանակ ամենաբիշն էր մեզ հուզում: Չէինք կարող տեղափոխել որբերին: Ոչ ոքի էլ չէր հաջողվի թուրքի ձեռքից պրծնել, որոնք ուզում էին բոլորին տանջամահ անել: Այդուհանդերձ մեզ հաջողվեց բավական քանակությամբ զենք ու զինամթերք, նաև պարեն հավաքել: Ինչ վերաբերում էր ջրին, վանքում քարե մի մեծ թաս կար, որի մեջը լցվում էր տանիքների ջուրը և բացի այդ կար մի խոր ջրհոր, որից լավորակ ջուր էին հանում:

Նախ ուզեցի համոզել վանահորը, որ պետք է հեռանա ավելի ապահով մի տեղ: Այնքան համառ մարդ դուրս եկավ, որ ստիպված հրամայեցի նրան հեռանալ համարյա գոռով՝ օգտվելով գիշերվա

մթից: Երկու լավագույն ուղեկիցների օգնությամբ ուղղահայաց իջնող արահետներով նրան այնտեղից հանեցինք: Չէինք կարող թույլ տալ, որ բոլոր հայերի կողմից հարգանք խորհրդանշող այդ մարդը դառնար Ֆերիկ փաշայի որսի ավարը, մի դաժան անհոգի մարդու, որը ցանկանում էր մեր գլուխներն ուղարկել Դոլմաբաղչե՝ որպես ընծա իր արյունքորը տիրոջը:

Այնուամենայնիվ Ֆերիկ փաշան դեռ անտեղյակ էր, որ մենք այնտեղ էինք գտնվում: Գուցե և կասկածում էր, բայց մենք գործում էինք ծայրաստիճան զգույշ: Չնայած դրան, հավանաբար ինչ-որ լրտես նրան հայտնել էր: Տեսանք, որ գորքերը շարժվում և սկսում են մոտենալ:

Պետք է ձեզ ասեմ, որ ինձ հետ էին Ղազարը, Գևորգ Չաուչը, Հարությունը, իմ ամենամտերիմ ընկերները, իսկ հրաձիգները չըջանում լավագույններն էին. հմուտ որսորդներ, բոլորն էլ ընդունակ մի ակնթարթում լիցքավորել հրացանը, ամեն բանի պատրաստ այնպիսի խիզախությամբ, որով երբեմն օժտում է հուսահատությունը... կամ կույր հավատը:

Այդ ժամանակ թուրքերն արդեն հասել էին բլրի ստորոտին, չըջապատել վանքը, բայց մեզանից շատ ներքև, նրանք մեզ մրջյունների չափ էին երևում: Մեր գլխավերևում երկու արծիվ շարունակ պտրտվում էին երկնքում, մեր մարդկանց համար դա լավ նշան էր: Դուք հայ եք և կհասկանաք ինձ, շատ էինք ուզում հավատալ երջանիկ բախտին և վախենում էինք չար աչքից: Ինչևիցե, մենք այդպիսին ենք:

Բարի, ձեր թույլտվությամբ շարունակեմ պատմել: Թուրքերը խիզախորեն վեր էին բարձրանում՝ համոզված, որ թերևս ոչ մի դիմադրության չեն հանդիպի: Ընդամենը մի քանի վանականներ և մի քանի անչափահաս որբեր, մի երկու խեղճ ու կրակ գյուղացիներ, որոնք վախենում էին իրենց ընտանիքի ճակատագրի համար... Գործը եղած պրծած էր:

Անդրանիկը, որ հրաշալի հոետորի պես էր իրեն պահում, դադար տվեց: Դահլիճում քար լուծվում էր, բոլորս ապշահար էինք նրա պատմելուց:

Նոյեմբերի 10-ն էր, շատ ցուրտ էր, գիշերը ջերմաստիճանը կտրուկ իջնում էր: Նրանք, ովքեր մնում էին հերթափոխելու, պետք է հսկեին, թեկուզ ցրտահարվելու վտանգ կար: Նոյեմբերի 11-ին, թուրքերը սպասելուց հոգնած, որոչեցին գրավել ամրոցը: Հսկայական ջանքեր գործադրեցին և վեր խոյացող կիրճերով բարձրացան,

քանի որ ամրոցը ասես աշտարակ էր վիհերի վրա: Նրանց թողեցի, որ հանգիստ մոտենային: Երբ կրակոցի հեռավորություն վրա էին, հրաման տվեցի՝ «կրակ» և մի կրակահերթից մոտ քսան հոգի ընկան անդունդը: Նրանց տեսքից երևում էր, որ չփոթահար էին, չգիտեին ինչ անել, քանի որ այդ ընդունելությունը նրանց համար անսպասելի էր: Հանկարծ բոլորը պատահածից սարսափահար սկսեցին զառիվայրով վազել ներքև, ոնց որ սատանի կրունկով:

Հաջորդ օրը ուժեղ ձյուն եկավ: Դա դժվարացնում էր պաշտպանությունը՝ բոլոր պարիսպները ձյունով էին ծածկվել, բայց ավելի բարդ էր շրջափակումը, քանի որ գրոհողները չգիտեին որտեղ թաքնվել:

Հեռադիտակով տեսա, որ մոտակա գյուղերից բռնում-բերում էին հայերին, որպեսզի նրանք խրամատներ փորեին: Համոզված էին, որ նրանց վրա չենք կրակի և բացի այդ նրանց վրա էին թողնում ամենածանր աշխատանքները:

Կառավարիչը մի հայի ուղարկեց վերջնագիրը ձեռքին: Կա՛մ մենք հանձնվում էինք անմիջապես, կա՛մ կօգտագործեին հրետանին՝ կործանելով վանքը: Նա չգիտեր, ովքեր էին ներսում, և նրա համար ոչինչ չարժեին ո՛չ վանահայրերը և ո՛չ էլ որբերը, միայն թե նրան հաջողվեր մեր գլուխները տանել Կոստանդնուպոլիս, որտեղից էլ դա իրենցից պահանջում էին:

Մեր տրամադրության տակ մենք ունեինք չորս փոքրիկ թնդանոթ, ավելի շատ դրանք նման էին երկայնափող հրացանի:

Երբ նրանք սկսեցին կրակել, անմիջապես պատասխանեցինք: Թուրքերը վատ նշանառուներ են, վառողը պետք է որ փչացած լիներ, թնդանոթները բնականաբար վաղուց կարգի չէին բերվել և մաքրվել: Եթե միայն մենք կանոնավոր բանակ ունենայինք, նրանց ընդամիշտ կվճռեինք Հայաստանից:

Նրանց զարկերին մենք պատասխանում էինք ավելի դիպուկ կրակոցներով: Անշուշտ մենք ավելի քիչ էինք կրակում, բայց խփում էինք թիրախին և շարքից հանեցինք երեք հրանոթ: Ինչ գոհունակությամբ էինք նայում օդում ցիրուցան վեր բարձրացող նրանց հրանոթներին:

Այդ ժամանակ Ֆերիկ փաշան, ինչպես ասում են, մեռած էր, թաղած չէր: Սուրհանդակները, որոնց նա ուղարկում էր մեզ ահաբեկելու, հայեր էին և մեզ պատմում էին այն, ինչ ուզում էինք իմանալ:

Ուղարկեց մի կնոջ՝ Մարիա Փափազյան անունով, այն ուղերձով, որ ուզում էր բանակցել ըմբոստների ղեկավարի հետ: Մարիան երկու այտերս համբուրելուց հետո ասաց, որ ես շատ նման եմ իր որդուն,

որը սպանվել էր 1895 թ. թուրքերի կողմից: Հետո ինձ թախանձագին խնդրեց, որ թուրքերի ոչ մի պահանջին տեղի չտայի. ասաց, որ սպանում էին, բայց կատաղել էին, որ չէին կարողանում մեզ իսպառ ոչնչացնել:

Ինձ պատմեց նաև, որ զինվորները հայից ընկած էին, ուժասպառ, ցրտից փայտացած, վատ վարձատրված, ուսում էին այն, ինչ գողանում էին զավառի գյուղացիներից, որոնք այդ պատճառով քշել էին իրենց անասուններին հեռու սարերը և թեև գիտակցում էին, որ իրենց տավարն ու ոչխարը վատ են կերակրվելու, նախընտրել են կորցնել այդ ամենը, քան հանձնել թուրքերին:

Մյուս կողմից՝ մեր դիմադրության մասին լուրը տարածվել էր մոտակա բոլոր գյուղերով, և բնակիչներն աղոթում էին մեզ համար ու անիծում զինվորներին: Ծատ հայ պատանիներ ուզում էին գալ ու միանալ մեզ, ինչը հպարտությանը և գոհունակությանը լցրեց մեր սրտերը, քանի որ դա էր մեր երազած պարզը, ուրիշ ոչինչ: Ոգևորել գյուղացիներին, ապացուցել նրանց, որ թուրքերը անպարտելի չեն անգամ իրենց որոտալի թնդանոթներով:

Համաձայնեցի հանդիպում ունենալ Ֆերիկ փաշայի ներկայացուցիչների հետ: Մի քանի ժամ հետո հայտնվեցին վեց թուրքեր, որոնց մեջ պետք է որ լինեին նահանգի կառավարիչը, որն իհարկե այդպես էլ չերևաց, վախենալով, որ իրեն պատանդ կպահեին:

Գնդապետ Ահմեդ բեյն իր մարդկանց հետ վանք մտան բավականին երկյուղած, գերեզմանային լուծյամբ, թեև ես հրամայել էի, որ մերոնք շարունակ մտնեին և դուրս գային, որ թվար, թե մենք պաշտպաններս ոչ թե քառասուն հոգով էինք մարտնչում, այլ հարյուրավոր:

Ասեմ նաև, որ որբերից ավելի մեծերը և խելահասները սկսեցին հրացանները փամփուշտներով լցնել, նրանցից մեկը անգամ շատ դիպուկ էր կրակում:

Ահմեդ բեյը, խուսափելով նայել աչքերիս, ինձ առաջարկեց լիակատար ներում, որ ոչ ոք չի պատժվի: Վստահեցրեց, որ ոչ մի հետապնդում չի լինի, որ ամեն բան կընթանա իր սովորական հունով: Այդ ժամանակ չկարողացա ինձ զսպել:

– Ի՞նչ սովորական հուն: Սովորական կոտորածների, թալանների, բռնաբարությունների և առևանգումների հունով: Այն, որ շարունակե՞նք հանդուրժել կաշառակեր պաշտոնյաներին, որ անգամ մեր հոգին են ուզում թալանել:

– Ո՛չ,– պատասխանեցի,– չենք ուզում այդ սովորական վիճակը: Քանի դեռ հետապնդում են հայերին, կմնանք այստեղ:

Ունեինք պարեն, զինամթերք, հրետանի, ինչպես որ ապացուցել էինք և երբեք նրանց չէր հաջողվի գրավել վանքը:

Այդ ժամանակ, Մեհմեդ էֆենդին, նրանցից մեկը, որ եկել էր ընկերակցելով Ջեմեդ բեյին և ինչպես հետո իմացա, որ նա էր իսկական ղեկավարը, ինձ որոշ ծաղրանքով հարցրեց, թե ինչ էր վերջապես մեր ուզածը: Առանց հապաղելու պատասխանեցի, որ առնվազն Բեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածը: Մեհմեդը պնդեց, թե ես արդյոք գիտե՞մ, թե ինչ է այդ հոդվածում ասվում: Ինչպես գիտեք, թուրքերն արհամարհում են հայերին: Այդ թուրք պաշտոնյան չէր հավատում, որ ես ծանոթ էի համաձայնագրին: Ես նրան այն արտասանեցի բառ առ բառ, զսպելով կատաղությունս, տեսա, թե ինչպես էր գննում ինձ երկյուղած, քանի որ նա չգիտեր, թե իրականում ում հետ էր խոսում:

Այդ ժամանակ առաջարկեց ինձ, որ փախչեինք այնտեղից: Ինձ ալլահով երդվեց, որ անգամ մեր մազին չէին դիպչի: Ինչ մնում էր որբերին, պետք է հանձնվեին, և նրանց էլ ոչինչ չէր սպառնա: «Ձեզանից կուշտ ենք: Վերջ տվեք այս ամենին: Հեռացեք, այդպես ավելի լավ կլինի, հակառակ դեպքում՝ ոչ ոք կենդանի չի մնա և քարը քարին չենք թողնի: Սա է մեր վերջին խոսքը»:

Հազիվ ինձ զսպեցի, որ նրան չապտակեմ և պատասխանեցի, որ վերջին խոսքը այդ պահին իմն էր:

«Մեհմեդ էֆենդի, հիմա ժամանակն է, որ դուք հեռանաք: Մենք այստեղ ենք և այստեղ էլ կմնանք: Ասեմ ձեզ, որ ամեն զոհվածին կփոխարինեն երկուսը և ինձ մի հարցրեք թե ինչպես է դա լինելու: Մենք հայերս հազարավոր, հարյուրհազարավոր, միլիոնավոր ենք, և դուք մեր հախից երբեք չեք կարողանա գալ: Իսկ հիմա հեռացեք այստեղից ձեր խարդախ առաջարկներով ու ստերով: Դուք հայերի վերաբերյալ երբեք մի ճշմարիտ բան չեք ասել, և այլևս ձեզ չենք հավատում: Եթե հանենք այս պաշարումը, չենք կրակի, բայց հակառակ դեպքում՝ հակահարված կտանք: Ինչ վերաբերում է վանականներին ու որբերին, նրանք ոչ մի կապ չունեն այս հարցի հետ և հետևաբար անմեղ են: Եթե հետազայում նրանց բան պատահի, դուք, Մեհմեդ փաշա և ձեր ընտանիքը, նույնը՝ Ֆերիկ փաշան, անձամբ պատասխան կտաք: Մենք՝ հայերս չենք մոռանում, լավ հիշողությամբ օժտված ժողովուրդ ենք, և դուք անցնելու եք անարգանքի պատմություն:

գիրկը: Հարյուր սերունդ անց անգամ ողջ աշխարհը կիմանա, թե ո՞վ էր Աբդուլ Համիդը և նրա կամակատարները»:

Չուզեցի շարունակել և դուրս եկա: Մեհմեդը դուրս եկավ վանքից այն վիճակով, որ կարծես ուր որ է կաթվածահար էր լինելու, որովհետև երբեք որևէ հայ նրա հետ չէր համարձակվել այդպես խոսել:

Սուլթանն անմիջապես իմացավ այն ամենի մասին, ինչ տեղի էր ունեցել: Նրա բազմաթիվ լրտեսներից մեկը Ահմեդ բեյի չքախմբի մեջ էր, որը մասնակցել էր ժողովին և հավանաբար հեռագրել էր տեղի ունեցածը: Բայց մենք էլ էինք տեղեկանում, թե ինչ էր կատարվում Դոմաբաղչի ներսում, այնպես որ ձեզ կնկարագրեմ, թե սուլթանը ինչպես էր արձագանքել դրան:

Հեռագիրը պալատ էր տարել մեծ վեզիրը: Սուլթանը լավ տրամադրություն մեջ չէր, որովհետև գործերն իր ուղածի պես չէին գնում: Վերջերս նրա գործածած թմրանյութը լավ դանոնն էր, որի վրա շարունակ ափիոն էր ավելացնում: Ռեւմատիզմի ցավերով էր տառապում, իսկ սեռական կյանքը նրան ամբողջովին սպառել էր: Ձեզ կպատմեմ տեղի ունեցածը, որովհետև պետք է լավ ճանաչենք մեր գլխավոր թշնամուն:

Մեծ վեզիրը վախենում էր սուլթանի դայրութալի արձագանքներից, բայց նաև գիտեր, որ պետք է անմիջապես նրան հաղորդեր, եթե ոչ՝ իր համար ավելի վտանգավոր կլիներ, այնպես որ որոշեց մտնել և այդ տհաճ պահը հնարավորին չափ չուտ ավարտել:

Այդ օրը Աբդուլ Համիդը անկողնուց դեռ վեր չէր կացել, ավելի վատ էր, քան ուրիշ առավոտներ, չհագնված, մտածելով իր ափիոնի թուրմի մասին, որը նրան թվացյալ ինքնատիրապետման տեսք էր տալիս: Նրա տարփուհիները նոր էին լքել իր վիթխարի ննջարանը: Այնքան ուժասպառ էր, որ որոշել էր անկողնում մնալ նույնիսկ նախաճաշից հետո, երբ իմացավ, որ մեծ վեզիրը ցանկանում է տեսնել իրեն: Այնպես որ, պարտադիր արարողակարգի հատուկ ողջույնից հետո, որի ընթացքում ներողություն խնդրեց տրտնջալով, որ իր բազմաթիվ հիվանդությունների պատճառով չի կարողանում նորմալ կյանք վարել, մեծ վեզիրը նրան հանձնեց հեռագիրը, որում նկարագրված էր վանքում ողջ տեղի ունեցածը:

Ըստ մեր իրազեկիչի՝ սուլթանին մոտ կանգնած մարդկանցից մեկի, ով վայելում էր նրա վստահությունը և համարվում հայ՝ թեև կիսով չափ, երբ Աբդուլ Համիդը կարդաց, ավելի ճիշտ, երբ հեռագիր բերողը նրա համար այն կարդում էր բարձրաձայն, տեսավ, թե ինչ-

պես գիշերանոցը հագին ցատկեց մահճակալից գետնին, մինչ սենեկապետներից մեկը օգնում էր նրան խալաթը հագնել:

Ասացին, որ սուլթանը սկսել էր սուր ճղճղալ, այնքան դայրացած, որ մերկ ոտքով բախվել է բրոնզե մոմակալին և ցավից ու կատաղությունից սկսեց աղաղակել:

«Այդ ըմբոստների վերջը հարկավոր է տայ: Թող թնդանոթները կործանեն վանքը, որ քարը քարին չմնա: Հարկավոր է բոլոր հայերի վերջը տալ: Անիծված դավաճան քրիստոնյաներ: Թող այդ տարածքը հողին հավասարեցնեն»:

Սուլթանն այնքան գրգռված էր, որ ընկել էր ցնցումների մեջ և ստիպված մտել անկողին, քանի որ ոտքի վրա չէր կարողանում կանգնել:

Որ այլևս չերկարացնեմ, ասեմ, որ այդ նույն գիշեր լքեցինք վանքը, ներքևի ամենացածր պատուհաններից դուրս սահեցինք և երբ բոլորով իրար հետ էինք, փախանք սարերը: Կարճ ժամանակ անց Տարոնում էի, հետո գնացի Սասուն ու Վասպուրական, որտեղից էլ դեկավարում եմ մեր զինվորների գործողությունները, որոնք կարող են առաջ գնալ այն առատաձեռն նվիրատվությունների շնորհիվ, որ ձեզ նման մարդկանց ջանքերով են ձեռք բերվում: Հետևաբար՝ շնորհակալություն և թող Աստված օգնի Հայաստանին:

Երբ Անդրանիկ Օզանյանը թողեց ժողովը, Սարգսյանը, որի հետ բարեկամական ուժեղ կապ էի պահպանում, ինձ ասաց, որ պետք է նորից տեսնվեին խոսելու Իթիհատի գաղափարախոսությունների վերաբերյալ ՀՀԴ կուսակցության որոշ առաջնորդների տեսակետների շուրջ:

Մեզանից ոչ ոք չէր կարող կռահել, թե մինչև ուր էր մեզ հասցնելու այդ միությունը հավատ ընծայելը: Գրիգոր Բրոչյանը ի կատար էր ածել իր սպառնալիքները, և երկու ամենակարևոր կուսակցությունների պառակտումը կայացել էր:

ՀՈՒԼԻՍ 1906

31. ԺՈՂՈՎ ՍԱԼՈՆԻԿՈՒՄ

1906 թ. սկզբներին Սարգսյանն ինձ համոզեց իրեն ընկերակցել Սալոնիկ:

Ուղևորությունն ինքնին մի վտանգավոր ձեռնարկում էր, բայց ես չկարողացա մերժել: Ինձ գայթակղում էր այն զգացողությունը, որ մոտենում էի գայլի որջին և ու որ է ձեռքս մտցնելու էի նրա երախտ: Երբ կինս տեղեկացավ, խնդրեց, որ ոչ մի խենթություն չանեն:

– Չէ՞ որ դու երեխա չես: Եթե կարծում ես, որ պետք է գնաս՝ զգույշ եղիր: Դու շատ լավ գիտես նրանց գործելակերպը:

Մարիցան մի խորթ քույր ուներ Կոստանդնուպոլսում և ինձ միշտ ասում էր, որ նրան համոզենք, որ գա Ֆրանսիա: Խնդիրն այն էր, որ նրա ամուսինը՝ Պողոս Տարպիտյանը այդ մասին լսել անգամ չէր ուզում՝ ճամարտակելով, որ այդ քաղաքը, անկախ ամեն ինչից, հայերի համար մնում է ապահով մի տեղ:

Ինձ տեղեկացրել էին, որ Պողոսը ՀՀԴ անդամ է և եթե բացահայտվեր, նրան կսպանեն, իսկ ընտանիքի անդամներից վրեժ կլուծեն:

Այնպես եղավ, որ հանկարծ հայտնվեցի «Վառնա» շոգենավի վրա, որը ապրանք էր տեղափոխում Մարսելից Պիրեա՝ այնտեղից էլ Սալոնիկ, որտեղից էլ շարունակելու էր ուղևորությունը դեպի իր՝ անունը կրող քաղաքը Բուլղարիայում, Վառնա:

Սարգսյանն ինձ ասել էր, որ պետք է անձամբ տանեի որոշ կոնֆիդենցիալ փաստաթղթեր և մուրհակներ Հնչակ կուսակցության հայերին: Վերջին ժամանակներում ես նույնպես ավելի էի համակրում այդ կուսակցությանը, քան ՀՀԴ-ին, սակայն ինձ վշտացնում էր այն, որ հայերի միասնաբար գործելակերպը գրեթե վերջնականապես խզվել էր: Փաստորեն Գրիգոր Բրոչյանն ու իր խումբը շատ քիչ էին մեզ հետ շփվում: Սարգսյանն ամեն կերպ աշխատում էր, որ ես իրեն ուղեկցեի այն հույսով, որ գուցե իմ ներկայությունը նպաստեր երկու կողմերի վերստին միավորվելուն:

Այդ հարցում այնքան էլ վստահ չէի իմ կարողությունը, սակայն պարտավոր էի ինձ համարում գնալ այդ քայլին:

«Վառնա»-ն փոքր, մոտ քառասունհինգ մետր երկարությամբ շոգենավ էր, սակայն նավորդում էր շատ ավելի խոշոր չափերի նավի պես, երբ գնում էր շեղագիծ ալիքներին ընդառաջ, որոնք հյուսիսային քամու մղումով սկսել էին տարուբերել այն:

Հոնիական ծով մտնելիս Կորնթոսի նեղուցի ուղղությամբ պետք է հասնեինք Պիրեա՝ մեր ուղևորության առաջին նավահանգիստը:

Արիստոտել Պապադոլուսը, հույն՝ ամուսնացած մի բուլղարուհու հետ, մեր առջև շատ էր հպարտանում իր նավով:

– Այս ծովին «Վառնա»-ից հարմար նավ չկա: Ես եմ ձեզ այդ ասում, քանզի ողջ կյանքս նավարկել եմ:

Ինչ խոսք, որ ես նրա պես հիացած չէի իր նավով, ավելին, սիրտս ահ էր ընկել ու եկա նրան, որ այդ նավ կոչված խարխուլ խեցու մեջ գտնվելուս միակ մեղավորն ինքս էի, որ հետևել էի այդ խելագար հային:

Այդ ժամանակ էր, որ ես ընտանիքիս հետ կապված բավականին նոր բաներ էի իմացել: Ավելի խրթին բան, քան հայի բնավորությունը՝ աշխարհում ոչինչ չկա: Բարեհամբույր են, սրտազին, բարեկամասեր, սակայն նաև թերահավատ ու նեղացկոտ և սիրուց մեկեն անցնում են ատելություն: Այս վերջին թերությունները, պատմության ընթացքում՝ երկար ժամանակ, թուրքերի կողմից բռնի հպատակեցված լինելու արդյունք էին: Թուրքերը իրենց հերթին, սեփական շահերից ելնելով, ամեն անգամ փոփոխում էին իրենց տեսակետը հայերի վերաբերյալ:

Հինգ օր անց վերջապես հասանք Պիրեա: Այնտեղ մի քանի ժամ կանգ առանք, որպեսզի շարունակենք դեպի Սալոնիկ: Այդ նույն երեկո հանեցինք խարխուլը, թեև նավ էին բարձրացել միայն հիսունին մոտ երկու տղամարդ, որոնք ուղիղ գնացին կապիտանի խցիկը գիշերն անցկացնելու:

– Յուրաքանչյուրից վերցնում եմ երկու հարյուր պիաստր, ինձ համար դա իրոք օգտավետ է: Ինչպես գիտեք, մեր օրերում շատ դժվար է փող աշխատելը... Այս երկուսը իտալական հրեաներ են, և քիթս կկտրեմ, եթե սրանք մասոններ չեն: Սալոնիկում դրանք շատ են:

Նոր ուղևորներին այլևս չտեսա, քանի որ հաջորդ օրը լուսադեմին հասանք Սալոնիկի նավահանգիստ, նրանք բնականաբար անմիջա-

պես իջած կլինենին: Այնուամենայնիվ Սարգսյանն ու ես նավից իջնելու համար նախընտրեցինք սպասել, մինչև լույսը բացվեր:

Երբ արդեն ցամաքին էինք, տեղում վարձեցինք մի կառք, որը մեզ հասցրեց կենտրոն: Քաղաքն իմ պատկերացումից շատ ավելի մեծ էր: Զգացվում էր Արևելքի շունչը, որն ինձ հիշեցնում էր Կոստանդնուպոլիսը, թեև այս քաղաքում՝ ավելի ուժգին, քանի որ բյուզանդական եկեղեցիները մի քանիսն էին, մինչդեռ մզկիթները՝ բազմաթիվ:

– Այստեղ վճռվելու է Թուրքիայի ճակատագիրը, – Սարգսյանը շարունակ խոսում էր կարևորելով իր մտքերը, որպեսզի չարժեք իմ հարցասիրությունը:

Մնացի լուռ, բայց նա դրանից չվհատվեց:

– Քեզ ասում եմ, որ այս քաղաքը անչեղ գործող հեղափոխական կենտրոն է: Նայիր, այստեղ շատ հետաքրքիր մարդիկ են ապրում: Գիտե՞ս, որ հիսուն հազարից ավելի հրեաներ են այստեղ ապրում՝ դեռ չհաշված դյոնմեններին՝ կեղծ իսլամացածներին: Հրեաներից շատերը XVII դարում հետևեցին կեղծ ամենափրկչին, որին կոչում էին Շապտայ Յվի: Թուրքերի ահից, որպեսզի կենդանի մնային, ձևացրին, թե դավանափոխ են եղել ու դարձել մոլի մուսուլմաններ, թեև գաղտնի շարունակում էին իրենց հրեական ծեսերը... Նրանք իրականում ոչ էլ հրեաներ էին, քանի որ իսկական հրեաները նրանց չէին ընդունում: Դյոնմեններին շատերը կոչում են սարիկլիս (չալմայավորներ): Այստեղ՝ Սալոնիկում ապրում են շատ հույներ, իտալացիներ, վենետիկցիներ, ճապոնացիներ, բուլղարներ և հայեր... Մեր համայնքը շատ կարևոր է: Ինչպես տեսնում ես, այս քաղաքը ժամացույցի սարքով ունի է, որը կարող է ցանկացած օր պայթել, քանի որ ռազմավարական տեսակետից կարևոր վայր է Թուրքերի համար, որոնց մեծ զորանոցները և բանակի մի մասը տեղակայված են այստեղ: Այս ամենը քեզ բացատրում եմ, որովհետև մենք հանդիպելու ենք Իթ-թիհադի դեկավարներին, իսկ նրա ամենաակտիվ անդամներից մի քանիսը դյոնմեններ են, այսինքն՝ պարագոքս է, սակայն բոլոր Թուրքերից ամենաազգայնամոլ Թուրքերը... Ես իմ տեսակետն ունեմ այդ առթիվ և ուզում եմ, որ իմանաս:

Լսիր: Այս սիոնիստական կոչված շարժումը, որի մասին լսած կլինես, որի առաջնորդը Թեոդոր Հերցլն է, երբ Օսմանյան կայսրությունը երանելի պատառ դառնա, կցանկանա ձեռք բերել իր բաժինը, քանի որ ոչ ոք չի կասկածում, որ շուտով այն կործանվելու է: Հրեաները սատար են կանգնում «երիտթուրքերին», մանավանդ Իթ-

թիհադին՝ համոզված, որ երբ սուլթանը զահրնկեց արվի, ինչը շուտով տեղի կունենա, համաձայնություն կզան, որ Պաղեստինը մնա իրենց և այնտեղ կհավաքվի ողջ աշխարհով մեկ ցիրուցան հրեական սփյուռքը: Եթե ինձ ասես, որ դա ընդամենը երազ է, քեզ կասեմ, որ ոչ ոք ընդունակ չէ երազները դարձնել իրականություն այնպես, ինչպես հրեաները: Ո՞ւմ ենք պաշտում հայերս, Փրանսիացիները կամ ռուսները: Մի հրեա Աստոծ, կույս հրեուհու զավակին, որոնց առաքյալները բոլորն էլ հրեաներ էին: Ինչ ես ուզում, որ քեզ ասեմ: Եթե նրանք մտցրել են իրենց գլուխը վերատեղծել իրենց Իսրայելը, ուրեմն նրանց կրկին կտեսնեն այնտեղ:

Դե ինչ, այդ տարօրինակ դաշնությունից շատ ուժեր են սատարում «երիտասարդ Թուրքերին»: Եվրոպայի հասարակական կարծիքը սկսում է նրանց նայել որպես սուլթանից ավելի գերադասելի: Եթե ոչ, նրանցից ո՞րը: Մի նոր սուլթան... Գուցե, Թուրքերի բնավորության պատճառով հնարավոր լինի, մի քանի տարվա մեղմ անցումային շրջան. սակայն իրենց տիրոջ արյունալի բռնակալությունը սովոր՝ ամենալավ պաշտոնները վայելելու կզան զինվորականները և հետևաբար՝ Միություն և առաջադիմությունը, այսինքն «Իթթիհադը», որ չի դադարում խոսել օսմանյան ազգի մասին և այն, ինչ ուզում է ասել, հետևյալն է, որ բոլոր փոքրամասնությունները բռնի կերպով կթուրքացվեն: Կարդացե՞լ ես Իթթիհադ կուսակցության ամսագիրը: Կան շատ պարզաբանող հոդվածներ, որոնք մեզ մտածելու տեղիք պետք է որ տան: Մեծ Թուրքիայի վերաբերյալ... Քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա փոքրամասնություններին հարգելու խոսքերին ես չեմ հավատում, թեև դժբախտաբար մերոնցից շատերը, այո՛, ահավասիկ Գրիգոր Բրոչյանը, իրոք համոզված են նրանց ասածների բարի մտադրությամբ:

Սարգսյանը և ես շատ հարցերում համակարծիք էինք, նա շատ ձեռներեց մարդ էր, այնքան, որ մի քանի տարում մեծ հարստություն էր հասել, բայց չէր մոռանում իր ընտանիքի հետ կատարվածը, որն իսպառ սպանվել էր 1895 թ. կոտորածներին: Դա նրան ստիպել էր հանգելու այն եզրակացություն, – ինձ խոստովանեց, – որ հայերը Թուրքիայում ապագա չունեն:

Հասանք Իմպերիալ Հյուրանոցը՝ Բարոկկո ոճի մի կառույց, չափից ավելի պերճալուք, որ հավակնում էր ոտք պարզել Փարիզի Հյուրանոցների հետ: Անկախ կահավորանքից՝ միջավայրն արևելյան էր: Գործարար հայեր, հույներ, Թուրքեր, հրեաներ հավաքվում էին սյունազարդ բաց նախասրահում, խոսում իրենց հուզող հարցերից: Մի

քանիսը, ծխամորժով հաշիչ էին ծխում, մյուսներն էլ ցուցադրում էին իրենց հաստ փորին ոսկյա չքեղ ժամացույցներ, մինչ քննարկում էին ինչ-որ բան՝ ժամանակ առ ժամանակ բարձրաձայն քրքջալով և երբեմն թերահավատություն և հետաքրքրություն մեզ էին նայում, տեսնելով, որ մի քանի օտար մարդիկ իրենց զննում են:

Հյուրանոցի սեփականատերը՝ Սարգսյանի հույն բարեկամներից մեկը, մեզ տեղավորեց իր կարծիքով հյուրանոցի լավագույն սենյակներում:

– Դուք գտնվում եք Միջերկրականի ամենահեղինակավոր և ամենահայտնի հյուրանոցներից մեկում: Մեզ համար մեծ պատիվ է ձեզ նման հյուրեր ունենալը:

Ինձ, ի նշան հարգանքի, տրամադրել էին կենտրոնական փողոցին նայող մեծ պատշգամբով միակ երկուսենյականոց համարը, հարմարավետ, բայց չափազանց պճնազարդ և թուրքական ոճի գուգարանով. ինչ խոսք ջանացել էին ինձ համար ստեղծել նրբաձաչակ և ժամանակակից մթնոլորտ:

Հուլիսի կեսին էր, իսկ շոգն անտանելի: Երբ Սարգսյանն ինձ տանում էր տեսնելու հին պարիսպները, նախանձեցի այն տղաներին, որոնք մերկ լողանում էին լճակներում, որոնցով ոտոզվում էին քաղաքի այգիները: Ակնհայտ էր, որ այդ մարդիկ երջանիկ էին, ապրելով հարուստ քաղաքում, որը վերածվել էր արդյունաբերական և առևտրական կենտրոնի: Երևում էին ծխախոտի, գործվածքեղենի մեծ ֆարրիկաներ, առևտրական գրասենյակներ, պահեստներ: Ծարունակ զնում գալիս էին էջերի և մինչև վերջ բեռնված սայլերի երկար շարքեր, որոնցով լիքն էին փողոցները:

Նաև տեսանք բանակի 3-րդ կորպուսի շատ զինվորների, որոնք իրենց ազատ ժամանակն էին անցկացնում քաղաքում:

– Այս սպաներից շատերը Իթիհիհադի անդամներ են, չնայած դա նրանց խստիվ արգելված է: Այս երեկո ներկա կլինենք հնչակների ժողովին, կհանդիպենք մեր հին մի քանի բարեկամներին և որոշ մարդկանց Իթիհիհադից: Ես չեմ հավատում այդ միությունը, սակայն չենք կարող նրանց լսելուց հրաժարվել: Ի վերջո ոչինչ չունենք կորցնելու, և ժամանակն ամեն բան կզնի իր տեղը:

Այնտեղ մենք հանդիպեցինք բազմաթիվ հայ ղեկավարների հետ: Նրանցից մի քանիսը եղել էին Փարիզում, ինչպես Սաբահ Կիոյանը և Համբարձում Բոյաջյանը: Հետո իմացանք, որ ներկա է գտնվելու նաև Գրիգոր Բրոչյանը և իր խմբից մի քանիսը:

Մենք էլ մեր հերթին պատիվ ունեինք ներկայացնելու Փարիզի, Լոնդոնի և ժնևի հայ համայնքները, որոնք լիազորել էին Սարգսյանին, որը, թվում էր, ջանք էր խնայել ինձ դարձնելու ևս մի հայ:

Ժողովը տեղի ունեցավ «Երիտթուրքերի» ղեկավարներից մեկի՝ Միդհատ Շյուքրուի Սալոնիկից դուրս գտնվող, դիմացը պարտեզով, հունական ոճով կառուցված ընդարձակ առանձնատանը:

Սաղոդի թառամաների ներքո սեղաններ էին զցել հայկական և թուրքական ուտեստներով, որպես երկու մշակույթների մերձեցման խորհրդանիշ, որն ինչ խոսք արժանի էր շնորհակալանքի:

Մտնելիս ողջունեցինք Գրիգոր Բրոչյանին, որին ուղեկցում էին իր մշտական ընկերները՝ Գասպար Թաչյանը և Կրիկոր Նալպանտյանը, որոնց ծանոթ էի դեռ Նյու Յորքից: Բոլորս հասել էինք միաժամանակ: Պետք է ասեմ, որ նրանք մի տեսակ թերահավատորեն էին նայում մեզ, ինչն ինձ անհանգստացրեց, քանի որ այնուամենայնիվ մենք միևնույն խմբակցության անդամներ էինք, թեև Փարիզում ստեղծված իրավիճակից հետո շատ բաներ էին փոխվել:

Այնտեղ էին գտնվում Իթիհիհադի ամենակարևոր ղեկավարները և նա, ով տանտիրոջ դերն էր ստանձնել, Միդհատ Շյուքրին, որը մեզ հարգալից ողջունեց:

– Իմ թանկագին բարեկամներ, այս համեստ տունը համարեք ձերը: Մեզ համար մեծ ուրախություն է ձեզ հետ միասին անցկացնել այս հաճելի օրը: Իսկ հիմա թույլ տվեք ինձ ձեզ ներկայացնել Իսմայիլ Զանփոլադին, որը նույնպես բնակվում է Սալոնիկում: Ահա Ահմեդ Ռիզան՝ մեր ղեկավարներից մեկը..., ով ի դեպ քաջ ծանոթ է Փարիզին: Եվ կուսակցության ոգեչնչողներից մեկը՝ Բեհաեդդին Շաքիր, նաև՝ դոկտոր Նազըմը...

Եթե եվրոպական մամուլը այն մտքին է, որ մենք Եվրոպայի հիվանդ մարդն ենք..., նրան բուժելու համար բժիշկների կարիք կունենանք: Սամի փաչա, Ահմեդ բեյ, Աղաև, Մեհիբ Սայիդ, Ջելալ Նուրի և սպասում ենք պարոն Թալեաթ բեյին՝ շատ կարևոր մի անձնավորություն, որը հրավիրված է որպես դիտորդ: Իսկ հիմա մեծարգո բարեկամներ, ձեզ խնդրում եմ նստել սեղանի շուրջ և կիսել մեզ հետ մեր ճաշկերույթը:

Երբ նստեցինք, բոլորս իրար ծածուկ նայում էինք հազալով, կոկորդ մաքրելով, պահպանելով լարվածություն, մինչ ծառաները մատուցում էին ըմպելիքները: Հաճելի տեղ էր, քանի որ թառամաները ծածկում էին արևը, իսկ մի քանի իշամեղուներ, գուցե բուրումնային

գինուց, որը մատուցում էին նրանց, ովքեր խմում էին, կամ սառը քաղցր թեյից, որն ըմպում էին ուղղադավանները, արբեցած իրենց բզզոցով՝ այս ու այն կողմ էին թռչում:

Հանկարծ դռների մեջ հայտնվեց մի բարձրահասակ տղամարդ, մարմնեղ, թուրքերին բնորոշ բեղերով: Հենց այն անձնավորությունն էր, որին սպասում էինք, ոմն Թալեաթ բեյ, որի մասին իմ սեղանակից ընկեր Կիուլյանն ասաց կամացուկ, որ նա Սալոնիկի փոստային ծառայող էր, բայց ինչ-որ առիթով հաջողացրել էր կրակոտ ելույթ ունենալ Իթթիհատի միտինգներում, մինչև որ նրան ընդգրկել էին կենտրոնական կոմիտեի կազմում:

Ձեռքս սեղմեց գլուխը խոնարհելով, առանց ժպտալու, պահպանելով հեռավորություն: Մի պահ նրա աչքերը զննեցին այնպես, կարծես ցանկանում էին իմ միջով անցնել: Բոլորին ողջունելուց հետո՝ նստեց հակադիր անկյունում դոկտոր Նազրմի և դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրի միջև: Դա առաջին անգամն էր, որ նրան տեսա, առանց իմանալու, թե ինչ ձևով է այդ մարդը ազդելու հայերի ճակատագրի վրա:

Ճակելությունն արտասանեցին բարեկամություն մասին ճառեր, խոստումներ, խոսեցին երկրի ցավալի իրավիճակից, հայերին կոտորելու հիշողությունների սարսափից, որոնցում ամբողջ մեղքը դրվեց սուլթան Աբդուլ Համիդի վրա:

– Հրեշավոր չարագործ,– հաստատեց դոկտոր Նազրմը: – Մի մարդ, որին հնարավորին չափ շուտ պետք է գահընկեց անել:

Նաև խոսեցին Հայաստանի համար ինքնավարություն մասին, որի համար Ահմեդ Ռիզան ավելացրեց, որ պետք է կազմվի հանձնաժողով, որը նշի սահմանները:

– Քանի որ,– հարցրեց շողոքորթ ժպիտով,– որտե՞ղ է վերջանում և որտեղի՞ց է սկիզբ առնում Հայաստանը...

Այնուհետև հունական թեթև գինին,– որն առատ հոսում էր և ոչ ոք խմելուց չէր հրաժարվում՝ կենաց կենացի հետևից,– մեղմացրեց անգամ ամենաանհողողող հոգիներին և նույնիսկ ինքը՝ Սարգսյանը կատակում էր Ձեմալ Նուրիի և Սամի փաշայի հետ...

Մի պահ փակեցի աչքերս պարզելու ինքս ինձ համար, թե արդյոք դա երազ չէ՞ր, երկար մղձավանջի վերջը չէ՞ր և մի՞թե թուրքերը մեկընդմիջտ հասկացել էին, որ միակ ճանապարհը իսկական հեղափոխությունների ուղին էր, որոնցում մարդկանց հոգու մեծությունը ընդունակ էր հողին հավասարեցնել դարավոր կեղեքումն ու նվաս-

տացումը: Արդյոք հասկացա՞ծ կլինեն Ֆրանսիական հեղափոխությունից իսկական իմաստը, որը հասնում էր նրանց մեկ դարից ավելի ուշացումով: Լավ է ուշ, քան՝ երբեք, մտածեցի, մինչ դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը, ամբողջովին վերացած, մի անեկդոտ էր պատմում հույնի, թուրքի ու հրեայի մասին, որից բոլորը քահ-քահ ծիծաղում էին: Մովրաշուքի պաշտպանիչ սուլթանները, տեղ-տեղ խաղողի վազի ճյուղերի արանքից թափանցում էին արևի շողերը, վայրի մեղուններն էլ իրենց հերթին գնալով ավելի համարձակ էին խնջույքի նստում ավսենների մնացորդների վրա:

Դա կարող էր լինել մի նոր Արկադիայի սկիզբ, որում մարդկանց բոլոր մեղքերը՝ չարությունը, կասկածը, մահը, երկյուղը, մատնությունը կանհետանային երկրի երեսից:

Հայացքս դարձրի սպասավորներից մեկի կողմը, որ մի քանի բաժակ ջուր բերեր ու հանդիպեցի սեղանակիցներից միակ մարդու հայացքին, որն օտար էր այդ ամենին, անհողողող, մոայլաղեմ՝ չուզենալով փորձել գինին: Թալեաթ բեյն ինձ զննում էր պաղ աչքերով, սևեռուն հայացքով, որում անթաքույց արհամարհանք տեսա:

Հանկարծ ինչ-որ բան ներքուստ ինձ հարվածեց ուժգին, ասես ջորու սմբակի աքացին էր կրծքիս: Գինու գոլորշիները մի վայրկյանում ցնդեցին, և շուրջս ամեն ինչ քարացավ: Դադարեցի լսել քրքիջները, ինչ-որ խոսքեր, սեղանին ձեռքի ափով թկթկացնելը, գավաթների զրնգոցը: Ամեն ինչ քարացավ բացի Թալեաթի մթազնած հայացքից, որն ինձ իր ակնաբիբերով ասում էր, որ սա ամենևին էլ վերջը չէր, այլ անագորույն մղձավանջի սկիզբը:

Փորձեցի վեր կենալ: Զգացի, որ շունչս կտրվում է, որ օդը չի հասնում թոքերիս, և մինչ ուշքս գնում էր, հիշեցի որ մայրս էլ էր այսպիսի նոպայից մահացել:

Երբ ավելի ուշ բացեցի աչքերս, դոկտոր Նազրմը հարցական վրաս էր հառել իր բաց մոխրագույն աչքերը:

– Ինչպես մեզ վախեցրիք, մայե դը Լատուր: Ընդամենը մարսողություն մի փոքր խանգարում է եղել: Սրտի հետ կապված ոչինչ չունեք... Ես լսել եմ ձեր սիրտը, լավ է աշխատում... Թերևս շատ արագ զարկերով... բայց ոչինչ: Հիմա ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս, որ այս դով ու մովթ սենյակում հանգստանաք և կտեսնեք, որ անմիջապես կլավանաք: Ահ, խեղճ Սարգսյանը, ձեր բարեկամը, ինչ խոսք, տեղը չի գտնում, այնպես որ թույլ կտամ, որ մի քանի րոպեով մտնի, հանգիստ լինի, ինչ խոսք: Ճիշտ են ասում, որ ամռան կեսին կերակուրները շատ հագեցված չպետք է լինեն:

Գոկտոր Նազըմը սենյակից դուրս եկավ, և մի քանի ըոպե անց լսեցի, որ ինչ-որ բան է ասում Սարգսյանին: Մտավ իմ բարեկամը այլայլված դեմքով:

– Ահ, Անրի, ինձ լավ վախեցրիր: Բախտներս բերեց, որ ճաշկերույթին երկու բժիշկ կար: Մի անհանգստացիր, գոկտոր Նազըմը ինձ ասել է, որ մի քիչ քնես և երբ որ վեր կենաս, ապաքինված կլինես: Իրոք որ Աստված մեզ հետ է, պատկերացրու, չէ՞ որ կարող էր զեղում լինել: Բայց ոչինչ, ոչինչ: Լավ, քեզ թողնում եմ, որովհետև խոստացել եմ մի ըոպեով մտնել:

Մնացի մենակ, Միդհատ Շյուքրուի տոհմական առանձնատան հյուրերի կիսամութ սենյակում՝ երեք ժամ մեկնված մահճակալին: Խորհրդածելու ժամանակ ունեցա, մինչ հեռվից լսում էի նրանց խոսակցությունը: Մի կանաչ-կապույտ մեծ ճանձ մտավ պատուհանից, որը բաց էր, բայց հետո անհամբեր բզզաց մինչև գտավ ելքը:

Գոկտոր Նազըմը ախտորոշել էր մարսողության խանգարում: Բայց դա չէր առաջացրել ո՛չ ծանր կերակուրը, ո՛չ հունական գինին և ո՛չ էլ շոգը: Միակ պատճառը իմ այն բացարձակ համոզմունքն էր, որ այդ ամենը խեղկատակություն էր և թուրքերից միակ մարդը, որն իրեն նեղություն չէր տալիս թաքցնել կամ գուցե և չէր կարող այդ անել, Թալեաթ բեյն էր՝ Սալոնիկի փոստային ծառայության չարագուշակ և անհայտ պաշտոնյան:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ
(1907 – 1911)

32. ԴԱՇՆԱԿԱՀԱՐ ԲԱԲԻԿՅԱՆԸ

Մի քանի ամիս ես ստիպված հանգստացա: Ժնեի նշանավոր սրբ-տարան բժիշկ Պինոնն ինձ բացատրեց, որ Սալոնիկում իմ ուշաթափությունը կապված է եղել ոչ թե մարսողության խանգարման, այլ սրտիս վիճակի հետ: Ախտորոշումը շատ անհանգստացրեց Մարի-ցային: Նա ինձ թախանձագին խնդրեց, որ մի քանի ամիս հանգըստանամ:

Դա այնքան էլ սրտովս չէր, քանի որ շատ անելիքներ ունեի ինչպես անձնական՝ վերահսկել գործարանները, այնպես էլ արտ-գործնախարարի հանձնարարությունը՝ չհաշված այն, որ հայերն էին պարտադրում:

Նույնիսկ այս դեպքում չունեցա այլ ուղի: Պինոնն ինձ խորհուրդ տվեց, որ որոշ ժամանակ մնամ Շվեյցարիայում, և թեև դժկամու-թյամբ՝ որոշեցի հետևել իր խորհրդին և կնոջս աղերսանքներին: Մենք տեղավորվեցինք Լեման լճի մոտ մի բնակարանում, իսկ մեր որդին՝ էդուարդը, ընդունվեց մերձակայքի մի գիշերօթիկ դպրոց: Ցանկանում էինք, որ սովորեր տարբեր լեզուներ, ներառյալ հայերենը և այս վերջինի համար վարձեցինք Պողոս Կիրակոսյանին՝ մի իսկա-կան մտավորականի: Նա ստիպված թողել էր Թուրքիան՝ սուլթանի ոստիկանության կողմից հետապնդված լինելու պատճառով: Նրան մեղադրում էին ՀՀԴ կուսակցության անդամ լինելու մեջ: Ամեն դեպ-քում այդ մարդը գոյությունը պահպանելու համար կարիք ուներ վաստակելու և ընդունեց մեր որդու՝ հայ մշակույթի ուսուցչի պաշ-տոնը:

Այդ ժամանակ էլ որոշեցի գրի առնել հիշողություններս: Չնայած տարիքիս, ես քառասունյոթ տարեկան էի, ուզում էի ի մի բերել այն ամենը, ինչ ըմբռնել էի Օսմանյան կայսրության և մանավանդ հայ մշակույթի վերաբերյալ, որն ինձ ամենեին խորթ չէր, քանի որ որդիս իր արյան կեսով պատկանում էր այդ յուրահատուկ մշակույթին: Մայրական կողմից նրա պապն ու տատը, շատ քեռիներ ու մորա-

քույրներ իրենց զավակներով, մտերիմներով, բոլորն էլ ապրում էին թուրքիայում: Թեև շատ էի ցանկանում, որ նա հաղորդակից լիներ այդ հարուստ մշակութային ժառանգությունը, միևնույն է, չէի կարող նրան թույլ տալ, որ ուղևորվեր այնտեղ: Քաջատեղյակ էի, թե ինչի էր ընդունակ սուլթանի գաղտնի ոստիկանությունը, գիտեի նրա իրազեկիչներին մինչև ուղև ու ծուծը և երբ պատկերացնում էի, թե նրան ինչ կարող էր պատահել, ինձ ահավոր սարսափ էր պատում:

Ի դեպ խոստովանեմ, որ մի թիկնապահ էի վարձել, որը գաղտնի, էդուարդից թաքուն, հսկում էր նրա զբոսանքները և վարժարան ներսուղուրս անելը:

Մարիցայի մաշկին դեռ հետքեր կային, որոնք մնացել էին Կոստանդնուպոլսի գլխավոր ոստիկանությունում նրա գտնվելուց հետո: Նա ջանում էր չհիշել կատարվածը, սակայն պարզվեց, որ անհնարին է մոռանալ իր գլխին հասցրած սարսափելի հարվածները, որոնք ուժեղ գլխացավեր էին պատճառում ուղեղի կիսագնդերում: Ի վերջո նա ընկավ խոր դեպրեսիայի մեջ, ինչն էլ ստիպեց դիմել Ժնևի մի նշանավոր հոգեբույժի, որը չէր հավատացել, երբ Մարիցան նրան պատմել էր իր հետ կատարվածը: Նրա կարծիքով հարկավոր էր, որ Մարիցան կրկին վերապրեր տեղի ունեցածը և այդ նպատակով նրան հիպնոսի ենթարկեց: Սեանսից հետո բացատրեց, որ իր համար անհնարին է հիշողությունից ջնջել նման ցավազին փորձությունը: Մարիցային ասաց. «Բանն այն է, որ ձեր հոգու վրա դաջվածք են թողել»: Մարիցան անխոս համաձայնվեց, մինչ հետևում էր իմ արձագանքին, քանի որ դիմել էր բժշկի՝ իմ համառ պնդումներից հետո: Նա քաջ գիտակցում էր, որ ոչինչ ու ոչ ոք ի վիճակի չէ ջնջել այդ սարսափելի դաջվածքը և թեև չէր կարողանում սովորել դրան, կրում էր հնարավորինս անտրտունջ:

Բոլորիս էլ, անշուշտ, անհանգստացնում էր հայերի դրությունը թուրքիայում: Այդ հարցում իմ դիրքորոշումը գիտակցված էր և ինքնակամ՝ սկսած այն հեռավոր օրվանից, երբ ես կայացրի իմ վճիռը: Ակնհայտ էր, որ ինձ համար հետդարձի ճանապարհ չկա:

Ժնևում ծանոթացա Գասպար Բաբելյանի՝ մի հրաշալի դաշնակահարի հետ, որը տարիքն առած՝ թողել էր ակտիվ գործունեությունը, բայց ճկուն միտք ուներ և անհավատալի հիշողություն: Մեզ նրան ներկայացրել էր սրտաբանը: Հրավիրեցի նրան տուն թեյի: Մի քանի օր անց եկավ՝ երեկոյան ժամը 4-ին: Մարիցան շատ հուզվեց այդ ծերունու այցից, որովհետև, ինձ հետո ասաց, հիշեցրել էր իր հորը, ում վաղուց չէր տեսել:

Բաբելյանը կիրթ մարդ էր, հեշտ համոզվողներից չէր, չէր տարվում Հայաստանի ապագայի հանդեպ պատրանքներով և թեև հոռետես չէր ուզում թվալ, մեզ ասաց, որ իր ժողովրդի համար վատ օրեր են սպասվում:

– Դուք ինձ լսեք: Ես եղել եմ այդ հրեշի որջում, ինչ էլ որ կատարվի ինձ համար նորություն չի լինի: Ես ծանոթ եմ նրա գործելակերպին, երբ արձագանքում է որևէ իրողություն: Ես ծանոթ եմ նրա անսահման չարագործությունը, քրիստոնյաների և հատկապես հայկական ամեն բանի հանդեպ նրա ատելությունը:

Ես Աբդուլ Ազիզի պալատի պաշտոնական դաշնակահարն էի: Ոչ թե նրան դուր էր գալիս եվրոպական երաժշտությունը, այլ երբ որ գալիս էր որևէ կարևոր պատվիրակություն, պետք է դաշնամուրային համերգ տայի՝ կատարելով Եվրոպայի լավագույն երգահանների ստեղծագործությունները: Եթե հյուրերը ավստրիացիներ էին, պետք է ընտրեի ավստրիացու, օրինակ՝ Մոցարտին, եթե գերմանացիներ՝ ... Բեթհովենին, եթե անգլիացիներ՝ ... Հենդելին և այսպես շարունակ:

Պետք է մեծ տպավորություն թողնեիք այցելուների վրա, որոնք պալատից դուրս գային համոզված այն բանում, որ սուլթանին ու իր պալատին հարիր էին քաղաքակիրթ, ժամանակակից ու եվրոպական ըմբռնումները: Չգիտեմ, ծանոթ եք այդ պալատին: Չնայած ճարտարապետներ Նիկողայոս և Կարապետ Պայանների թափած ջանքերին՝ նրանց մատնում է իրենց ոճը... Ուզում եմ ասել, որ հեռանում էին մեծ տպավորությամբ, սակայն հյուրերին ճշտում էր վիթխարի պալատի ծանրանիստ շքեղությունը, որը կառուցվել էր այցելուներին ցնցելու նպատակով: Երբ գալիս էր որևէ պրեմիեր մինիստր կամ եվրոպացի արքայազն, մինչ ես նվագում էի կամ դեկավարում կամ մերային նվագախումբը, նշանավոր հյուրի ականջին փսփսում էին հարեմում սուլթանի ունեցած սեքսուալ սխրանքների մասին: Դա, եվրոպական մայրաքաղաք վերադառնալիս, դառնում էր ուղևորության բամբասանքի նյութ:

Ձեզ պատմում եմ այս ներածությունը, որպեսզի հասկանաք միջավայրը: 1865 թ. ես քսանութ տարեկան էի, իսկ հիմա, երբ հետ եմ նայում, տեսնում եմ ժամանակի անդունդ, բայց այնտեղ էի ես՝ նվագելու արարողությունների դահլիճում համարյա երկու հազար մարդու առջև, տոնելու համար թուրքիայի անդամակցությունը Ժնևի պայմանագրին, որում խոսվում էր մարդու՝ գերիների, վիրավորների, բժիշկների և... իրավունքների՝ մասին: Դա սուլթանի 1856 թ. հռչա-

կազմի Hatti Humaiun-ի գազաթնակետն էր, որում երաշխավորվում էին բոլոր հպատակների իրավունքները: Ի՞նչ եք ուզում, որ ձեզ ասեմ:

Սուլթանի կառավարությունը կամենում էր չպարով հարգարել իր ադմինիստրացիայի դեմքը, ցույց տալ եվրոպական երկրներին, որ Օսմանյան կայսրությունը նրանցից մեկն է: Ճշմարիտն այն էր, որ հայերիս վիճակը մնում էր նույնը. թուրքերի կողմից կեղեքված գյավուրներ՝ անհավատներ:

Սակայն ես կարող եմ ավելի հետ գնալ: Պատկերացրեք: Ծնվել եմ 1837 թ. և բնականաբար վեց տարեկանում ընդունվեցի նոր հայկական «Սահակյան» վարժարանը: Չնայած տարիքիս՝ հպարտ էի, որ գնում էի այնտեղ սովորելու: Պապս տպարան ուներ, որտեղ էլ սովորեցի կարդալ ու գրել հայերեն և թուրքերեն: Երբ մտա դպրոց՝ գնում էի այլ երեխաների առջևից: Հետո սովորեցի երաժշտություն և դաշնամուր նվագել: Դա էլ ինձ թույլ տվեց պայատ մտնել: Եվ ձեզ որպես գաղտնիք ասեմ. ես տեղյակ էի այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում այնտեղ՝ ծագումով հայ մի ներքինու միջոցով, որն ինձ գաղտնիքներ էր հասցնում, ինչպես օրինակ, երբ սուլթանը որոշում կայացրեց, որ հարկավոր է կործանել այն ամենը, ինչ վկայում է այնտեղ հայերի անցյալը: Քանի՛-քանի՛ հազարավոր խաչքարեր հողին հավասարեցվեցին: Հարյուրավոր եկեղեցիներ ու մատուռներ, որ կառուցվել էին թուրքերի գալուց հազար տարի առաջ: Աբդուլ Մեջիդը, հետո Աբդուլ Ազիզը, ավելի ուշ Աբդուլ Համիդը շարունակում էին հետևել օսմանյան ավանդույթին: Ոչնչացնել բոլոր նրանց, ովքեր թուրք չեն: Անշուշտ, քողարկում էին իրողությունը՝ ձևացնելով, որ իբր սուլթանը որպես բարեհոգի հայր՝ ջանք չի խնայում իր անշնորհակալ զավակների համար:

Իրականությունը եղել և շարունակում է մնալ ահավոր: Անդադար չարաչահումներ, կամայական ձերբակալումներ, առևանգումներ, լլկանքներ, բռնաբարություններ, սպանություններ, թալան, բռնագրավումներ, զանգվածային կոտորածներ: Շատ մեծ ու փոքր գյուղեր, որտեղ հազարավոր հայ ընտանիքներ էին ապրել, հիմա ընդամենը ավերակ են, որտեղ միայն քամին է ոռնում. կարծես այնտեղ ապրած հոգիները չուզենան լքել իրենց ապրած վայրերը... Ես լսել եմ այդ մեռելային երաժշտությունը, հավատացեք ինձ:

Բայց ես ձեզ պատմում էի իմ հատուկ կարգավիճակի մասին արքունիքում: Սուլթանին միմիայն դուր էր գալիս թուրքական երաժշտությունը, իսկ ես այն պետք է կատարեի նրա համար, անգամ դաշ-

նամուրի վրա: Ճշմարիտն ասած՝ դա ինձ դարձնում էր մի տեսակ արտոնյալ մեկը, իսկ երբ սուլթան Աբդուլ Ազիզին դուր էր գալիս նվագը, դառնում էր շոպյ և մի բուռ դրամ էր գցում, քանի որ այդ մարդն անտեղյակ էր արժանապատվություն հասկացությունից:

Քանի որ ես վայելում էի նրա վստահությունը, դրա շնորհիվ 1865 թ. ինձ թույլ տրվեց որպես հանդիսական ներկա գտնվել իր՝ սուլթանի դեմ մի գաղտնի կազմակերպություն հիմնադրմանը: Անձամբ Նազրմ Քեմալ բեյն ինձ հրավիրեց, քանի որ ոչ մուսուլման վկաների կարիք ուներ «Նոր օսմանների» սահմանադիր ժողովին: Այնտեղ էին գտնվում մշակույթի գործիչներ, բանակի սպաներ, մտավորականներ, քաղաքական գործիչներ, ներառյալ արքայորդիները, որոնք բնակվում էին Փարիզում, Բեռլինում կամ Վիեննայում և տարիներ անց դառնալու էին սուլթաններ:

Նազրմ Քեմալ բեյը, որը գրող էր. խոսեց խավարի ու ճնշման դարաշրջանի վերջի և նոր լուսաբացի՝ ազատություն, հավասարության, եղբայրության և ի վերջո սահմանադրական կարգի մասին, որում քրիստոնյա հպատակները մնացածների հետ օժտվելու էին հավասար իրավունքներով: Ներկաների համար հուզիչ իրադարձություն էր... բացի ինձանից: Հայիլը՝ ներքինին ինձ զուշացրել էր. եթե խոսեն խոստումներից՝ չհավատաս: Եթե եղբայրական սիրուց՝ ուզում են ազատվել սուլթանի ճնշումից: Եթե հայրենիքի սիրուց՝ նկատի ունեն իրենցը և հավանաբար ամբողջ սրտով գոռան՝ Թուրքիան թուրքերի համար: Հայիլ բեյը իմաստուն էր՝ ամլացված սուլթանի վարձու մարդասպանների կողմից և ամեն ինչից տեղյակ:

Ստիպված տասնմեկ տարի սպասեցինք սուլթանին գահընկեց անելու համար: 1876 թ. հայտնվեց այն մարդը, որն առաջ էր բերելու այդ փոփոխությունը, բայց նա չէր, ում երազում էին, այլ Միդհատ փաշան՝ ժամանակի փառամոլ ու խարդախ գործիչներից մեկը: Այդ մարդը գիտեր, որ Եվրոպային կուրացնելու համար պետք է օգտագործեր համապատասխան խոսք և ֆինանսավորեց Նազրմ Քեմալ բեյին իրեն ծառայեցնելու համար:

Պետական հեղաշրջումից մինչև այսօր, այսինքն՝ վերջին երեսուն տարում, սուլթանն ունեցել է մի ներքին թշնամի՝ հայերը, ինչն ամենևին չի նշանակում, թե սուլթանի թշնամիները մեր բարեկամներն են, այլ շարունակելով Միդհատ փաշայի գործելակերպը՝ փորձում էին օգտագործել մեզ որպես ալիբի... Եվ հենց որ հասնեն իրենց ուզածին, կփորձեն ազատվել մեզանից: Տեսեք, երիտթուրքերի խկական փրկսփայությունը թուրքական էլ մնում է՝ սակայն ոչ այն-

քան երիտասարդ. դա պանթուրքիզմն է: Այսինքն՝ թուրք ազգն է, որ պետք է կառավարի թուրքիան: Մնացածներս ավելորդ ենք, նրանց խանգարում ենք իրենց նպատակներին հասնելու համար: Շատ ուրախ եմ ձեզ հետ գրուցելու համար, քանի որ ձեր կինը իմ ժողովրդից է և հետևաբար գիտեմ, թե ինչի մասին եմ խոսում: Ինչ վերաբերում է ձեզ, մայե դը Լատուր, ինձ պատմել են, որ դուք շատ կարևոր մարդ եք հայերի համար: Ինձ համար մեծ պատիվ է գտնվել այստեղ և սեղմել ձեր ձեռքը:

Գասպար Բարեկյանը վեր կացավ և հուզված գրկեց ինձ: Մարիցան նայում էր մեզ առանց արցունքները զսպելու:

– Լսեք, Անրի, հայերս շատ հատուկ ազգ ենք: Պատմությունը մեզ հետ վատ է վարվել, շարունակում ենք մնալ գավթից ժողովրդի լծի տակ, գիտակցում ենք, որ մեր տառապանքները չեն վերջացել: Այդուհանդերձ, նույն այդ հանգամանքները, որ մեզ թույլ չեն տվել հանդես գալ աշխարհի առջև, ունեցել են ձեզ նման մարդկանց ճանաչելու պատեհությունը: Հիմա մենք այստեղ ենք՝ միջազգային քաղաքում, որում կգա մի օր, երբ մեր թոռները կամ մեր թոռների թոռները կտեսնեն շատ ավելի լավ մի աշխարհ: Գուցե այդ ժամանակ, այս թուրքերի ժառանգորդներն անկեղծորեն ընդունեն, որ իրենց նախնիները սխալվել են: Վստահ եմ, որ կգա այդ պահը, որովհետև ի տարբերություն Հայիլ բեյի՝ ներքինու, որն ապրում էր դառնացած՝ իր ամլացված լինելու ցավով, կարծում եմ, որ այդ օրը կխոսեն ոչ թե ազգերը, այլ մարդիկ:

Ճիշտ է, որ սրանք ընդամենը մի խեղճ ձեռունու երկարաբանությունն են, ով կուշտ է իրեն չըջապատող աշխարհից, ում միակ հույսն այն է, որ ապագայում աշխարհն ավելի լավը դառնա:

Բարեկյանը գնաց, և մենք նայում էինք, թե նա ինչպես էր քայլելով հեռանում լճի ափով: Արևը լուսավորում և կարճացնում էր նրա մարմինը: Մարիցան ուժգին սեղմեց ձեռքս:

– Գիտե՞ս՝ ինչ եմ մտածում. այդ օրը, որի մասին նա ասում է, կգա, բայց նախքան այդ՝ հայերս պետք է պատրաստվենք երկար տառապելու:

Մի պահ մենակ մնացի բաց պատշգամբում՝ նայելով, թե ինչպես է արևը թաքնվում սարերում: Որքան իմ կինը, նույնքան էլ Գասպար Բարեկյանը համոզված էին, որ հայ ժողովրդի գողգոթան դեռ չի ավարտվել: Հառաչեցի, քանի որ հոգուս խորքում ես էլ նույն կարծիքին էի:

ՀՈՒՆԻՍ 1907

33. ԱՆԱՏՈՒ ՖՐԱՆՍ

Ամառվա սկզբներին շատ լավ էի, գրեթե ապաքինված, սակայն որոշեցի դեռ որոշ ժամանակ մնալ Ժնևի իմ առանձնատանը: Մարիցան երջանիկ էր այնտեղ և ինձ խոստովանեց, որ իր կյանքի լավագույն ժամանակաշրջանը վերջին ամիսներն են եղել, իսկ ինձ թույլ տվեց խորհրդածել և հաշվի առնել, թե ինչ արագություն է ընթանում կյանքը: Ավելին, փողի կարիք չունեի, ոչ էլ որևէ մտադրություն պայքարելու հանուն նրա, քանի որ ունեի շատ ավելին: Իմ կառավարիչները շատ ավելի էին իրենց գործն անում, քան ես պահանջում էի և նախընտրեցի երկարացնել այդ երջանիկ վիճակը, որում տնօրինում էի ժամանակս՝ առանց որևէ բանից կախված լինելու: Վեր էի կենում առավոտյան մոտավորապես ժամը իննին, միասին նախաճաշում էինք, երեքից չորս ժամ զբաղվում էի գրելով, ճաշում էինք տանը կամ մոտակա որևէ ռեստորանում, հետո երկար գրոսնում էինք գրուցելով, հետո՝ վերադառնում տուն: Մի քիչ կարդում էինք, թեթև ընթրում, երբեմն երեկոյան մեզ այցելում էին և նորից նույնը: Բացի այդ, կյանքի այդ ուրիշ օգնում էր հիշողություններիս առաջին մասը գրելու համար, մի բան, որ Փարիզում անհնարին կլինեք:

Սակայն Հայոց աշխարհի մաս կազմելը ուներ իր առավելություններն ու թերությունները և այն փաստը, որ միացել էի նրանց Մարիցայի հետ ամուսնանալով՝ ինձ դրել էր առաջին գիծ: Գալիս էին հայեր բոլոր կողմերից՝ իմանալով, որ այնտեղ եմ. գալիս էին ինձ այցելություն: Բանն այն է, որ անմիջապես դառնում էիր իրենց ընտանիքի անդամը, կամ էլ նա էր դառնում քոնը: Ուրիշ ելք չկար այդ բարեկեցիկ, սիրալիր, անհանգիստ, զգայուն, կլանող, խանդոտ, կիրթ, հոգնեցուցիչ կենսակերպից: Այսպիսին էին հայերը և այսպես՝ հավերժ բարեկամություն վստահություն էին ինձ հետ վարվում. Մարիցայի համար իր աշխարհի բնականոն շարունակությունն էր: Ինձ համար... ինքս էի այն փնտրել և հոգուս խորքում, թեև ինչ-որ

պահ էլ չէի դիմանում, ինձ դուր էր գալիս վստահություն, սրտագին վերաբերմունքի և համակրանքի զգացողությունը, որ տիրում էր Հայոց աշխարհում:

Այնտեղ՝ ժնկում հայերն իրենց դրախտում էին զգում: Նրանք կուզենային Հայաստանը վերածել Արևելյան Եվրոպայի: Պատմական հանգամանքները նրանց այդ հնարավորությունից զրկել էին, սակայն Եվրոպայի բարձր ճյուղաճաճ սարերը նրանց ընձեռում էին մեծ անվտանգություն: Հետները խոսելիս նկատվում էր նախանձի և դառնություն երանգ, քանի որ երջանիկ բախտի խաղաղության և հանգստավետության աստվածները այնքան անբարեհաճ են եղել Հայաստանի հանդեպ:

– Մի օր փոխվելու է մեր բախտը,– էլուարդ Մալումյանը՝ ՀՀԴ-ի ներկայացուցիչը չթաքցրեց իր հառաչանքը,– եկել եմ ձեզ ասելու, որ մի քանի օր հետո մեզ այցի է գալու Անատոլ Ֆրանսը, այստեղ՝ ժնկում և ուզում եմ ձեզ ներկայացնել նրան: Հայաստանի մեծ բարեկամն է, երկու ձեզ պես անձինք պետք է որ ճանաչեն միմյանց:

– Ես անչափ ուրախ կլինեմ ողջունելու պարոն Ֆրանսին: Այնպես որ ձեզ սպասում եմ ճաշին մեր տանը, Մարիցային նույնպես մեծ բավականություն կպատճառի:

Մալումյանը մեզ հրաժեշտ տվեց մտերիմ մարդու պես, քանի որ հաճախ էր մեր տանը լինում, որտեղ նրա ներկայությունը հաճելի էր:

Մի քանի օր անց հայտնվեցին Մալումյանը և Անատոլ Ֆրանսը՝ արդեն հանրահայտ ողջ եվրոպայում, դարձնելով իր գրականությունը սուր զենք, որով մահացու հարված էր հասցնում բոլոր նրանց, ում համարում էր ազատության և արդարության թշնամի:

Անատոլ Ֆրանսը իմ դիմաց զննում էր ինձ իր հեզնաժպիտ աչքերով: Տարիներ առաջ 1900 թ. նա և Ժան Ժորեսը, հայտնի սոցիալիստ առաջնորդը Հայաստանի օգտին ստեղծել էին մի կազմակերպություն՝ «Pro-Armenia»-ն, որն օգնում էր հայերին սփյուռքում, իսկ Ֆրանսը հաճախ էր հոգվածներով հանդես գալիս «Լ'Օրոր»-ում և այլ թերթերում:

Ես ճանաչեցի նրան, քանի որ տեսել էի խմբագրությունում, բայց երբեք նրա հետ առիթ չէր եղել մոտիկից շփվելու: Այդ պահին մինչ մենք միմյանց ձեռք էինք սեղմում, Մալումյանը խանդավառության գագաթնակետին էր՝ գտնվելով երկու այնպիսի անձանց միջև, որոնք օգնում էին հայերին ոչ միևնույն հայեցակետից, սակայն սրտանց և անկողմնակալ:

– Ինչպե՞ս եք, մայե Լատուր: Ինձ շատ են պատմել ձեր և հայերի համար ձեր կատարած աշխատանքի մասին: Ես նույնպես անում եմ այն, ինչ կարող եմ, թեև ավելի քիչ, քան կցանկանայի:

– Շատ ուրախ եմ ձեզ տեսնել, ինձ համար մեծ պատիվ է ձեզ, Անատոլ, մեր տանն ընդունելը: Դուք դժվարին հարցերի մեծ բանախոս եք: Մենք սիրում ենք Հայաստանը և նրա ժողովրդին: Ես չեմ կարող համեմատել իմ կատարած աշխատանքը ձեր կատարածի հետ: Սակայն ասենք, որ ամեն դեպքում, թիավարում ենք նույն նավով:

Այդ պահին Մարիցան եկավ ողջունելու հյուրերին և զրկեց ու համբուրեց Ֆրանսի երկու այտերը:

– Ծնորհակալություն, մայե: Անչափ հուզված եմ ձեր ներկայությունից: Ծնորհակալություն բոլոր հայերի անունից, երբեք չենք կարող վարձահատույց լինել ձեր բարություն և անձնվիրության դիմաց:

– Չարժե, մաղամ, այդ ես պետք է շնորհակալ լինեմ հայերին, այսքան մեծարված լինելու և իմ հանդեպ սիրո դրսևորումների համար, որոնց արժանի չեմ, քանի որ իմ կողմից ես դա անում եմ առանց որևէ ջանք գործադրելու, և բացի այդ, քանի որ հայերը վայելում են իմ ողջ համակրանքը, ինձ հաճույք է պատճառում նվաստացնել բռնակալներին կամ գոնե փորձել անել այդ: Տեսեք, ցանկացած բռնակալ անբարո է, որը շարունակ ձգտում է արդարացնել իր այլասերվածությունը: Երբ հանում է իր ոսկեթել ուսակապերը, իր համազգեստները կամ դիմակը, որն ամեն վայրկյան կրում է, քանի որ ցանկացած բռնակալ պետք է դիմակավորվի, փորձելու համար խաբել նրանց, ում վրա բռնանում է: Եվ վերջապես հայելու առաջ ինքն իրեն տեսնում է մերկ՝ մի մեծ ճիճվի կերպարանքով, որին չի կարող խաբել: Ուրչում է ինքն իրենից և իր արտաքինից, բայց քանի որ անբարո է, չգիտե, թե ինչու է խորչում... և իմ բարեկամներ, Արդուլ Համիդը անբարո արարած է, անբարոների և բռնակալների տիպար:

Բայց շուտով կտապալվի, քանի որ բռնակալները մի թերություն ունեն, որն իրենց հայտնի է, անկայուն են. սուր քննադատությունները նրանց տատանում են ճշմարտության կրկնողությունից՝ երբեք, ժողովուրդը ի վերջո նրանց տապալում է և այդ ժամանակ ընկնելիս փոշու են վերածվում և նրանցից մնում է միայն մի թշվառ ճիճու, որը փորձում է թաքնվել ճեղքերից մեկում: Բայց, բարեկամներ իմ, հարկավոր է տրորել նրան: Ոչնչացնել: Եթե՞ ոչ, նորից կաճի,

կհամոզի այլ զգվելի ճիճունների, որ իրեն օգնեն իր կեղտոտ գործերին վերադառնալու: Ա՛հ, բռնակալություն: Հիմա ես շատ բան գիտեմ պինզվիների մասին, բայց կարծում եմ, որ պետք է գրեմ ուրիշ կողմի մասին՝ բռնակալների. սարսափելի, սառցակալած, որտեղ կենում են բռնակալները, քանի որ չար աստվածները նրանց թույլ չեն տալիս մեռնել:

Անատոլ Ֆրանսը մեզ գննում էր իր քննախույզ աչքերով: Էմիլ Զոլայի հետ մեկտեղ Դրեյֆուսի պաշտպանությունը նրան դարձրել էր անհույս դատավարությունների փաստաբան և նվաճել ողջ աշխարհի հիացմունքը: Նրա խորաթափանց միտքը և սուր մեկնաբանությունները դարձել էին ասացվածքներ:

Մալուճյանը հպարտ էր այդ նշանավոր գրողի հետ ծանոթ լինելու և շատ ավելի՝ այն բանի համար, որ նա խորամուխ էր եղել Հայկական հարցում սեփական կամքով: Մալուճյանը վտանգներով լի իր կյանքում պետք է որ քիչ երջանիկ պահեր ապրած լիներ, թերևս սա դրանցից մեկն էր:

– Այնուամենայնիվ, Անատոլ, մեր հարցում ճիճուն չարունակում է մնալ իր պատասպարանում՝ այլ վայրի գաղանների պաշտպանությունը: Ձեզ ասեմ, որ անգամ նրա թշնամիները, որոնք ուզում են նրան այդ բնից հանել տեղը զբաղեցնելու համար, մեզ համար ավելի լավը չեն լինի, իսկ դրանց գալը երևում է, անհանգստություն է առաջացնում իմ ժողովրդի ներսում: Իսկ ինչո՞ւ է բռնությունն այդքան կայուն: Կհասնե՞ն երբեք կեղեքված ժողովուրդները ազատության և խաղաղության: Ա՛հ, խեղճ Հայաստան...

– Հանգստացեք, Մալուճյան,– Անատոլ Ֆրանսը խոսում էր առանց իրեն հատուկ հեզանաքի,– բանն այն է, որ մարդու կյանքը շատ կարճ է, և երբեմն ընդունակ չենք ըմբռնել շատ բաների էությունը: Հնարավոր է, որ բռնակալները ընկերակցեն մարդուն մինչև դարերի վերջը: Ի վերջո նրանք մեր մեջ եղած դեերն են, սակայն ամեն բռնակալի դժնի իշխանության օրերն էլ հաշված են: Հայաստանի համար ներկայիս օրերն ամենամթիին են, գուցե և դառնան անտանելի, գուցե և հայերը կարծեն, թե անգամ հույսն է նրանց համար վերջացել: Բայց այս բռնակալին չի հաջողվի հասնել իր նպատակին և ոչ էլ նրանց, ովքեր կհաջորդեն սրան: Սակայն ինձ թույլ տվեք մի մեկնաբանություն. բռնակալներն ի ծնն մի թուլություն ունեն, որի պատճառով նրանք ի վիճակի չեն ըմբռնել աշխարհը: Հոգու խորքում նրանք ապուշներ են, ինչը չի նշանակում, թե

նրանք իրենց գործողությունների համար պատասխանատու չեն: Բայց, թողնենք մի կողմ փիլիսոփայությունը, Մալուճյան, չէ՞ որ բանեկամները մեզ չեն հրավիրել քարոզ լսելու:

– Ոչ, աղաչում եմ ձեզ, մայե Ֆրանս, չարունակեք,– Մարիցյան հախուռն ձևով ընդհատեց գրողի մենախոսությունը:

– Լավ, սիրելի տիկին: Բայց հետո չբողոքեք: Դուք ինձ հրահրում եք անցնել հոետորություն, իսկ ես գուցե և օժտված եմ որևէ առաքիլություն, որից իսկապես անտեղյակ եմ, սակայն ոչ լոող եմ, ոչ համեստ և ոչ էլ հեղաբարո:

Երբ ժորեսը և կլեմանտն խնդրեցին իմ աջակցությունը հիմնելու «Pro Armenia» կազմակերպությունը, մի պահ անգամ չվարանցի, չնայած որ երբեք հավատ չեմ ընծայել ո՛չ կոմիտեներին, ո՛չ ընկերություններին և ո՛չ էլ քաղաքական գործիչներին:

Սակայն այդ անգամ խոսքը ո՛չ ձայներ չահելու կամ էլ անհեթեթ նպատակների համար փող խնդրելու և ո՛չ էլ իշխանություններին խաբել փորձելու մասին էր, այլ բառիս բուն իմաստով՝ վիչապի դեմ պայքարելու մասին: Իսկ ինձ միշտ էլ հրապուրել են դժվարին արկածները, ինչպես ասպետական վեպերը: Մի կեղեքված ժողովուրդ, բռնակալ, որի մասին քիչ առաջ խոսում էինք և որը կենում է մի վիթխարի պալատում, մի երկիր՝ լի առեղծվածներով, անմատչելի սարեր և ամայի վայրեր, հրեշավոր չարագործներ, որոնք առևանգում են դեռատի աղջիկների և իրենց հարկերով խեղդում հլու հպատակներին... Ես չկարողացա ինձ զսպել: Բացի այդ, դուք մի շատ կարևոր բան ունեք՝ պատմական արդարացիություն: Ես չգիտեմ, թե ինչ տեղի կունենա մոտ ապագայում կամ ավելի ուշ, սակայն պատմության դատավճիռը անբեկանելի է և համոզված եմ, որ ի վերջո դուք եք լինելու հաղթողները: Գուցե մենք չենք տեսնի այդ, բայց գիտենք, հասկանո՞ւմ եք: Մի նշույլ կասկած չունենք այս երկարատև և հոգեմաշ պայքարի վերջաբանի հանդեպ..., և այս հարցի լավն այն է, որ նրանք նույնպես դա գիտեն: Կփորձեն ամեն կերպ փոխել պատմության ընթացքը, անգամ բնաջնջել ձեզ... Բայց ոչնչի չեն հասնի, թերևս միայն կերկարաձգեն այդ պրոցեսը: Ի վերջո պարտվելու են, իսկ դուք՝ հաղթելու: Ինչի՞ կհասնեն հաջորդ բռնակալները և նրանց չարանենգ ելուզակները. միայն անմեղ մարդկանց ահավոր տառապանքին, պյուռոսյան հաղթանակների, արհամարհանքի, որ հարուցում են անբարոները և դեռ ավելին: Դուք ինձ կառարկեք ասելով, որ ձեզ չի մխիթարում այն, որ պատմությունը ի վերջո յուրաքանչյուրին

իր տեղը կմատնանչի: Ես, որ ընդամենը մի արտոնություն ունեցող դիտող եմ, ուրախ եմ, որ գտնվում եմ արդարություն կողմում: Անկեղծ ասած, ինձ երբեք դուր չեն եկել բռնակալները, ոչ էլ վիշապները ու ոչ էլ ճիճուները:

Այսպես մեզ հրաժեշտ տվեց Անատոլ Ֆրանսը այդ երեկո ժնևում: Ինձ հիացնում էր նրա սուր միտքը՝ նրա հստակ դիրքորոշումը: Ես էլ էի նույն կարծիքին: Ի վերջո կգան հաղթողները, թեև երբեմն շատ երկար սպասումը և սարսափելի իրադարձությունները այդ ճամփան դարձնում են անտանելի:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1907

34. ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՃԵՊԸՆԹԱՑՈՎ

Ժան Կառնոյից ստացա մի ուղերձ: Նա զբաղեցնում էր Փրանսիական կառավարության հետախուզական ծառայությունների պետի պաշտոնը: Իրար չէինք տեսել առնվազն հինգ տարի, բայց շարունակում էինք պահպանել մեր ջերմ բարեկամությունն ու ընկերությունը: Իր աշխատանքի համար նա եզակի օժտված մարդ էր և քաջատեղյակ Արևելքի հարցերին: Ուղերձում ինձ հանդիպում էր նշանակել նախարարության իր գրասենյակում, հաջորդ օրը:

Երկու շաբաթ առաջ էի վերադարձել Փարիզից: Բժիշկն ինձ վերջնականապես դուրս էր գրել, ես էլ որոշեցի անցնել սովորական կյանքիս:

Որդիս՝ Էդուարը մնացել էր վարժարանում, ժնևում, Մարիցան նույնպես նախընտրեց դեռ որոշ ժամանակ մնալ ժնևում՝ մեր իրերը հավաքելու համար:

Մտա նախարարություն այն ներքին զգացումով, որ այդ հանդիպումը կրկին բարդացնելու էր կյանքս, բայց դա ինձ չէր անհանգրստացնում, ընդհակառակը, ուզում էի որևէ գործով զբաղվել:

Ժան Կառնոն ինձ դիմավորեց ամուր գրկախառնմամբ:

– Ինչպե՞ս ես: Ինձ պատմել են Սալոնիկում քեզ հետ տեղի ունեցածի մասին... Նախ ասեմ, որ կուզենայի կրկին քո այնտեղ գտնվելու հույան ունենալ: Այո՛, Սալոնիկում: Ինչ ուրախալի է, որ դու հրաշալի տեսք ունես: Այն բանից հետո վախենում էի քեզ վհատված տեսնել... Ի դեպ, վատ լուր ունեմ: Մեկ ամիս առաջ Կոստանդնուպոլսում վախճանվեց Լուի դը Ֆլյորին: Գիտեմ, որ նրան բարձր էիր գնահատում, նա իմաստուն մարդ էր և յուրահատուկ, բոլորս էլ նրան կարոտով կհիշենք: Հավանաբար սայթաքել էր իր տան աստիճաններին, վերջերս դարձել էր մի քիչ չժամած և տեսողության խնդիր ուներ... Նրան, իր ցանկություններ, թաղեցին այնտեղ. սիրում էր այդ քաղաքը, մի բան, որ դու և ես հասկանալ կարող ենք:

Ժան Կառնոյի գրասենյակը զբաղեցնում էր վիթխարի շենքից մի անկյուն: Իր պատուհանից երևում էր Սենան, իսկ ավելի խորքում՝

Լուվրի պալատը: Մի տեսարան, որը նրա մեջ արթնացնում էր հիշողություններ և մղում խորհրդածությունների: Սեղանին աշխարհի մեծ քարտեզն էր, իսկ մի մետր տրամագծով փայտե պատվանդանին՝ աշխարհի գլոբուսը: Այդտեղից Ֆրանսիան փորձում էր վերահսկել աշխարհը, որը համարյա անհնարին կլիներ, եթե չլիներ հիսունին մոտ այդ տղամարդը, որն ինձ զննում էր ժպտալով: Ամենամեծ առավելությունն այն էր, որ երկուսս էլ միմյանց լիովին վստահում էինք:

Նա շատ լավ գիտեր իմ իրավիճակը: Ի պաշտոնե պետք է տեղեկացված լինեի և գիտեի, թե որոնք էին գործելու իմ շարժառիթները: Փողն ինձ չէր գրավում, ոչ ոք չէր կարող գնել իմ ծառայությունները, անգամ Ֆրանսիայի կառավարությունը: Եթե ընդունեի այդ առաքելությունը, որն անկասկած ինձ առաջարկելու էին, դա բխելու էր իմ սեփական համոզմունքներից:

– Նստիր, խնդրեմ: Այստեղ, ուր իշխում է Փարիզի այս հրաշալի տեսարանը, մեզ հաճելի կլինի: Ուզո՞ւմ ես որևէ բան խմել: Մի բաժակ խերե՞ս:

Ժանը շարժվում էր շատ ավելի երիտասարդ մարդու ճկունությամբ: Նա ինձանից մի քիչ մեծ էր, այնուամենայնիվ շատ ավելի երիտասարդ էր թվում: Նախանձեցի:

– Լավ: Կհարցնես թե ինչո՞ւ եմ քեզ կանչել: Մեզ պետք է մի մարդ, որին բացարձակապես վստահում ենք, որը խորապես ծանոթ լինի խնդրին, անձնական փորձ ունենա, պատրաստ լինի ամեն ինչի և ընդունակ՝ կարևոր վճիռներ ընդունելու: Այդպիսի մարդու, միայն մեկին գիտեմ, և այդ մեկը դու ես:

– Մինչև այստեղ համաձայն եմ,– պատասխանեցի մեծ հետաքրքրություն զգալով,– բայց ինձ վերջապես ասա՝ թե խոսքը ինչի՞ վերաբերյալ է: Ասես փշերի վրա նստած լինեմ:

Ժան Կառնոն մատուցում էր խերեսով լի բաժակները անշտապ՝ կարծես կամենալով ինձ խորհրդածելու հնարավորություն տալ:

– Լսիր, երբ Սալոնիկում էիր Սարգսյանի հետ, ծանոթացար ոմն Թալեաթ բեյի հետ, փոստային մի պաշտոնյայի՝ այդ քաղաքի փոստային ծառայության պետի: Ուզում ենք նրա մասին ավելին իմանալ, հիմնավոր պատճառներ ունենք կարծելու, որ նա է Իթթիհադի իսկական առաջնորդը տարածաշրջանում և որ այնտեղ են տեղի ունենալու գլխավոր իրադարձությունները: Գիտենք, որ քեզ հրավիրելու են մեկ այլ ժողովի՝ նույնպես Սալոնիկում, քանի որ այժմ նրանց ուզո-

մավարությունը հայերին համոզելն է, որ երբ իշխանություն գան,– անկասկած կգան,– հայերը այլևս խնդիր չեն ունենա:

Իթթիհադի կարևոր անդամներից մի քանիսը այստեղ են՝ Փարիզում: Ունեն թերթ, օրինական գրասենյակ, մի քանի համաժողովներ են անցկացրել: Նրանց գաղափարախոսությունը հիմնված է մերի վրա, ուզում են հետևել հանրապետության մեր օրինակին, իրենց երկրի արտաքին պարտքը յոթանասուն տոկոսով Ֆրանսիայի սեփականությունն է... Իսկ մենք չահագրգռված չենք, որ ընկնի Գերմանիայի ձեռքը, որը թե մի բան կա, որ անում է՝ նրանց խոստանում է այն, ինչ խնդրում են: Դա մեզ ձեռնառու չէ: Շատ լավ գիտես, որ գերմանական ազդեցությունը գնալով աճում է Թուրքիայում՝ մանավանդ վերջին տարիներին: Ի վերջո, մենք ուզում ենք իմանալ, թե կարո՞ղ ենք արդյոք վստահել այդ մարդուն: Մի վախեցիր քո հայամետ դիրքորոշումից, այս պահին դա շատ դրական է: Այնպես որ, նրանք շարունակ ժողովներ են գումարում ՀՀԴ-ի առաջնորդների հետ, որոնց մասնակցում է քո վաղեմի ընկերը՝ ոմն Գրիգոր Բրոչյան և, իհարկե, Քրիստափոր Միքայելյանը: Քեզ մի բան ասեմ, իմ անձնական կարծիքն այն է, որ փորձում են խաբել հայերին, բայց մյուս կողմից՝ այդ մարդիկ այնքան հուսահատ են, որ պատրաստ են հավատալ անգամ սատանայի խոստումներին:

Լսի՛ր, Անրի՛, կրակի հետ ենք խաղում: Շատ բաներ կփոխվեն, իսկ սուլթանին ո՛չ հաղթաքարտ է մնում, ո՛չ էլ ժամանակ: Կարո՞ղ ես տեր կանգնել այս հարցին:

Երեսուն վայրկյան խորհեցի: Հետո գլխով համաձայնության նշան արեցի: Իհարկե, ուզում էի հանձն առնել այն: Ես դրան սպասում էի ամբողջ անցյալ տարին: Հետո մենք իրարու ձեռք սեղմեցինք, ավելացնելու ոչինչ չկար: Ինքնին հասկանալի էր, որ ո՛չ որևէ փաստաթուղթ կտային և ո՛չ էլ մի ֆրանկ կվճարեին ողջ աշխատանքի դիմաց:

Դուրս եկա Կառնոյի գրասենյակից՝ խորհրդածելով այն թելերի մասին, որոնք շարժման մեջ էին դնում մարդ արարածների ճակատագիրը և անհանգստացած, թե ինչպես էի դա ասելու Մարիցային: Հեշտ չէր լինելու համոզել նրան:

Ընդամենը մեկ շաբաթ անց Մարիցան ժնեկից վերադարձավ: Մենք միմյանց չափազանց լավ էինք ճանաչում, որ կարողանայինք որևէ բան թաքցնել: Այնպես որ, ես նրան այդ մասին ասացի արդեն հենց ավտոմեքենայում, մի «Դայմեր» էի գնել վերջերս Բեռլինում: Դա ցնցող նորություն էր և բոլորին զարմացնում էր:

– Պետք է վերադառնամ Սալոնիկ: Կարևոր է: Մարիցան դադարեց ժպտալ, թեև սկզբում չուզեց ինձ հավատալ: Խոսեց առանց վրաս նայելու:

– Չգիտեմ, մի՞թե քո ապրած սարսափելի միջադեպից հետո ընդունակ ես վերադառնալ այնտեղ: Ես սարսափում եմ մտածել, թե քեզ ինչ կպատահի: Բացի այդ, շատ լավ գիտես, որ թուրքերն ուզում են քեզ բռնել: Շատ եմ խնդրում, մի գնա: Ես դրան չեմ դիմանա... Ուղարկիր քո փոխարեն մեկ ուրիշին:

– Ոչ, Մարիցա: Ես պետք է գնամ: Բացի այդ, այն մարդը, որի հետ պետք է խոսեմ, նույն կողմից է, քանի որ երկուսս էլ պայքարում ենք բռնակալի դեմ, թեև դա շատ հարաբերական է: Արդեն լրիվ կազդուրվել եմ, և բժիշկն ինձ հավաստիացրել է, որ այդ էպիզոդը ուրիշ գործոնների արդյունք էր: Սիրտս լավ է... Բացի այդ, մնալու է այստեղ՝ քեզ հետ, այնպես որ լավ նայիր նրան... Պետք է կրկին գնամ այնտեղ, եթե ուզում եմ իսկապես ազատվել այդ ցավից, չեմ կարող թաքնվել իմ տանը, այստեղ՝ Փարիզում: Քեզ խընդրում եմ, որ փորձես հասկանալ ինձ:

Այլևս չխոսեցիր: Մարիցան համաձայնվեց, թեև մինչև «Արևելյան ճեպընթացով» մեկնելս ինձ հետ սառն էր վարվում:

Ես կայարանում էի, երբ տեսա ինձ մոտեցող մի թխադեմ ու բարձրահասակ մարդու՝ արծաթավուն քունքերով, լավ հագնված: Դեմքն ինձ ծանոթ էր, բայց անկարող էի հիշել անունը:

– Մայն դը Լատուր: Հիշո՞ւմ եք ինձ: Իսկապես կհիշեք: Մի քանի տարի առաջ էր, Կոստանդնուպոլսում, Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատանը: Իբրահիմ Ջեմոն եմ: Այն ժամանակ համազգեստով էի, հիմա ինչպես տեսնում եք՝ քաղաքացիականով: Սուլթանը որոշեց հրաժարվել իմ ծառայություններից, և ինձ բանակից հեռացրին: Դե ինչ, տուժողը ինքն է, և ինչպես տեսնում եք, ես չվերադարձա Ալբանիա, ես գնում եմ ավելի հեռուն, Սալոնիկ, որտեղ որոշ անելիքներ ունեմ: Հիմա ապրում եմ Բեռլինում, հրաշալի քաղաքում: Դուք գնում եք Վիեննա՞: Ես գնում եմ մի փոքր ավելի հեռուն... Սալոնիկ, այնտեղ որոշ հարցեր ունեմ:

Մի քանի վայրկյան կասկածեցի: Պե՞տք էր նրան ասել, որ ես էլ էի այնտեղ գնում, բայց այդ պահին որոշեցի լռել: Մենք խոսում էինք տարբեր անկարևոր բաներից, մինչև որ ուղեկցորդն ինձ առաջնորդեց իմ կուպեն: Հրաժեշտ տվեցինք միմյանց ձեռքսեղմումով, և ինձ առաջարկեց, որ ընթրենք միասին վազոն-ոբստորանում:

Մինչ գնացքը սլանում էր Փրանսիայի հյուսիս արևելքով՝ մի պահ հանգստացա կուպեի մահճակալին: Չէի դադարում մտածել այն մասին, որ Իբրահիմ Ջեմոնի նույն գնացքում հանդիպելը պատահականություն էր: Ինձ հասկացրե՞ց արդյոք, թե «երիտթուրքերի» անդամ էր: Ի՞նչ էր անելու Սալոնիկում՝ սուլթանի գաղտնի ոստիկանության կողմից հսկողության տակ գտնվող վայրում: Հիշեցի, որ երբ մենք ծանոթացանք՝ քսան տարի առաջ, ինձ վրա թողեց կիրթ և աշխարհիկ, բայց երկակի մարդու տպավորություն: Այդ ժամանակ նա լրտեսի նախատիպ էր, մի մարդ, որ միշտ հավակնում էր տեղեկատվություն հայթայթել բոլոր այն մարդկանցից, ում հետ որ խոսում էր: Հետո ես վերհիշեցի այն ժամանակ կատարված որոշ դեպքեր և գնացքի թխկթխկոցից ննջեցի:

Երբ արթնացա, ընթրիքի համար ուշ էր: Լվացվեցի, որ թարմանայի: Կարգի բերեցի հետճաշա հանգստից մի փոքր ճմոված կոստյումս, բայց այն փոխելու ժամանակ չունեի: Հետո ուղղվեցի դեպի վագոն ոբստորան և մի պահ կանգ առա դռան մոտ: Իբրահիմ Ջեմոն ընթրում էր մենակ՝ վագոնի խորքում տեղադրված սեղանին: Ինձ թիկունքով էր և չէր կարող տեսնել ինձ, այդ պատճառով էլ որոշեցի չմտնել: Նրան մի պատրվակ կգտնեի, երբ հանդիպեիր հաջորդ օրը բարում: Հենց այդ ժամանակ էլ նկատեցի Քյամիլ բեյին՝ գլխավոր շտաբի գնդապետին, որը նույնպես պատկանում էր «երիտթուրքերին»: Տեսա, թե ինչպես է վեր կենում մի սեղանից, որ տեղադրված էր վագոնի այն մասում, ուր ես էի գտնվում, ուղղվում դեպի Ջեմոն և իջեցնում գլուխը նրա հետ խոսելու համար:

Դա պատահականություն չէր: Արագ մտածեցի, որ ինչ-որ բան էին ուզում ինձ ասել՝ նախքան Սալոնիկ հասնելը: Առանց երկար մտածելու միջանցքով առաջ գնացի նրանց կողմը:

Ինձ տեսնելով այնտեղ՝ մնացին զարմացած: Այնքան ուշ էր արդեն, որ մտածել էին, թե ինձ չեն հանդիպի: Փորձեցի ինձ անբռնազբոսիկ պահել, չնայած երկուսն էլ ապշահար էին:

– Ինչ հաճելի անակնկալ: Ինչպե՞ս եք, Քյամիլ բեյ: Իրոք որ ժամանակը շատ արագ է անցնում:

– Գնդապետ Ջեմոն ինձ ասել է, որ դուք էլ եք այս գնացքում... Պարզ է, որ պետք է խոսենք: Բայց նստեք, մայն դը Լատուր և լսեք, խնդրում եմ ձեզ:

Քյամիլ բեյը նստեց Իբրահիմ Ջեմոնի կողքին և որոշ ժամանակ ինձ էր զննում:

– Գիտենք, որ դուք գնում եք Սալոնիկ՝ «երիտթուրքերի» գլխավոր առաջնորդների ժողովին: Հիմա, քանի որ ձեր ուղևորության պատճառը պարզ է, թույլ տվեք, որ ձեզ հայտնեմ մերը: Զգիտեմ, հիշո՞ւմ եք արդյոք, որ Իբրահիմ Ջեմոն ամուսնացած է մի հայուհու հետ՝ Վանից: Նույնը իմ դեպքում, միայն թե ես ամուսնացած չեմ, որովհետև կինս չի ուզում հրաժարվել քրիստոնեությունից, ոչ էլ ես՝ իսլամից: Բայց նա, միևնույն է, կինս է: Ինչպես ասում են, բոլորս էլ մեղավոր ենք: Դա ինքնին երկուսիս կյանքն էլ բարդացնում է, բայց մենք մենակ չենք, շատ սպաներ կան, որոնք այս կամ այն պատճառով կապված են հայերին, իսկ բանակից դուրս շատ մարդիկ կան, որոնց կարծիքով քրիստոնյաները Թուրքիայի ազգաբնակչության շատ կարևոր մասն են և այս խնդրում չպետք է ընդունենք արմատական լուծումներ:

Գուցե հայերի հետ ազգակցական կապերը զգացմունքային առումով մեզ ավելի պատասխանատու են դարձնում, սակայն եթե միայն խոսքը դրա մասին լիներ՝ մեզ համար խնդիր չէր լինի, հասկանո՞ւմ եք: Ես ձեզ կհաստակեցնեմ իրավիճակը, որպեսզի կարողանաք հասկանալ մեր դիրքորոշումը: Մենք կապված ենք հայերին, և այստեղ ոչ մի գործ չունեն ո՛չ քաղաքականությունը, ո՛չ որևէ շահ, ո՛չ էլ պատմությունը, հասկանո՞ւմ եք:

Գլխի շարժումով համաձայնեցի: Նույնը ինձ չէր վերաբերում, քանի որ ես քրիստոնյա էի, բայց ի վիճակի էի հասկանալ, թե ինչից էին խոսում, թեև այդ ամենը ինձ համար իսկապես անակնկալ էր: Երկուսն էլ սպասում էին, թե իրենց ասածներն ինչ տպավորություն են թողնում ինձ վրա: Այդ ընթացքում Իբրահիմ Ջեմոն վառեց սիգարը, ասես լրիվ թուլացած լինեք:

– Մենք ձեզ չենք լրտեսում, մայե,– Քյամիլ բեյը շարունակեց իր փաստարկումը,– թեև չենք կարող ժխտել, որ շատ բան գիտենք ձեր մասին: Իբրահիմ Ջեմոն երկար տարիներ աշխատել է սուլթանի հետախուզության ծառայություններում... Ինչ վերաբերում է ինձ, շարունակում եմ զբաղեցնել ներքին քաղաքականության վարչության պետի պաշտոնը: Երկուսս էլ պատկանում ենք «Երիտթուրքերի» շարժմանը: Իհարկե, ես՝ սուլթանի իմացությունը, և նա շատ գոհ է, որ ես «ներքաշվել եմ» այդ գործում:

Ձեզ խնդրում եմ, որ գնահատեք այն, ինչ ձեզ պատմում եմ, թեև Ֆրանսիայի հետախուզական ծառայությունները տեղյակ են իրադրությունը, ուզում եմ ապացուցել, որ վստահում եմ ձեզ: Կարևորն

այն է, որ դուք ըմբռնեք դա, հակառակ դեպքում անիմաստ կլինի այն, ինչ ձեզ առաջարկելու եմք:

Գնացքը գնում էր մեծ արագությամբ և սկսում էր բարձրանալ դեպի Ալպերի լեռնաճյուղերը: Այդ ժամանակ ռեստորանում ուրիշ ոչ ոք չկար, միայն մի մատուցող, որը հավաքում էր վագոնի մյուս կողմի սեղանները: Թուրքիայի և հայերի հետ ունեցած իմ հարաբերությունները ինձ մտքել էին բարդ և շատ անսովոր աշխարհ: Արեվելյան ճեպընթացում նրանց պես երկուսի հետ հանդիպելը ինձ ո՛չ զարմանք էր պատճառում և ո՛չ էլ անհանգստություն: Այդ միջոցին Ջեմոն ինձ մատուցում էր մի ըմպանակ կոնյակ:

– Մայե դը Լատուր, քիչ ժամանակ է մնացել, որ պետական հեղաշրջումը տապալի սուլթանին: Դա անխուսափելի է, քանի որ բռնակալը ինքն է դրան հասցրել իր վարքագծով: Մեր պարտքը ոչ թե մի մարդու, այլ Թուրքիայի առաջ է: Շատ տերություններ են սպասում այդ պահին՝ համոզված, որ իրենց կհաջողվի իրար մեջ բաժանել կայսրությունը: Ես ձեզ ասեմ, որ թուրքերը երբեք դա թույլ չեն տա... Այնուամենայնիվ, փոքրամասնությունների հարցը պետք է լուծվի, իսկ մենք, որ այդ կազմակերպության անդամներն ենք, որն անտարակույս գալու է իշխանության, առաջարկող լուծմանը համաձայն չենք:

Այն, ինչ հիմա ձեզ կպատմեմ ընդամենը հիպոթեզ է, բայց ուզում եմք, որ դուք իմանաք: Տարիներ առաջ ներկա ենք գտնվել մի ժողովի հենց Սալոնիկում: Այնտեղ 3-րդ կորպուսի սպաներից շատերը այդ քաղաքում պատկանում էին հնավանդ մասոնությունը, որտեղ մեծաթիվ էին դյոնմենները, հրեաները, զինվորականներն ու մտավորականները՝ մի պայթուցիկ կոկտեյլ, որից ծնունդ առավ երիտթուրքերի շարժումը: Սկզբում նրանք տարված էին Ֆրանսիական հեղափոխությանը, ոգևորված՝ ազատությունը և առաջադիմությունը, մեր երկիրը ժամանակակից դարձնելու գաղափարով: Իրոք որ, բոլորս էլ կուչտ էինք տանելուց այն, ինչ անտանելի էր: Ինչպես հասկանում եք, դժվար էր չտրվել այդ մտավորական հոսանքին: Ժամանակն անցել է. հիմա խոսում են այնպիսի կոնկրետ հարցերից, ինչպիսիք են. Ի՞նչ են անելու կայսրության քրիստոնյաների հետ: – Քյամիլ բեյը հոգոց հանեց, ասես խորհրդածում էր: – Ի՞նչ ենք անելու: Ձեզ անկեղծ ասեմ, որ առաջ դա ինձ համար շատ պարզ էր, կարծում եմ, որ Իբրահիմի համար նույնպես: Ինքներդ պատկերացրեք,– Քյամիլը նորից

լուեց, մինչ գնացքի թխկթխկոցի ձայնը փոխվեց երկար թունել մըտ- նելուց:

– Այպերը,– քի տակ ասաց Իբրահիմ Ջեմոն, մինչ երկար ներս էր քաշում իր սիգարը: Իրեն այնպես էր պահում, որ կարծես այդ ամենը իրեն չի վերաբերում:

– Հիմա ուրիշ է, շատ ուրիշ,– Քյամիլ բեյը նայում էր աչքերիս,– Հիմա մենք և շատ շատերը Թուրքիայում այդ լուծմանը համամիտ չենք: Գիտե՞ք, թե ինչի մասին ենք խոսում: Ինչպես կարող եմ թույլ տալ դա, երբ իմ սիրած կինը քրիստոնյա է: Ինչպես է այդ բանը թույլ տալու Իբրահիմը: Չի կարող պատահել..., չի կարող:

Բավականին երկար ժամանակ միայն գնացքի միալար թխկթխկոցն էր խզում լուռությունը:

Իհարկե, հասկանում էի, թե ինչի մասին էր խոսում, և շատ թուր- քեր էին այդ կարծիքի առանց ամոթի նշույլի: Սկզբում այդ մասին խոսում էին ասես ինչ–որ անհնարին բանի, համարյա անհեթեթ, այ- նուհետև ժամանակի հետ դա դարձավ հեռավոր, քիչ հավանական հնարավորություն: Վերջին տարիներին, որոշ օսման մտավորական- ներ բացեիրբաց կոչ էին անում կայսրությունից վտարել բոլոր քրիս- տոնյաներին և բնաջնջել նրանց, ովքեր արտաքսվելուն դեմ լինեն:

– Իսկ ի՞նչ կարող ենք անել,– հարցրի ես: – Ավելի ճիշտ՝ ինչպե՞ս կարող եմ օգնել ձեզ: Ես իսկապես գնում եմ Սալոնիկ մասնակցելու ժողովի: Անցյալ տարի մասնակցեցի մեկ այլ ժողովի, բայց այն ժա- մանակ սուր նոպա ունեցա սաստիկ շոգի և հունական մի գինու պատճառով, որին դիմադրելն անհնար էր: Հիմա ինձ հարկավոր է ավելի շատ բան իմանալ ձեր կազմակերպություն մասին, գուցե բո- լորս միասին ընդունակ լինենք գտնել մի իսկական ելք:

– Տեսեք, մայե դը Լատուր, Դուք հարգված մարդ եք և ձեզ կլսեն: Բոլորը գիտեն, որ դուք պաշտպանում եք հայերին և որ ձեր կինը հայ է և հիմա հարկավոր չէ դա թաքցնել անգամ Իթիհիհատի անդամ- ներից: Ընդհակառակը, դա մի դրոշ է ցույց տալու Եվրոպային, որ շատ մոտ ենք միմյանց հասկանալու համար: Մնացյալը կգա հետո և դա, այսպես ասած, մի բացահայտ գաղտնիք է կուսակցության ան- դամների միջև: Ուրեմն այսպես, եթե դուք նախազգուշացնեք լըր- ջորեն այն հետևանքների մասին, որ կարող է ունենալ հարձակո- ղական քաղաքականությունը քրիստոնյա փոքրամասնությունների դեմ, նրանց կատիպի խորհրդածել: Այդքան էլ բթամիտ չեն, որ չհաս- կանան և ձեզ ավելին ասեմ, նրանց հանգիստ չեն տալիս կասկա- ծանքները: Շատերը մեզանում այն կարծիքին են, որ պետք է հարգեն

քրիստոնյաներին, ինչպես օրինակ՝ մենք, և կան այնպիսիք, Աստված ոչ անի, որոնց կարծիքով ավելի լավ է բոլոր քրիստոնյաները ծառե- րից կախված լինեն: Դուք այնքան մեծ հեղինակություն ունեք, որ ձեր նախազգուշացումները կլինեն ծանրակշիռ: Չգիտեմ, թե ինչ տեղի կունենա, բայց շատ թուրքեր, ձեզ պետք է ասեմ, որ մեծա- մասնությունը, հայերին, Փոքր Ասիայի հույներին, հրեաներին և այլոց համարում են մեր երկրի ապագային անհրաժեշտ քաղաքացիներ: Մենք միայն ուզում ենք, որ դուք նրանց զգուշացնեք, որ չեն կա- րողանալու չըջանցել նրանց: Ո՞ւր են նրանց արտաքսելու: Եվրոպա՞: Լրիվ անհեթեթ է:

Այսպիսով ավարտվեց խոսակցությունը: Մնացած օրերին՝ մինչև Սոֆիա հասնելը, այլևս այդ հարցին չանդրադարձանք և իրար քիչ տեսանք, քանի որ ինձ նախազգուշացրել էին, որ ճեպընթացում գաղտնի ոստիկանության անդամներ կան և որ նախընտրելի է զգու- շավոր լինել: Վերջապես հասանք Սոֆիա: Թեև երեքիս համար էլ դա վերջին կայարանն էր, տեսա, թե ինչպես էր նրանցից յուրաքան- չյուրը գնում իր սեփական կառքով: Ես տեղ զբաղեցրի Սալոնիկ գնացող մի հանրակառքում: Նրանք ինձ ասել էին, որ մի քանի օր մնալու են Սոֆիայում:

Կառքում վեց հոգի էինք: Երկուսն անկասկած հույներ էին, մեկն էլ սերբ էր՝ Բեզիայից, երկուսը թվում էին հրեաներ, և բոլորն էլ ինձ զգուշավոր գնում էին, երբ իմացան, որ Փրանսիացի եմ:

Մթնոլորտը Եվրոպայում գնալով փոխվում էր, և շատ ժամանակ չէր անցնի հասկանալու համար, որ թուրքերի պարտադրած անկա- յուն հավասարակշռությունը շուտով ընդմիջտ փշուր–փշուր է լինելու:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1907

35. ՄԱՍՈՆԱԿԱՆ ՕԹՅԱԿԸ

Ինձ չզարմացրեց, որ Միդհատ Շյուքրուն, որի տանը անցյալ տարվա հուլիս ամսին տեղի էր ունեցել ժողովը, իրականում իմ երկրի հետախուզական ծառայության գործակալ էր և հավանաբար կրկնակի գործակալ, քանի որ Ֆրանսիան չէր կարող դուրս մնալ այն ամենից, ինչ տեղի էր ունենում և հետևաբար պետք է ունենար հավաստի տեղեկատվություն, որի շնորհիվ հարկ եղած պահին կարողանար գործել:

Միդհատ Շյուքրուն ինձ դիմավորեց այնպես, կարծես մտերիմներ լինեինք՝ գրկելով ինձ հուզմունքից խոնավ աչքերով:

– Մայն դը Լատուր, Անրի, ինչ ուրախություն: Հիմա որ ամեն ինչ հետևում է, կարող եմ խոստովանել: Ես համոզված չեմ, որ ձեզ կհաջողվեր դուրս գալ այն նեղ վիճակից: Աստված մեծ է, և դեռ երկար եք ապրելու:

Ես կրկին գտնվում էի նրա տանը, նույն մոլորաշուքի տակ, որտեղ տեղի էր ունեցել ճաշկերույթը: Եղանակը դեռ շոգ էր, բայց այնտեղ լավ էր այնքան, որ մինչ Շյուքրուն ինձ սառը թեյ էր մատուցում, ես թեթևակի նախանձ զգացի միջերկրացիների ապրելակերպի նկատմամբ: Այնտեղ ժամանակն անցնում էր այլ կերպ, և տպավորությունն այնպիսին էր, որ ամեն մեկն իր ժամանակի տերն էր:

– Եթե դեմ չեք, Անրի, կարող ենք ճաշել մի քանի բարեկամներով միասին: Այս երեկո ժողով ունենք օթյակում... Կարծում եմ, որ գիտեք թե ինչի մասին է խոսքս: Ըստ մեր տեղեկատվության՝ մի քանի տարի առաջ Փարիզում ձեզ արդեն ընդունել են և, հետևաբար, մենք ձեզ կարող ենք կոչել եղբայր: Ձեզ կբացատրեմ: Արևելքի նոր մեծ ուսուցիչը այստեղ՝ Սալոնիկում ձեզ ծանոթ մեկն է: Պարոն Մեհմեդ Թալեաթ բեյն է դա՝ երիտթուրքերի անդամ Իթթիհատ կազմակերպության առաջնորդներից մեկը (հիմա արդեն Իթթիհատ կուսակցության՝ մի քանի ամիս ի վեր): Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը ավելի ուժեղ է, քան մյուս թևը, այսինքն՝ Իթթիլիաֆը

կամ համաձայնություն կուսակցությունը, որն իմ կարծիքով առաջխաղացման քիչ շանսեր ունի:

Ինչ վերաբերում է Թալեաթ բեյին, փառասեր մարդ է և անգամ քիչ հնարավորության դեպքում՝ շատ առաջ կգնա: Նրան հաջողվում է մարդկանց իշխել, խարիզմատիկ է, ունի համոզելու ձիրք, հատուկ գաղափարներ... Չգիտեմ, արդյոք ձեզ հայտնի է, որ Թալեաթը դյունմեններից է, այսինքն՝ սերում է մի ընտանիքից, որը գաղտնի դավանել է հուդաիզմ՝ սակայն իսլամի ջերմեռանդ անդամների քողի ներքո, մինչև որ իսլամը նրանց դարձրեց իսկական մուսուլմաններ, այլ կերպ լինել չէր կարող:

Վերջին ամիսներին դիրքորոշումները սկսեցին պարզ դառնալ: Այժմ հիմնական գաղափարը հետևյալն է. հարգել կայսրության այն քրիստոնյաներին, որոնք կրնդունեն օսմանացումը, ինչ մնում է մնացածներին, հարկ կլինի փնտրել նոր լուծում: Սակայն դա ձեզ կբացատրեն իրենք:

Շյուքրունի հաջողվում էր գոհացնել երկու կողմին: Իթթիհատ կուսակցության շատ անդամների հետ ծառայել էր բանակում հասնելով զինվորական բարձրագույն հրամանատարի աստիճանի: Այդ ընթացքում նա գործում էր որպես վստահելի անձ՝ կարգավորելով ժողովների անցկացումը՝ իրազեկելով թե՛ թուրքերին ու թե՛ ֆրանսիացիներին և ստանալով իր աշխատանքի դիմաց կարգին գումարներ՝ Սալոնիկում Ֆրանսիայի հյուպատոսից:

Ճաշից հետո տանտերն ինձ թույլ տվեց հանգստանալ իմ սենյակում: Հիչեյի, թե ինչ էր ինձ պատմել հենց այստեղ և խորհրդածեցի այն հին ասացվածքի շուրջ, որ մարդը միակ կենդանին է, որ երկու անգամ բախվում է նույն քարին: Այնտեղ էի կրկին տարօրինակ *déjà vu* զգացողությամբ: Ասես անցած ժամանակը կուլ գնացած լինեք հայր Քրոնոսի կողմից, և ես դեռ այնտեղ էի, գիտակցությունս կորցնելուց հետո ուշքի էի գալիս: Ինչ հարաբերական է ամեն ինչ:

Հետո, իրիկնադեմին, Միդհատ Շյուքրուն և ես ուղևորվեցինք իր կառքով այնտեղ, ուր տեղի էր ունենում օթյակի ժողովը:

Գուցե այստեղ հարկ կա, որ պարզաբանեմ, որ ինչպես իմ հայրը և իմ պապը, ես նույնպես, Ֆրանսիայի Մեծ Արևելքի անդամ էի, ավելի շուտ ելնելով ընտանեկան ավանդույթից, քան համոզմունքից, քանի որ անդամ լինելուց հրաժարվելը ինձ ավելի շատ խնդիրներ կպատճառեր, քան այդ ճանապարհով գնալը: Այդ պահին, ճակատագրի տարօրինակ դիպվածների շնորհիվ մասոնությունը պատկանելու փաստն ինձ համար չահեկան էր լինելու:

Հասանք մի փոքրիկ հրապարակ, տեղակայված այն թաղամասերից մեկում, որտեղ վերջանում էր քաղաքը: Բնակելի չէր թվում, քանի որ մեծ պատուհանների ծխնիները փակ էին, և այդ վայրը կարող էր լքված թվալ պարտեզի անխնամ լինելուց, որում մոլախոտերը բռնել էին ճանապարհից մինչև մուտքի դարպասը: Միզատը զարմանքի ոչ մի նշան ցույց չտվեց, ընդհակառակը՝ հրամայեց կառավարանին քչել դեպի կողքի ճանապարհը և շրջանցելով ժանգոտված դարպասը՝ հասանք հետին մասը: Այնտեղ տարբեր կառքեր էին սպասում, մինչ ձիերը պոկում ուտում էին բաղեղը և չորացած խոտը: Իջանք և քայլեցինք դեպի կողմնային դուռը, որ թաքնված էր քարերի ետևում: Երբ մենք մոտեցանք, դուռը բացվեց, և զինված մեկը մեզ ողջունեց.

– Ազատություն՝

– Ո՛չ բռնակալին,– հանգիստ պատասխանեց իմ ուղեկիցը՝ ի պատասխան նշանաբանի:

Մտանք պարտեզ և ուղեորվեցինք դեպի հետնամասի մուտքը, որում ապակեպատ դռներից մեկը բաց էր և նրա միջով մտանք մի մեծ շինություն:

Օթյակը գտնվում էր առաջին հարկի մեծ սրահներից մեկում, մի հարյուր քառակուսի մետրանոց դահլիճ էր սպիտակ մարմարի մաշված հատակով պատերին դեռ պահպանվում էին հին հարթաքանդակներ: Մետաղական մի մեծ ջահ՝ առնվազն չորս դյուսիմ մոմերով, բավականաչափ լուսավորում էր, քանի որ հսկա պատուհանները ծածկված էին կարմիր թավշյա վարագույրներով՝ ժամանակից և մկների կրծելուց քրքրված: Ամեն դեպքում տեսարանը տպավորիչ էր և անսպասելի: Ես պատկերացնում էի ավելի հասարակ և ժամանակակից: Մասոնական խորհրդանիշներով խորանին տեղ էին զբաղեցնում չորս հսկա մոմեր: Հենց այդ պահին սկսեցին մտնել օթյակի մասնակիցները: Տեսա Ջեմալ Նուրիին, Սամի փաշային, դոկտոր Նազրմին, Բեհաեդդինին: Վերջինը մտավ Մեհմետ Թալեաթ բեյը: Բոլորի հագին կաշվե գոգնոց էր՝ համապատասխան խորհրդանիշներով: Օգնականներից մեկը մոտեցավ մեզ՝ բերելով երկու գոգնոց, և արարողությունը սկսվեց: Ծեսը շատ նման էր ինձ հայտնի հանդիսությունը, բայց ավելի պերճաշուք էր և կարելի էր ասել՝ ավելի արևելյան:

Որոշակի պահին, մեծ վարպետը,– ոչ այլ ոք, քան ինքը՝ Թալեաթ բեյը,– հանդես եկավ խոսքով՝ թուրքերեն:

– Եղբայրներ, մեզ հետ է գտնվում Անրի դը Լատուրը, Ֆրանսիայի՝ Մեծ Արևելքի օթյակի անդամը: Ցանկանք նրան այստեղ երջանիկ

ժամանակ, անդորր նրա հոգուն, պայծառություն մտքին և ազատություն հոգուն: Բարի գալուստ, սիրելի՛ եղբայր: Մենք այստեղ ենք՝ անցկացնելու օթյակի մի ժողով, որին վաղուց էինք սպասում՝ ոչ միայն մեր շարքերում նոր աշակերտներ ընդգրկելու և միաբանություն որոշումները ի կատար ածելու համար: Մենք հավաքվել ենք որպեսզի տեղեկանանք այն որոշումներին, որ կայացրել են օթյակի մեծ վարպետները Թուրքիայում, Հունաստանում, Մակեդոնիայում, Սերբիայում, Բուլղարիայում, Ալբանիայում, Բոսնիայում, Չեռնոգորիայում և Նորվաթիայում: Որոշումը հետևյալն է՝ սատարել Իթթիհադ կուսակցությանը, որը պատկանում է երիտթուրքերին: Ինչպես հասկանում ենք, միաբանության որոշումները պետք է իրականացվեն վերոհիշյալ երկրներում: Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն: Կորչի՛ բռնությունը, կեցցե՛ առաջադիմությունը և գիտությունը:

Բոլոր ներկաները խմբով կրկնեցին կարգախոսները, և Թալեաթ բեյը մեծ վարպետի դերում ավարտեց հանդիսության ծիսական մասը:

Այնուհետև անցավ երկրորդ մասին. իրենց շարքերը նոր անդամներին կամ աշակերտներին ընդունելուն և ապա՝ լուսավորչական ընթերցումներին՝ նախքան ժողովի ավարտը:

– Լավ, մայե,– դիմեց ինձ Թալեաթ բեյը՝ ջանալով լինել սրտագին, ինչը նրան հազիվ էր հաջողվում, քանի որ նրանում, անկախ ամեն ինչից, նկատելի էր ինքնաբավությունը, մեծամտությունը, հեռավորությունը պահելու միտումը: – Դուք կարող եք հանգիստ վերադառնալ Ֆրանսիա, քանի որ չուտով ամեն բան փոխվելու է՝ ավելի վաղ, քան բռնակալն է կարծում, թեև ավելի ուշ, քան ինքներս ենք ցանկանում: Կարճ կապեմ. յոթանասունվեց թվականի սահմանադրությունը կրկին ուժի մեջ կդրվի, և այդ պահից սկսած օսմանյան բոլոր քաղաքացիները կունենան նույն իրավունքներն ու պարտականությունները: Բոլորը,– ընդգծեց Թալեաթը,– այդ խոստումը կարող եմ տալ Իթթիհադ կուսակցության անունից: Ձեզ հավաստիացնում եմ, պարոն, որ մենք թշնամի չենք քրիստոնյաներին:

Թալեաթ բեյը երկու ձեռքերով խոսքն ավարտելու նշան արեց և ավելացրեց.

– Թուրքիայում՝ ողջ կայսրության մեջ, պետք է վերջ դնենք այդ անիմաստ արյունահեղությունը, կույր բռնությունը, անհիմն դաժանությունը, իսկ ձեզ գոհացնելու համար կասեմ, որ մեր նմուշորինակը Ֆրանսիան է: Եթե մենք այստեղ ենք գտնվում մեծարելով մեծ վար-

պետին, ուրեմն հավատում ենք հավասարությունը, ազատությունը և բոլոր մարդկանց միջև եղբայրությունը:

Անտարակույս Թալեաթն իր եռանդագին խոսքերով, որոնք արտասանում էր հատուկ շեշտելով, ուզում էր ինձ համոզել:

– Մայն Լատուր, մի վախեցեք ձեր քրիստոնյաների համար, նրանց դեմ ոչինչ չունենք, գուցե և նախկինում սխալվել ենք, բայց արդեն ուղղվել ենք: Ամեն բանում մեղավորը բռնակալն է, և երբ նա ընկնի՝ ուրեմն ամեն ինչ կփոխվի, հավաստիացնում եմ Ձեզ: Վստահ եղեք, որ Եվրոպայում կղաղանք ժամանակակից ժողովուրդ՝ գիտենալով մեր պարտականություններն ու մեր հնարավորությունները: Վերադարձեք Փարիզ և ասացեք ձեր մարդկանց, որ երիտթուրքերի գաղափարախոսությունը, որն անց է կացնում «Առաջադիմություն և միասնություն» կուսակցությունը, դրական է: Մենք ձեզանից ոչինչ չենք թաքցնի և ուզում ենք ունենալ բոլոր փոքրամասնությունների աջակցությունը: Բոլորով կարող եք մեզ վստահել, քանի որ գործելու ենք վեհաձայնորեն, հավատացեք ինձ:

Թալեաթ բեյը նայում էր վրաս: Հասկացա, որ այդ մարդիկ հրաշալի տեղեկացված էին և նրանց մի ելք էր մնում՝ ընդունել Եվրոպայի առարկությունը և անել այն, ինչին հավանություն էր տալիս Եվրոպան:

Գլխով համաձայնությունն չան արեցի՝ չնայած այն կասկածներին, որ Թալեաթի ասածները հարուցում էին իմ մեջ: Կարող էի միայն մատնեքս խաչել և հավատալ, որ ամեն ինչ շտկվելու է:

Դա վերջին անգամն էր, որ պետական հեղաշրջումից առաջ տեսա Թալեաթ բեյին: Ինձ երբեք չենք հանդիպել այդքան դուրահավատ լինելու, նրա խոսքերին հավատալու համար: Այն քաղաքական գործիչները, որոնք տապալեցին Աբդուլ Համիդին, օգտվեցին սուլթանի գործելակերպից՝ հերքել ակնհայտը, մեղքը գցել զոհերի վրա, ստել իրենց քաղաքականություն մասին: Եվրոպան, որ այդքան կայուն էր իր տնտեսությունում, ընդունակ չեղավ ո՛չ կանխատեսել և ո՛չ էլ կանխել մոտալուտ աղետը:

Վերադարձա Փարիզ այն զգացողությունում, որ Թալեաթը դառնում էր սուլթանի դեմ շարժման առաջնորդը, այն մարդկանցից, որոնք իրենց նպատակին հասնելու համար ոչ մի բանի առաջ կանգ չեն առնում: Բայց այդ պահին ընդամենը մի բան կարող էի անել՝ գեկուցել այն բանի մասին, ինչ Թալեաթը խոստացել էր:

Երբ Մարիցային պատմեցի տպավորություններս, նա երեսը խաչակնքեց:

– Տեղեկացրու այն մասին, ինչ դու հավաստի ես համարում, ոչ այն մասին, որ նա քեզ երդվել է: Ինձնից լավ գիտես, որ այդ մարդը ստում է... Վախենում եմ մտածել, թե ինչ է լինելու, դրա մասին էլ գրիր քո հաշվետվությունում:

Սակայն իմ հաշվետվությունը սահմանափակվեց նրանով, ինչ Թալեաթն էր ինձ հավաստիացրել: Միմիայն ժամ Կառնոյին կարողացա պատմել իմ անկեղծ տպավորությունները, իմ համոզմունքը, որ այդ մարդը ստում էր:

Ժանը ինձ խնդրեց լինել Հնարավորինս անաչառ՝ ասելով.

– Մենք չենք կարող քաղաքականություն վարել՝ հիմնվելով ներքնաբան վրա: Գուցե կատարվի այն, ինչ մտածում ես, գուցե և ոչ: Շարագրիր Հնարավորինս ճշգրիտ այն, ինչ նա քեզ ասաց և շատ եմ խնդրում, որ չընկնես անձնական եզրակացությունների մեջ:

Տուն վերադարձա այնպիսի հորդառատ անձրևի տակ, որ հովանոցս հագիվ էր դիմանում: Երևում էր, որ ձմեռը դաժան է լինելու և կարոտեցի Միջերկրական ծովը: Մայրս մի սքանչելի առանձնատուն ուներ Նիցցայում, որտեղ իմ մանուկ ժամանակ բոլորով անց էինք կացնում ամառը: Որոշեցի Մարիցայի հետ գնալ և ձմեռն այնտեղ անցկացնել: Ինձ անհրաժեշտ էր հեռանալ առաջին՝ թեք գծից և լրջորեն կենտրոնանալ՝ տեղի ունեցող երևույթները ապագայի տեսանկյունից դիտարկելու համար:

Շարագրեցի հաշվետվությունս և ստորագրեցի: Այնուհետև գրեցի մի նամակ արտգործնախարարին և կցեցի հաշվետվությանը:

Փարիզ, 27 հոկտեմբերի 1907 թ.

Մեծարգո նախարար,

Կից ուղարկում եմ Ձեզ իմ կոնֆիդենցիալ հաշվետվությունը Աբդուլ Համիդի դեմ շարժման հետևանքով ստեղծված իրավիճակի և այն առաջնորդների մասին, որոնք նախապատրաստում են նրա տապալումը:

Այնուամենայնիվ պետք է նախազգուշացնեմ Ձեզ իմ ներքին համոզմունքի մասին վերոհիշյալ անձանց իսկական դիրքորոշման շուրջ:

Համոզված եմ, որ նրանք ճշմարիտը չեն ասում և որ վտանգվում է քրիստոնյա փոքրամասնությունների դրությունը և, առհասարակ, բոլոր նրանց, ովքեր թուրք չեն կամ բռնի թուրքացվել են: Ես շատ շնորհակալ կլինեի, եթե ինձ տրվեր առանձին համոզիպում այդ ամենի մասին իմ կարծիքը հայտնելու համար:

Սրտագին ողջույններով

ԱՆՐԻ ՂՐ Լատուր

Ես զարմացա, որ ոչ մի պատասխան չստացա, մինչև որ ամիսներ անց Հանդիպեցի նախարարին ընդունելութուններից մեկում:

– Ահ, սիրելի Անրի: Ստացա քո Հաշվետվությունը: Այն ինձ հրաշալի թվաց, և մեզ շատ օգնեց: Իրոք արտասովոր ձևով օգնեց:

– Բայց կարդացի՞ր կից նամակը, կուզենայի անձամբ խոսել... Հանգամանալից արտահայտել իմ կարծիքը...

Սակայն նախարարն ինձ կենսուրախ ընդհատեց.

– Ահ, Անրի, մենք իրավունք չունենք խառնել քաղաքականությունը անձնական չափանիշների հետ: Հակառակ դեպքում՝ քաղաքականություն գոյություն չէր ունենա: Ների՛ր, հիմա կմոտենամ:

Բաժանվեց ինձնից՝ լայն ժպիտն ուղղած մի քանի տիկնանց, որոնք ցանկանում էին ողջունել նրան: Հենց այդ պահին էր, որ հասկացա իմ թույլ տված սարսափելի սխալը:

Հաշվետվությունը պետք է գրած լինեի հիմնվելով իմ համոզմունքների և ոչ թե Թալեսթի ասածների վրա՝ այնպես, ինչպես հուշում էր Մարիցայի ներըմբռնումը: Երբ նրան պատմեցի այն, ինչ տեղի էր ունեցել, հիշեցի, թե ինչպես խաչակնքեց երեսը: Այնուհետև անձրևի տակ վաղեցի դեպի իմ կառքը՝ հավանաբար փորձելով փախչել ինքս ինձանից:

ՀՈՒԼԻՍԻ ՎԵՐՋԵՐ 1908

36. ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ

Հուլիսի երեսունին, ամռան մի շոգ օր, Փարիզում Գրիգոր Բրոչյանի մտերիմ բարեկամ Կրիկոր Նալպանտյանն առանց նախազգուշացնելու ներկայացավ Փարիզի իմ գրասենյակ: Իր ունեցած դիրքի շնորհիվ տեղյակ էր այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում ՀՀԳ-ի ներսում, թեև նրան հանկարծակի տեսնելով՝ կարծեցի, թե որևէ վատ բան է պատահել Բրոչյանին, ում, անկախ ամեն ինչից, շարունակում էի ինձ ընկեր համարել:

Նոր էր եկել Սալոնիկից և նկատեցի, որ նա խիստ զրգոված է: Երբ նրան հարցրի իրավիճակի մասին՝ խնդրեց ժողով գումարել Ֆրանսիայի համայնքը ներկայացնող հայերի հետ:

– Ինձ ուղարկել է Բրոչյանը ձեզ բոլորին հայտնելու, որ մեր ընտրած դիրքորոշումը ճիշտ էր: Պետք է որ դա բոլորին հայտնի լինի լուրերից, սակայն ՀՀԳ-ի հայերի կարծիքով եկել է ընդհանուր ճակատ ստեղծելու ժամանակը: Այս երեկո, եթե ձեզ հարմար է՝ այստեղ: Դա շատ կարևոր է:

Ես համաձայնվեցի, իրոք տեղյակ էի ստեղծված իրադրությունը, որն անչրջելի էր թվում: Բանակը. մասնավորապես՝ 3-րդ կորպուսը, ապստամբություն էր բարձրացրել Մակեդոնիայի տարբեր վայրերում:

Սկզբում, առաջին օրերին, տպավորությունն այն էր, որ սուլթանը ճնշելու է խռովությունը: Հուլիսի կեսերին երիտթուրքերը հավաքեցին Հյուպատոսներին Մոնաստիրում՝ պաշտոնական հայտարարություն անելու համար:

Մինչև Նալպանտյանի գալը՝ մեզ միայն դա էր հայտնի, այդ իսկ պատճառով շատ կարևոր էին նրա բերած թարմ լուրերը հայերի համար:

Հետևաբար որոշեցի հայտնել բոլորին:

Երեք ժամ անց այդ մասին Փարիզի բոլոր հայերը գիտեին և սկսեցին հավաքվել գրասենյակի մոտերքում: Ես հասկացա, որ մենք նախատեսվածից շատ ավելին էինք լինելու և այդ մասին ասացի Հակոբ Սարգսյանին, որն անմիջապես հավաքը կազմակերպեց Վան-

դոմի հրապարակի հետևի մասում գնած իր նոր խանութում: Նա ստանձնեց աթոռներով ապահովելը, և նախատեսված ժամին ամեն ինչ պատրաստ էր:

Կրիկոր Նալպանտյանը հայտնվեց իր անբաժանելի ընկեր Արամ Զելկայանի ընկերակցությունը և բոլորն էլ, ովքեր գալիս էին, նրանց գրկում էին, ասես ներկայացնելով անառակ որդիների վերադարձը՝ սիրո և հիացմունքի խառը զգացումով և երկու ամենակարևոր խըմբակցությունների կրկին միավորվելու ցանկությունը:

Կես ժամ անց հավաքվեց մոտավորապես երկու հարյուր հոգի: Բոլորը բացի ինձանից հայեր էին, ես էլ անշուշտ հայ էի, սակայն պատվավոր տիտղոսով՝ սպասելով լսել մեզ բերած լուրերը: Իրոք որ հուզիչ էր տեսնել այդ բոլոր հայերին, նրանցից շատերը Փրանսիական անձնագրերով էին նստած. անշարժ, բացարձակ լուռ, սպասելով, թե Նալպանտյանը և Զելկայանը ինչեր էին իրենց պատմելու: Ես նրանցից շատերին էի ճանաչում, որոշ գործարարների, ներկրողների, հաջողակ առևտրականների, երաժիշտների, ինչպես նաև այլ՝ պարզապես հայերի, ոչ մեծահարուստ, որոնք պայքարում էին հաջողության հասնելու համար, բայց բոլորն էլ հայրենասեր, նախանձախնդիր իրենց լավագույն տիտղոսով՝ Հայաստանի զավակներ կոչմամբ, որը պատմության և աշխարհագրության մեջ մի կոնկրետ վայր է: Հայրենիքի նշանակությունը շատ ավելի է մեծանում, երբ գտնվում ես բռնի աքսորում, ինչը բոլորի համար էլ անընդունելի է՝ անկախ հարստությունից:

– Բարեկամներ, ավելի ճիշտ, եղբայրներ, – Նալպանտյանը ցանկանում էր հանգիստ խոսել, բայց նրան չէր հաջողվում. քանի որ ես նրան ավելի մոտ էի գտնվում, տեսնում էր նրա շողացող և հուզված աչքերը, – Զեզ կարող եմ հավաստիացնել, որ բռնակալն ընկել է: Դեռ իր պալատում է, բայց ընդամենը որպես խամաճիկ: Աբդուլ Համիդը՝ մարդասպանը, Թուրքիայում այլևս վճռորոշ որոշումներ չի կայացնում: 1876 թ. Սահմանադրությունը վերականգնվել է և նրա հետ՝ փոքրամասնությունների իրավունքները: Թուրքիայի հայերը այլևս վախենալու ոչինչ չունեն, քանի որ բոլոր նրանք, ովքեր մեր դեմ դավեր էին նյութում, ընկել են, շատերը գտնվում են տնային կալանքում, այլք՝ ձերբակալված են անհայտ վայրերում և արդեն նշանակվել են ընտրությունները երկու պայատների համար: Ազատ են արձակել քաղաքական բանտարկյալներին: Այսօր մեզ հաղորդել են, որ նոր վարչապետ է նշանակվել Քյամիլ փաշան՝ լիբերալ հայացքների տեր մարդ, որն իր նախարարների կազմում ընդգրկելու է հայի:

Հիմա իշխանություն գլուխ են անցել երիտթուրքերը, և Առաջադիմություն կուսակցությունը՝ Իթթիհադը, ուզում է իր կոչն ուղղել Թուրքիայի բոլոր աքսորված քաղաքացիներին: Բոլորդ էլ կարող եք վերադառնալ, հիմա գալու են հաշտեցման, ներման, ըմբռնման ժամանակները: Նրանց համար, ովքեր հիմա մեզ հետ չեն, գալիս են հիշատակի ժամանակներ: Գալիս են և ուրախության, եղբայրության, համախմբման, արդարության և ազատության ժամանակներ: Այս ուղերձը ուղիղ հասնում է սփյուռքի բոլոր հայերին՝ աշխարհի ցանկացած վայր:

Այս բարեփոխումների մասին մեզ ոչ ոք չի պատմել, մենք այն մեր կաշվի վրա ենք զգացել: Այդ պատճառով էլ մենք այստեղ ենք այն համոզմամբ, որ այլևս հետդարձի ճամփա չկա: Երիտթուրքերը երբեք չեն ցանկացել արյունալի հեղափոխություն: Նրանցից և ոչ մեկը չի ուզում, որ թեկուզ մի կաթիլ արյուն թափվի: Այդ պատճառով էլ նախընտրեցին առանց արյան հեղաշրջում... Ճիշտ է, որ Մակեդոնիայում զոհվեցին մի քանի սպաներ, սակայն բոլորի ազատության դիմաց դա նվազագույն զոհողությունն է:

Զեզ կարող եմ ասել, որ Կոստանդնուպոլսում մուսուլմանները ընկերակցում են հայերին այն վայրերը, որոնցում կան եղբայրական գերեզմանափոսեր՝ պաղատագին ներողություն խնդրելով, մզկիթներում խոսում են քրիստոնյա նահատակների մասին, շարունակ ծավալում են համատեղ գործունեություն՝ ի օգուտ մեր ու նրանց միջև եղբայրության: Ողջ երկրում մաքրագործման գործընթաց է տեղի ունենում, որի ընթացքում մուսուլմանները լաց լինելով մտնում են իրենց քրիստոնյա հարևանների տները՝ խնդրելով ներողություն: Իմ բարեկամներ, եկել ենք արտահայտելու մեր ուրախությունը, քանի որ ի վերջո կարծես բախտը ժպտում է Հայաստանի զավակներին: Իշխանության հասած մարդիկ կիրթ են և արդարամիտ, մարդասեր, ոչ թե երկերեսանի քաղաքագետներ, որոնք մեզ կօգնեն Հայաստանի համար հասնել կատարյալ ինքնավարության: Այդ պատճառով էլ խնդրում ենք ձեր աջակցությունը ՀՀԴ-ին: Շուտով կփոխվի այդ անունը, որպեսզի բոլորը, մինչև իսկ վերջին հայր իրեն համարի անդամակցված: Կեցցե՛ Հայաստանը:

Դահլիճում որոտաց ջերմ ծափահարություն: Ես չկարողացա ծափահարել: Մոտիկից էի ճանաչում այդ գործող անձանց և նրանց չհավատալու իմ դրդապատճառներն ունեի: Ես նստած էի Հակոբ Սարգսյանի կողքին, որը սկսեց ծափահարել, մինչև որ նկատեց իմ անտարբերությունը:

– Ինչո՞ւ չես ծափահարում... Դու այստեղ գտնվողներից ամենահայն ես, և ինձ զարմացնում է այն, որ Հենց էնպես նստած ես:

Հակոբն ինձ Հետ վարվում էր այն անկեղծությունը, որ նրան թույլ էր տալիս մեր բարեկամությունը:

– Ցավալի է քեզ ասել, որ չեմ հավատում երիտթուրքերին, – սառնորեն պատասխանեցի նրան, – և կսպասեմ, որ ծափահարեմ, երբ նրանց խոստումներն իրականանան: Երանի ես սխալվեմ:

Հենց այդ պահին վերջին շարքերում մեկը տեղից ելավ: Զարմացա՝ ճանաչելով Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի անձնական քարտուղարին: Նա ի՞նչ էր անում Փարիզում: Տեսա, որ ձեռքը բարձրացնում է խոսք խնդրելու և նորից բացարձակ լուծյուն տիրեց, մինչ բոլորը զարմացած շրջվում էին նրա կողմը:

– Անուն–ազգանունս Վահագն Մաթոսյան է և դեռ մի քանի ամիս առաջ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի՝ Մատթեոս Իզմիրլյանի անձնական քարտուղարն էի: Հասել եմ այստեղ Սոֆիայից երեկ Արևելյան ճեպարկիցով: Ասեմ ձեզ, որ ես իմ կասկածներն ունեմ այն ամենի շուրջ, ինչից այս գիշեր խոսում են այստեղ...

Այդ պահին Նալպանտյանը նրան ընդհատեց.

– Ուշադրություն մի դարձրեք նրա ասածներին: Այս մարդն իր պաշտոնից ազատվել է Հենց իր՝ պատրիարքի կողմից: Մի պատմիր մեզ քո հին հեքիաթները: Մաթոսյան, ամոթ ունեցիր և հեռացիր:

Մաթոսյանը փորձում էր ինչ–որ բան ասել, բայց նրան սուլոցնեցողով և աղմկելով լուցրին, նա բարձրացրեց ձեռքերը և այնտեղից դուրս եկավ: Ես իհարկե կուզենայի իմանալ նրա փաստարկները:

Այդ ժողովն ավարտվեց: ՀՀԴ–ի համար հանգանակություն արեցին, և բոլորն էլ, որքան կարող էին, ներդրեցին:

Հակոբին կրկին ասացի, որ այդ հարցից գլուխ չեմ հանում և նախընտրում եմ օգնել իմ ձևով: Մի քիչ նեղացավ, բայց չհամարձակվեց առարկել: Նա գիտեր, որ խնդիրը փողը չէ, այնպես որ թոթվեց ուսերը, և հավաքվածները ցրվեցին:

Հրաժեշտ տվեցի Կրիկոր Նալպանտյանին և Արամ Զելկայանին՝ խնդրելով փոխանցել Գրիգոր Բրոչյանին իմ ողջույնները և նրան հանդիպելու ցանկությունս:

– Հեշտ չէ նրան տեսնելը: Հայտնվում է և անհայտանում, որովհետև անկախ նոր իրադրությունից՝ գիտեմ, որ շատ թշնամիներ ունի: Առհասարակ ապրում է Սոֆիայում և այնտեղից էլ տեղափոխվում է այստեղ ու այնտեղ, այնպես որ հնարավոր է, որ մեկ էլ հայտնվի Փարիզում. չէ՞ որ ի վերջո այստեղ են վճռվում շատ հարցեր: Մայն դը

Լատուր, խոսելիս զգացի ձեր սառնությունը: Ես հարգում եմ ձեր դիրքորոշումը, սակայն իմ կարծիքով դուք սխալվում եք: Բանն այն է, որ Գրիգորը միշտ ինձ ասում է, որ ցավում է ձեր բռնած դիրքի համար: Նա կրկին վերադարձավ Հայոց հարցին շնորհիվ ձեզ և միշտ կրկնում է դա, հետո՝ հանգամանքների բերումով, դուք իրարից հեռացաք: Ձե՞ք կարծում, որ եկել է պահը, որ դուք կրկին դառնաք նախկին ընկերներ: Ձեզ շատ եմ խնդրում որ ջանաք հասկանալ և հավատալ: Երբեմն շատ բաներ այնպիսին չեն, ինչպես մենք կուզենայինք տեսնել: Եվ ձեզ մի բան կասեմ. եթե Հայաստանը երբևէ պատեհություն՝ շանս ունենա, հիմա է լինելու:

Հետո քայլեցի դեպի իմ տուն: Մութն ընկել էր, և անչափ հրապուրիչ էր քայլել Փարիզի գրոսայգիներով: Հանկարծ զգացի, որ ինձ հետևում են: Երջվեցի և տեսա, որ Վահագն Մաթոսյանն է, կանգ առա և սպասեցի, որ մոտենար:

– Մաթոսյան, տեսնում եմ, որ դուք ինչ–որ բան եք ուզում ինձ ասել... Ձեզ հրավիրում եմ մի բաժակ լիմոնադի, այս տեղատում: Նստեցեք: Կա՞ մի բան, որին պետք է տեղյակ լինեմ:

Մաթոսյանը հոնքերը կիտեց և փնջացրեց:

– Այո, մայն դը Լատուր, կա մի բան, բայց այնքան տարօրինակ և անհեթեթ, որ թերևս չարժեք այդ մասին ժողովում... Դրանով ես միայն ավելի կբարդացնեի ամեն բան, կարծում եմ, որ միայն դուք կհասկանաք դա:

– Հավատացեք, հետաքրքրությունից այրվում եմ, խնայեք ինձ:

Մաթոսյանը մի կունով խմեց լիմոնադը, ասես բերանը չորացել էր: Հետո վառեց մի սիգար: Ինձ թվաց, որ նա կասկածում է՝ արդյոք պե՞տք է խոսել դրանից: Ի վերջո սկսեց իր պատմությունը:

– Նախ պետք է ձեզ ներկայացնեմ իրադրությունը: Տեսեք, պատրիարքարանում մենք շփվում էինք բոլորի հետ և պարտավոր էինք իմանալ, թե որտեղ ինչ է կատարվում... և իհարկե, թե ինչ կարող է կատարվել: – Թվում էր, թե Մաթոսյանը հպարտ էր նրանով, ինչ պատմում էր: – Այնտեղ ունեինք իրազեկիչներ, տարբեր մարդիկ, որոնք այս կամ այն առիթով գալիս են պատրիարքին ողջունելու, կամ էլ ուղարկում են գրություններ, կամ նրա վստահելի մարդկանցից մեկը գալիս է պատմելու մեզ իր վարկածը: Ի վերջո, պատրիարքն ինձ կանչում էր, և երկուսով կազմում էինք յուրատեսակ մի գլուխկոտրուկ, – և թեև ձեզ համար անհավատալի կթվա, – բոլոր բացթողումները լրացվում էին: Համոզված եմ, որ Իզմիրլյանի ընդհանուր հայեցակարգն ավելի ճիշտ էր՝ իրական և ամբողջական, քան մեծ վեղի–րինը կամ թեկուզ սուլթանինը: Անկասկած:

Տեսա, թե ինչպես էր հոգոց հանում իմ բարեկամը, գուցե համոզված, որ լավ թե վատ, այդ ժամանակաշրջանն իր համար վերջացել է:

– Իսկ ամենահետաքրքրականը դեռ առջևում է: Կարո՞ղ եք պատկերացնել, թե ով է եղել մեր լավագույն իրազեկիչներից մեկը վերջին տարիների ընթացքում: Ոնց չէ, երբեք գլխի չեք ընկնի, և ձեզ պետք է խնդրեմ, որ լրիվ գաղտնի պահեք, քանի որ այդ մարդը միշտ էլ լավ է պահել իրեն մեզ հետ... – Մաթոսյանը ձայնն իջեցրեց, կարծես թե որևէ մեկը կարող էր մեզ լսել, – Աբղուլ Հուզան՝... սուլթանի աստղագուշակը: Ի՞նչ կարծիքի եք: Բայց թույլ տվեք, որ շարունակեմ պատմել ձեզ այդ մասին:

Տարիներ առաջ պատրիարքություն ներկայացավ մի թուրք. հետո պարզվեց, որ պարսիկ է: Նոսելով, խոսելով՝ պարզվեց, որ ծնվել է Թեհրանում, հայուհի մորից: Վերջում խոստովանեց, որ Հուզայի խորթ եղբայրն է: Մի քանի շաբաթ անց ինձ հատուկ հրավիրեց Աբղուլ Հուզայի տուն: Հանդիպեցի մի շատ յուրօրինակ մարդու՝ մուգ կապույտ թափանցող աչքերով, շեկ մազերով՝ բայց արդեն տեղ-տեղ ձերմակած, մեծ քթով՝ նույնիսկ հայի կամ պարսիկի համար: Ինձ ընդունեց այնպես, կարծես ես շատ կարևոր անձ էի և ինձ տարավ իր աշխատասենյակը: Այնտեղ ես համոզվեցի, որ այդ մարդը աստղագետ է, աստղագուշակ ու մոգ: Այդ վայրը՝ իր սրբություն սրբոցը, յուրատեսակ գրադարան էր, աստղադիտարան և լաբորատորիա, որտեղ նա հավանաբար հերձում էր կենդանիների: Այնտեղ գրադարակների վրա կային աստղադիտակ, թալիսմաններ, հմայիլներ, հորոսկոպներ... Ինչ իմանամ, թե էլ ինչ կար այնտեղ: Եվ հետաքրքրությունս ինձ դրդեց նրան մի անհետաձգելի հարց տալ:

«Դուք հավատո՞ւմ եք մոգությունը»: Հուզան մի խորաթափանց հայացք ձգեց վրաս և չոր տոնով ասաց. «Ոչ ավելի քան դուք», թեև անմիջապես կրկին դարձավ քաղաքավարի:

«Միրելի բարեկամ, մենք չգիտենք, թե որտեղից ենք գալիս և ուր ենք գնում, թե ինչպես սկիզբ առավ ոչինչը՝ անգոն, և մանավանդ՝ թե այն ուր կգնա: Ոչ էլ գիտակից ենք նրա կարողությունների և սահմանների մասին: Միգուցե, այո՞... Ոգիները գոյություն ունեն... բրիտտոնյաները դրանց անվանում են հոգիներ, հրեշտակներ և սատանաներ, իսլամում դրանց անվանում ենք ջիններ, բայց նաև կան սատանաներ: Թույլ կտա՞ք, որ ձեզ համար արտասանեմ Ղուրանի հարյուրամյակները սուրահը:

Ասա. «Ես ապավինում եմ ցայգալույսի Աստծուն»: Այն բոլոր չարիքներից, որ արարել է: Եվ չարիքից այն չարագործի, երբ գիշերով ներխուժում է: Եվ չարիքից նրանց, ովքեր հմայելով փչում են հանգույցներում (և թուլացնում ամեն մի վճիռ): Եվ ամեն մի նախանձողից, երբ նախանձում է¹:

Իսկ հաջորդը, որ հենց Ղուրանի վերջինն է, վերնագիրը՝ «Մարդիկ», այսպես է հնչում.

Ասա. «Ապավինում եմ մարդկանց Արարչին»²: Մարդկանց տիրոջն ու Տիրակալին Աստծուն և մարդկանց պաշտելիին: Գայթակողը, գաղտնագործ չարիքից (սատանայի): Որ մարդկանց սրտերի մեջ գայթակղություն է անում: Եվ միևնույն է, թող որ նա լինի ջիններից կամ մարդկանցից:

Դուք կարող եք ձեր կարծիքն ունենալ մոգություն վերաբերյալ, սկուլտիզմի վերաբերյալ կամ ինչպես կուզեք կոչեք այն: Ես իմ սեփական կարծիքն ունեմ և ասեմ ձեզ, որ մարդկանց կարողություններն ինձ սարսափահար են անում: Լավ, սակայն ի վերջո դուք չեք եկել այստեղ, որ դրանից խոսենք:

Շատ երկար կատարվի իմ պատմությունը հայերի հետ ունեցած իմ առնչություն մասին: Բանն այն է, որ ես նրանց հանդեպ պարտքի զգացում ունեմ և իմ զբաղեցրած դիրքի առումով, թերևս կարող էի գոնե մի քիչ օգնել նրանց: Նոր բան ասած չեմ լինի, եթե ձեզ հավաստիացնեմ, որ սուլթանը աչքով աչք չունի հայերին տեսնելու: Տեսեք, հրեաներին նախընտրում է հեռու պահել, հույները՝ ի վերջո կհեռանան, բայց հայերը... շարունակ կրճատացնում է, որ ամենալավ հայր նա է, ով հողի տակ է: Նա իսկապես ասում է նրանց, թեև վախենում է, որ իրեն աչքով կտան, որևէ կախարհություն կբանացնեն կամ ումը կզցնեն, քանի որ, ինչպես երևում է, հայերն էլ սուլթանի հանդեպ ոչ մի հարգանք չունեն:

Իրոք որ, շատ հետաքրքրական է: Տեսեք, մենք խոսում ենք հավատացյալների խալիֆի մասին, ոչ ավել, ոչ պակաս մարգարեի հետնորդի մասին և, այնուամենայնիվ, ձեզ ասեմ, որ նա ավելի շատ հա-

¹ «Սուրբ Ղուրան», էջ 1216, սուրահ «Ալ ֆալ» թարգմանությունը էզուարդ Ջալիլիդյանի, 2006 թ., Երևան:

² «Սուրբ Ղուրան», էջ 1216, սուրահ «Ալ-նաս»:

վատում է իր աստղագուշակին, քան Հայտնությունը և այն ասեմ, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը ոչ մի քայլ չի անում, մինչև որ ես չուսումնասիրեմ աստղերի ազդեցությունը իր ապագայի վրա: Քանի որ սուլթան Աբդուլ Համիդը սարսափի ու վախի, մշտական մղձավանջների մեջ է՝ համոզված, որ ցանկացած պահի նրան կարող են սպանել, իրեն չըջապատողներից և ոչ ոքի չի վստահում, իր կերակուրը թունավորելու վախից փորձել է տալիս, իր ապարանքից նա հեռանում է միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում... Ասեմ, որ նա դժբախտ մարդ է, չարակամ, դաժան, և իր ներսում՝ հոգում կրում է դժոխքը և նա գիտե այդ»:

Մաթոսյանը լցրեց իրեն ևս մի բաժակ լիմոնադ, որը հաճույքով խմեց նախքան իր հուզիչ պատմության շարունակությունը:

– Ներող կլինեք, եթե ես չափից ավելի եմ ծավալվում, բայց ինձ թվաց, թե կարևոր է, որ դուք իմանաք, թե ինչ ձևով էր աստղագուշակը՝ Աբդուլ Հուդան ազդում սուլթանի վրա և որն է այդ մարդու միտքը: Հուդան ինձ պատմեց, որ անցյալ տարվա վերջերին սուլթանը ընդունելություն էր տվել երիտթուրքերին: Դուժարագչե էին եկել Ահմեդ Ռիզան, դոկտոր Նազրմը և Քեհաեդդին Շաքիրը, Հուդան նույնպես՝ սուլթանի հատուկ խնդրանքով, մեծ վեզիրը՝ Ֆերիդ փաշան և Քյամիլ փաշան, որ այն ժամանակ նախարար էր առանց պորտֆելի:

Հավաքվեցին մի առանձին սրահում՝ փոքրիկ դահլիճում, որի պատահանները նայում են Բոսֆորին, վերին հարկում: Սուլթանը մտնում և դուրս էր գալիս իր հատուկ սենյակներից, դրանց մուտքը վերահսկում էին ներքինիները, որոնց նա լիովին վստահում էր: Միայն այնտեղ է նա իրեն ապահով զգում և դրանով չբավարարվելով ստիպում է լրտեսել իր այցելուներին, մինչ նրանց մի սենյակից մյուսն են տանում՝ լսելով ամենաչնչին իսկ մեկնաբանությունը, հետևելով նրանց պատերի և առաստաղի վրա բացված հատուկ աննշան ճեղքերից: Այս պալատը հազար աչք ունի, և սուլթանի աչքից ոչինչ չի վրիպում:

Սուլթանն առաջին անգամ էր հանդիպում երիտթուրքերի հետ դեմ առ դեմ: Բավականին երկար ժամանակ սպասեցին, մինչև որ դահլիճ մտավ Աբդուլ Համիդը: Երեքն էլ համբուրեցին նրա ձեռքը: Ի վերջո, կարծես համաձայնության եկան, որ սուլթանը մնալու է իր պալատում... այն պայմանով, որ գործադիր իշխանությունը իրականացնեն Իթթիհատի կառավարությունը, որի նպատակը ցենսորալիզմն էր. օսման ազգի գերիշխանությունը և փոքրամասնությունների թուրքացումը:

Անցյալ տարվա կեսերին պալատական Յըլդըզ Քյոչք գվարդիայի սպաները չենթարկվեցին զինվորական ծառայությունը թողնելու հրամանին: Նավատորմի սպաները անմիջապես հետևեցին նրանց: Պալատում գնալով մեծանում էր անհանգստությունը, և դա էլ ստիպեց, որ սուլթանը կամենար իր թշնամիների հետ համաձայնության գալ: Պետք է համոզեր նրանց, խոստանար ինչ որ ուզենային, միայն թե չկորցնեն իշխանությունը: Ժողովին շատ բաներից խոսեցին, բայց ես կասեմ այն, ինչ մեզ է վերաբերում, ճիշտ և ճիշտ սուլթանի բառերով:

«Երբ դուք խոսում եք քրիստոնյա փոքրամասնությունների հանդեպ հարգանքից, դա վերաբերում է Հայերի: Իմ կարծիքով Հայերը մեզ միշտ դավաճանել են, նրանք են երկրի անկայունության իսկական մեղավորները: Ձեզ երբեք չի հաջողվի նրանց օրինավոր քաղաքացիներ դարձնել: Սխալվելու եք...»:

Այդտեղ խոսքով հանդես եկավ դոկտոր Նազրմը. «Ձեր գերազանցություն, ո՛չ Հայերը և ո՛չ էլ հույները մեր երկրի ապագայի հետ որևէ առնչություն չեն ունենա: Դրանով մենք կզբաղվենք, նրանց մենք համարում ենք ապստամբ և դավաճան, որոնք ամեն անգամ վազում են Եվրոպա իրենց հեքիաթները պատմելու: Իրենց իդձերը՝ կենդանի պահպանել մի անհեթեթ լեզու, իրենց ազգն ու իրենց պատմությունը, չեն համընկնում թուրք ժողովրդի ձգտումների հետ: Այստեղ կլինի մեկ ազգ՝ օսմանյանը և միակ լեզուն՝ թուրքերենը»:

Այդտեղ ավարտվեց ժողովը, և Իթթիհատի անդամները լքեցին պալատը՝ համոզված, որ սուլթանը նրանց դեմ ոչինչ չի կարող անել, քանի որ բանակի առավելագույն մասը պատկանում է երիտթուրքերին: Բայց մի բան բացարձակապես պարզ էր: Հայերը ոչ միայն երկրի ապագայի հետ կապ չունեն, այլև ընդհակառակը՝ նրանց մտադիր են ոչնչացնել կամ արտաքսել: Չկարողացա այս մասին խոսել ժողովի ընթացքում, սակայն գիտեմ, թե դուք ով եք և այս տեղեկությունը իմ կարծիքով համընկնում է ձեր մտածածի հետ: Կներեք ձեզ զբաղեցնելու համար: Մնաք բարով և շնորհակալություն ինձ լսելու համար:

Ժամանակ չունեցա անգամ նրան ասելու, որ իր պատմածն ինձ համար շատ կարևոր էր: Այդ փոքրամարմին մարդը արագ քայլերով անհետացավ Փարիզի գիշերվա մեջ: Նրան այլևս չտեսա, բայց միշտ նրան շնորհակալ կլինեմ իր վստահության համար: Մինչ տուն էի վերադառնում, խորհեցի այն բանի շուրջ, որ Իթթիհատի խարդախ ռազմավարությունն արդեն գործի էր դրվել և իրենց իսկ Հայերի միջև միությունն այլևս անհնարին էր լինելու:

ՕԳՈՍՏՈՍ 1908 – ՓԵՏՐՎԱՐ 1909

37. ԿՐԿԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ

Թուրքիայում տիրող իրավիճակը Ֆրանսիայում ընկալվում էր որպես հեռավոր մի բան, որը ոչ մի կերպ չէր կարող ազդել Ֆրանսիացիների կյանքի վրա, Փարիզը շարունակում էր մնալ որպես աշխարհի մշակույթի փարոս, իսկ Ֆրանսիան՝ այն երկիրը, որը թելադրում էր նորաձևությունը, լինելով Արևելքի և մանավանդ Բարձր Դուռնի բանկիրը: Բանակցությունները, բնականաբար, տարվում էին թուրքական կառավարության հետ, սակայն նաև հարաբերություններ էին պահպանում ընդդիմության ներկայացուցիչների՝ մանավանդ Իթթի-հադ կուսակցության հետ, քանզի ակնհայտ էր, որ նրանք էին լինելու հերթական իշխողները:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիական հասարակական կարծիքին, շարունակ հետևում էի երկրի ներսում ծավալվող իրադարձություններին, գերմանացիների սին հոխորտանքներին, անգլիացիների ընչաքաղցությունը: Մարդիկ շրջաժ էին Միացյալ Նահանգներով, որը դարձել էր առաջադիմության և բարեկեցության երկիր՝ գայթակղելով ոչ միայն Եվրոպայի ու Ասիայի փտարանդիներին, այլ նաև բանկիրներին, արվեստագետներին, դասախոսներին, որոնք նրանում տեսնում էին ընդարձակ, բնական վիթխարի հարստությունների տեր երկրի, որն ընդունակ էր օթևան տալ ողջ մարդկությունը, եթե դրա հարկը լիներ:

Մյուս կողմից՝ արդյունաբերականացումը, որ նոր էր սկսվել, թվում էր թե սահման չուներ: Ավիացիայի զարգացումը, ավտոմեքենաների սերիական արտադրությունը, որն սկսում էր ներխուժել քաղաքները, սուզանավերի ապշեցուցիչ տարողունակությունը սպասում էին վեցերորդ մայրցամաքի գաղութացմանը: Հաղորդակցության միջոցների առաջընթացն իր վերջին հրաշքով, որը կոչվում էր հեռախոս, վիթխարի նավերի կառուցումը, որն իր հերթին մեծ նավահանգիստների և ճանապարհների անհրաժեշտություն էր ծնում, կյանքի նոր՝ հարմարավետ կեցության գաղափարի ձևավորումը միջին խավի կողմից, այն ամենը, ինչ կոչվում էր տեխնիկական հեղա-

փոխական առաջընթաց, փոխում էր պատմությունը ընթացքը, ամեն օր ձևափոխում էր աշխարհագրությունը՝ կյանքի կոչելով 1900 թ. համաշխարհային ցուցահանդեսին տրված խոստումները որպես իրական փաստեր՝ շարժելով եվրոպացիների դարմանքը:

Այդ ամենը ստեղծել էր կյանքը գործականորեն ընկալելու իմաստ: Ընդամենը քսանհինգ տարում՝ XIX դարի վերջին տասնհինգ տարիներին և XX դարի առաջին տասնամյակում, գետնի տակ էին անցնում այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «մարդկային զգացմունքներ», «ալտրուիզմ», «այլախոհություն» և շատ ավելի խոր՝ ողորմանտիզմից և հերոսությունից մնացած հատկությունները:

Փարիզում վերջին տարիներին միայն խոսում էին ավտոմեքենաներից, սիրուհիներից, գործարքներից, փողից և պատերազմից: Այո՛, թեև ոչ ոք մատնացույց չէր անում Գերմանիային, այդուհանդերձ երբ խոսում էին Բալկաններում տիրող կոնֆլիկտներից, Արևելքի խնդրից, Ռուսական կայսրության անկայուն վիճակից, բոլորը հայացքն ուղղում էին դեպի Բեռլին:

Ինչ վերաբերում էր Եվրոպայի հիվանդ մարդուն, այսինքն՝ Թուրքիային, հասարակական կարծիքը տեսակետ չուներ: Սուլթանի հնարավոր անկումը ուրիշ շատ բաների հետ մեկտեղ դիտվում էր որպես անկայունության գործոն: Ի՞նչ կպատահեր թուրքական կառավարությանը տրամադրված վիթխարի վարկերին. դրանց մեծ մասը երեսուն, քառասուն կամ հիսուն տարի ժամկետով էին: Ո՞վ ուներ առավել հնարավորություններ տիրանալու կայսրության մնացորդներին... Գերմանիան, Ռուսաստանը և Անգլիան թվում էին ավելի մրցունակ, քան Ֆրանսիան:

Արտգործնախարարը 1909 թ. փետրվարի սկզբներին ինձ հրավիրեց ժողովի՝ ստեղծված իրադրության շուրջ խոսելու: Այնտեղ հանդիպեցի Ժան Կառնոյին, որն ինչպես միշտ հրաշալի իրազեկված էր:

– Պետք է տեսնեիր սուլթան Աբդուլ Համիդի վերջին շաբաթների ընթացքում կերպարանափոխվելը: Հիմա միայն բարեփոխումներից է խոսում, դարձել է Սահմանադրության գլխավոր անձն ու կողմնակիցը, որը ձգտում է Թուրքիայի առաջընթացին:

Սրիկա, խարդախ: Մինչև հիմա ջարդում, թալանում և սպանում էր նրանց, ովքեր իրեն չէին քծնում և հանկարծ դառնում է մարդու իրավունքների պաշտպան, այրիացած կանանց բարերար, որբերի ու քրիստոնյա փոքրամասնությունների հայր... Այդ մարդն իմ տեսած ամենամեծ խարդախներից է: Այնուամենայնիվ, մեր կառավարությունը շարունակում է հավատալ նրա հնարավորություններին...

Կարծում եմ, որ նա այլևս ոչինչ չի կարող անել. շատ-շատ կարողանա իր կյանքը փրկել... Սակայն ես ընդամենը Ֆրանսիական Հանրապետության մի համեստ ծառայող եմ և պարտազգաց իմ կառավարությունը: Քո վիճակն ավելի լավ է. ի վերջո, դու անկախ մարդ ես, քո տեսակետի տերը: Ինչպես հասկանում ես, սուլթանն ընդամենը մի խամաճիկ է:

Ինձ ասել են, որ լուծարել են գաղտնի ոստիկանությունը: Հիմա այդ ամենը կազմավորում է Իթթիհատը՝ իր վստահելի մարդկանցով: Ինչ վերաբերում է հայերին, նրանք կարծես թե հավատացել են երիտթուրքերի բարի կամեցողությունը, բայց մեր հետախուզական ծառայությունները մեզ ուրիշ բան են հավատացնում: Երանի սխալվեմք: Ես գիտեմ, Անրի, թե դու ինչ ես մտածում և ասեմ քեզ, որ քեզ հետ համաձայն ենք, թեև հիմա գլխավոր խնդիրը գերմանացիներին զսպելն է: Եվ պետք է խոստովանեմ քեզ, որ խիստ անհանգստացած ենք, քանի որ ընդամենը երկու տարվա մեջ նրանք մեզ լավ նեղն են գցել: Տեղեկացված ենք Իթթիհատի առաջնորդների հետ նրանց ունեցած հարաբերությունների մասին, իսկապես, դոկտոր Նազըմը իր մի քանի համագործակցողների հետ գնացել էր Գերմանիա, թեև այդ մասին չուտով քեզ մանրամասն կտեղեկացնեմ, քանի որ մեր անձնակազմը չուտով ստանալու է մի ծածկագրված հազորագրություն: Դու գուցե և իմանաս դա. ամեն դեպքում չուտով տեղի կունենան շատ բաներ:

Ընդամենը տասնհինգ օր անց ստացա գաղտնի տեղեկատվության ծածկագրի պատճենը, որի մասին ինձ ասել էր Ժան Կառնոն: Ո՞վ էր մեզ ուղարկելու եթե ոչ Միդհատ Շյուքրուն, որը երկար ժամանակ էր, ինչ գնված էր մեր հետախուզական ծառայությունների կողմից:

ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Բեռլին, 12 հոկտեմբերի 1908 թ.

Ռեյխստագ – դոկտոր Գյոպպերտի գրասենյակ

Իթթիհատ կուսակցության ներկայացուցիչներ.

Դոկտոր Նազըմ

Դոկտոր Բեհադդին Շաքիր

Սուլեյման Ֆեհմի

Իսմայիլ Ջանփոլադ

Միդիատ Շյուքրուն

Գերմանական Կառավարության ներկայացուցիչներ.

Գեներալ Ֆրից Բրոնզարտ ֆոն Շելլենդորֆ, պրոֆեսոր Փաուլ Ռորբախ, Դանս Ֆրեյդեր ֆոն Վանգենհայմ

Արտաքին գործերի նախարարություն, գեներալ մայոր,

Դանս Դունան գերմանական դեսպանատան զինվորական խորհրդատու Թուրքիայում, դոկտոր Օտտո Գյոպպերտ Արտգործնախարարություն, գերմանական դեսպանատան խորհրդական Թուրքիայում

Դիմնական ելույթները

Դոկտոր Գյոպպերտ – Ողջունում եմք սահմանադրական Թուրքիայի ներկայացուցիչներին: Բարի գալուստ ռեյխստագում: Ես ինձ թույլ եմ տալիս ասել, որ թուրք ժողովրդին համարում եմք որպես մեզ ամենամտերիմ և թանկագին բարեկամ: Խոսքը տալիս եմ գեներալ Բրոնզարտին:

Գեներալ Բրոնզարտ.– Դամամիտ եմ դոկտոր Գյոպպերտի ասածներին: Կանցնեմ ուղղակի հարցի էությանը: Մենք պետք է խորացնենք հարաբերությունները Գերմանիայի և Օսմանական կայսրության միջև: Վերջին իրադարձությունները Բուլղարիայի անկախության հռչակումը, Բոսնիայի և Դերցոգովինայի միակցումը Ավստրո-Յունգարիային, Կրետեն Դունաստանին, մեզ շատ են անհանգստացնում: Գերմանիան հանդես է գալիս հանուն ամբողջական Թուրքիայի, մենք չպետք է լինենք նրա մասնատման վկաները: Ըստ մեր տեղեկատվության հայերը հավակնում են մեծ ինքնավարության, որից անմիջապես հետո կպահանջեն անկախություն: Արաբները քրիստոնյա մարոնիտները, դրուզները և այլ փոքրամասնություններ խոսում են մեծ և անկախ Սիրիայի մասին: Ալբանացիները ուր որ է ուզում են ապստամբել: Պետք է իմանաք, որ Գերմանիան թուրքերի նոր կառավարության հետ մեկտեղ կհամագործակցի դրանից խույս տալու համար: Ձեր ձեռքերն ազատ են: Մենք չենք միջամտի և թույլ չենք տա, որ եվրոպական այլ տերություններ դա անեն: Դոկտոր ֆոն Վանգենհայմը կստանձնի այդ քաղաքականության պատասխանատվությունը:

Ինչ վերաբերում է Ռորբախին և Գյոպպերտին, նրանք հատուկ հրահանգավորում կստանան այդ հարցը լուծելու համար: Գերմանիան կապահովի զինվորական ուսուցումը, սպառազինումը, ռազմամթերքը, պարենամթերքը, նավերը և սուզանավերը: Կտրամադրի առնվազն երկու նոր հաժանավ և երկու ռազմական սուզանավ տակտիկական խորհրդականներով: Կստանձնի ֆինանսավորումը, հետախուզական հատուկ ծառա-

յությունները, թուրքական պառլամենտի դեպուտատների համար քաղաքական գիտությունների դասընթացը, ռազմական նյութատեխնիկական բազայի ստեղծումը՝ համապատասխան խորհրդատուներով և արդյունավետ համագործակցումը, հասարակական կարծիքի վերահսկումը թուրքիայում, Գերմանիայում, Ավստրիայում և Եվրոպայի այլ երկրներում:

Այդ մասին գրավոր որևէ փաստաթուղթ չենք տրամադրի: Կօզտվենք կողավորված ծածկագրերից, որոնք անմիջապես պետք է ոչնչացվեն: Շնորհակալություն ուշադրության համար:

Դուկտոր Նազըմ.— Շնորհակալություն ձեր խոսքերի համար: Մենք համոզված էինք, որ Գերմանիան կըմբռնի մեր արդարացի որոշումները: Թուրքիան երբեք չի հիասթափեցնի այս օրինակելի ազգին: Մենք ամեն անհրաժեշտ բան կանենք, որպեսզի ունենանք համախմբված երկիր և վերջնականապես կազատվենք նրանցից, ովքեր փորձում են կործանել այն: Ձեր երկրի եղբայրական օգնությամբ մենք կհասնենք դրան: Յրահանգները, ուղերձները և կապերը կիրականացվեն այստեղ ներկա զրտնրվողներից որևէ մեկի միջոցով: Կրկին հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

Այստեղ ավարտվեց Շյուքրուի զեկուցումը: Այն բավականին հրատակ էր, որպեսզի ընկնեի զոգէրոցքի մեջ և որոշեցի խոսել ժան Կառնոյի հետ: Նա ուղարկել էր ինձ այդ զեկուցումը՝ այն մտադրությամբ, որ իմանա իմ կարծիքը: Ես այրեցի այդ փաստաթուղթը մոխրամանում, իսկ կայծերը հանգցրի մատիտով: Զեկուցումն ամբողջապես տավեց իմ հիշողության մեջ: Երկու ամիս անց ժան Կառնոյին ուղարկեցի մի գրություն, և ինչպես այլ անգամներ, հանդիպեցինք Գրանդ Օթել ռեստորանում: Ժանը դարձել էր իմ լավագույն բարեկամներից մեկը, և մենք բավականաչափ գիտեինք միմյանց, որպեսզի խոսեինք իրար հետ ամենայն վստահությամբ: Ինձ հարկավոր էր իմանալ, թե ինչ կարծիքի է Արտգործնախարարությունը որևէ քայլ ձեռնարկելուց առաջ:

Ժան Կառնոն հայտնվեց անակնկալով: Նրան ընկերակցում էր Անտուան Մոնժը, Կոստանդնուպոլիս կատարած առաջին այցելության իմ հին բարեկամներից մեկը: Աղմկալից գրկախառնումներից և իրար ողջունելուց հետո, քանի որ տարիներ ի վեր իրար չէինք տեսել, ինձ թվաց, թե պետք է խոսենք անցած գնացած ժամանակներից, բայց պարզվեց, որ Անտուանը նախարարության հետախուզական ծառայությունների նոր պետն է, ինչի շնորհիվ կարող էինք

ազատ խոսել: Հրաշալի ընթրելուց հետո, քանի որ Գրանդ Օթելի չեֆ խոհարարը անկասկած Փարիզում լավագույնն էր այդ ժամանակաշրջանում, ժանը իսկույն անցավ գործին:

— Անտուան, դու ինձանից լավ գիտես նախարարության՝ Անրիի հետ ունեցած բացառիկ հարաբերության մասին: Հիմա նա մեր հատուկ խորհրդականն է Մերձավոր Արևելքի գծով և Օսմանյան կայսրության լավագույն մասնագետներից մեկը, մի մարդ, որը խորապես գիտե Հայկական հարցը: Նրա ամուսնությունը Մարիցա Փիլիպոսյանի հետ նրան կապել է այդ Հարցին և նա վայելում է հիմնական առաջնորդների վստահությունը, ուրեմն կարող ենք խոսել առանց վերապահումների, այնպես չէ՞:

— Համաձայն եմ:

Անտուան Մոնժը պահպանվել էր շատ ավելի լավ, քան երկուսս: Մազերը մուգ էին, բացառությամբ մի երկու ձերմակած մազերի, դեմքն արևահար, կարծես հենց նոր էր վերադարձել Միջերկրականից: Նրան այդ պաշտոնին նշանակել էին՝ ելնելով ոչ թե անձնական լայն կապերից, այլ իր մտավոր հզոր պոտենցիալից, որն անշուշտ ընձեռելու էր մեծ հաջողություններ Արտգործնախարարությանը: Հետևաբար խոսելու էինք լիովին անկեղծ, մանավանդ, որ նրանց ամենավստահելի մարդկանցից մեկն էի:

— Տեսեք: Երեքս էլ փորձառու ծեր չուն ենք: Իհարկե, ես սիրով եմ այդ ասում և հարկ չկա, որ ձեզ բացատրեմ, որ շատ բաներ երբեք այն չեն, ինչ թվում են, մանավանդ երբ դա վերաբերում է Օսմանյան կայսրության անկմանը: Խաղի մեջ դրված են այնքան չահեր, այնքան մասնակիցներ, այնքան երկրներ են իրար մեջ բաժանում այդ տորթը, այնքան ստեր ու կիսատ-պուատ ճշմարտություններ են չրջանառվում, որ ոչ ոք ի վիճակի չէ կանխատեսել իրադարձությունների հետագա ծավալումը: Հնարավոր է, որ երեքս այստեղ նստած, որ միասին քսանհինգ տարի առաջ եկանք Կոստանդնուպոլիս և մեր ժամանակի մեծ մասը նվիրաբերեցինք այդ տարածաշրջանի ուսումնասիրմանը, պատկանում ենք այն մարդկանց փոքրաթիվ խմբին, որոնք իսկապես հասկանում են այդ խնդիրը:

Այսպիսով ունենք մի կայսրություն, որը ցանկացած գնով նավաբեկությունից ուզում է փրկել իր մնացորդները: Քանի դեռ նրանց հաջողվում էր դաշույնը ձեռքներին արչավելով, քարչ տալով իրենց հնադարյան թնդանոթները, արյամբ և հրով նվաճել նոր երկրներ, ամեն ինչ լավ էր: Նրանք տիրապետում էին նվաճելու արվեստին, գործածելով հնագույն ռազմավարական մեթոդները. ահաբեկչու-

թյունը, բռնությունը, թալանը, սպառնալիքը: Ծախվող աղմինիստ-րացիայի սահմանած ծանրագույն հարկերով, բացարձակ արհամարհանքով բոլոր նրանց հանդեպ, որոնց արյունը օսմանյան էջ, անխտիր պատիժներով, շատ դեպքերում սպանողներ գործադրելով... արտոնյալ դասի հովանավորչությանը, ի վերջո՝ մի կրոնի միջոցով, որն իր ստեղծման օրից հակամարտության մեջ է քրիստոնեություն՝ մեր միասնության գլխավոր տարրի հետ ստեղծվել է անկայունություն: Այդ ամենը խանգարել է, որ նա ևս դառնա Եվրոպայի երկրներից մեկը, որտեղ ահով են հիշում «թուրքին»: Համոզված եմ, որ եթե նրան չկանգնեցնեին Վիեննայում, հասած կլինեին Փարիզ, և գուցե այդ դեպքում մենք էյֆելի աշտարակի փոխարեն կունենայինք երեք հարյուր մետրանոց մի մինարեթ:

Բայց այդ կայսրությունը հիմա քայքայվում է: Արաբիայում թուրքերի կյանքը դարձրել են անհնարին, Միջագետքում անգլիացիները ուզում են նրանցից ազատվել, Սիրիայում մինչև կոկորդը կուշտ են, որ իրենց չեն թողնում ապրել միջերկրյա ազատ ոգով: Եգիպտոսում նրանցից միայն հին հուշեր են մնացել, Բալկաններում սկսվել է մի պատերազմ, որը բոլորիս գուցե իր հետևից տանի:

Ինչ վերաբերում է Հունաստանին, շատ է անհանգստացած Փոքր Ասիայում եղած իր հայրենակիցներով..., որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հելլենական աշխարհի սիրտը: Լավ, իսկ մենք՝ եվրոպացիներս, մենք որտե՞ղ ենք գտնվում, ի՞նչ ենք անում մենք այս փշոտ հարցի կապակցությամբ: Ձեզ կպատասխանեմ հակիրճ: Ոչինչ: Ուզում եմ ասել, ոչ մի դրական բան: Գերմանիան իր բռնած դիրքով մինչև վերջ չի հասկանում իր վիճակը, քանի որ իր գիտնականները, մտավորականները, զինվորականները, ֆինանսիստները մի բան են կրկնում. «մենք արտոնյալ ազգ ենք», «ամենալավն ենք»... և մեծ թերարժեքությամբ են տառապում՝ նայելով անգլիական կայսրությանը կամ էլ թեկուզ մեզ... Վերջերս մի գեներալ ասաց ինձ, թե հնարավոր էր արդյոք, որ իսպանացիները կամ պորտուգալացիները ընդունակ լինեին ստեղծել պատմական նման ծավալի կայսրություններ: Ձէր կարողանում հասկանալ կամ էլ ի վիճակի չէր ըմբռնելու, թե արտաքինապես թույլ այդ մարդիկ՝ այդ ժամանակվա մշակույթից զուրկ, զինված մի երկու ժանգոտած ձողերով, ոնց էին կարողացել նվաճել աշխարհի մեծ մասը... Մինչդեռ մենք՝ կիրթ, ուսյալ, էլեգանտ և խելացի ֆրանսիացիներս, նայե՛ք, թե ուր ենք հասել: Դեռ մի լուրջ ֆինանսական խնդիր էլ՝ վրան ավելացրած: Ոչ ոք մեզանից ավելի ոխակի չի դիմել, այլ կերպ ասած՝ Թուրքիայի արտաքին պարտքի կեսից ավելին Ֆրանսիայինն է:

Քառորդ դար առաջ մենք թուրքական մողելի օգտին մեծ գումարներ դրեցինք, որը չիրականացավ, քանի որ առաջընթացը և արդիականացումը չեն կարող պարտադրվել քաղաքակրթության այնպիսի միջավայրում, որը ձևավորվել է դարերի ընթացքում ուժացման, աննշան փոփոխությունների, իշխանավորների հնազանդվելու պայմաններում: Բայց ես սկսեցի շատախոսել, թույլ տվեք անցնել բուն նյութին:

Ի՞նչ է պատահելու երիտթուրքերի շարժմանը: Կլինե՞ն նրանք այս հեղափոխության յակորինները, կլինի՞ Նազըմը Մարատ, իսկ այդ Թալեաթը, որի մասին այդքան խոսում են, Ռոբեսպիեր, ասեմ, որ ես վատատեսորեն եմ նայում այդ հեռանկարին: Մեր գաղտնի տեղեկության համաձայն՝ մեր առջև ծայրահեղ ազգայնամոլականներ են, որոնք ջանալու են ազատվել, հնարավորին չափ չուտ, քրիստոնյա փոքրամասնություններից: Իթթիհազը խաբում է հայերին, ընդ որում ինչպես ՀՀԴ-ին, այնպես էլ Հնչակյաններին... նաև մնացած բոլոր կուսակցություններին, ձյուզավորումներին, խմբավորումներին, միավորումներին և մնացած բոլորին:

Հայերի խնդիրն այն է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը հավակնում է ունենալ իր սեփական տեսակետը. ի վիճակի չեն համախմբվել: Նման իրավիճակում անհնարին է օգնել նրանց, քանի որ որոշակի համաձայնության գալուց երկու թե երեք ամիս անց, հանդիպում ենք նոր առաջնորդների հետ, որոնք հերթական անգամ գալիս են նախկին խմբակցությունից անջատվելուց հետո: Անկեղծորեն ասեմ ձեզ, որ նրանք դառնորեն բողոքում են թուրքերից, բայց իրենք շատ քիչ բան են անում իրավիճակը փոխելու համար, քանի որ միշտ վիճում են, ձայնը գցում գլուխները, համաձայնության չգալով: Նրանց ուժը ճարտասանությունն է: Հեշտ չի լինի նրանց համոզել, որ յուրաքանչյուրը չի կարող թույլ տալ սեփական գաղափարները պնդելու շքեղությունը: Բայց գուցե դա իրենց ազգային բնավորության մասերից է՝ այն, որ նրանց ասիական ոգին թույլ չի տալիս գործել եվրոպացու պես: Մեզ թվում է, որ մոտակա ամիսներին շատ բաներ տեղի կունենան և մենք պետք է ուշադիր հետևենք այդ ամենին:

Անտուան Մոնժը նայեց Ժան Կառնոյին՝ ասելով.

– Դու արդեն նրան ասե՞լ ես... Դե լավ, լսիր, ուրեմն ուզում ենք, որ դու վերադառնաս Կոստանդնուպոլիս, որպես դեսպանատան խորհրդական, միայն մի քանի ամսով, քանզի շատ կարևոր է, որ դեսպանը տեղեկացված լինի գալիք իրադարձությունների մասին: Գիտե՞նք, որ շատ լավ հարաբերությունների մեջ էլինք սուլ-

Թանի կառավարություն հետ, բայց հիմա շատ բաներ են փոխվել: Դու ամենից լավ ես տեղյակ ներկա իրավիճակին, և Իթիթհադի մարդիկ քեզ հարգում են...», թեև դա շատ հարաբերական է: Մյուս կողմից՝ չե՞ս ուզում զնայ որպես դեսպան, հիմա գուցե այլ կարծիքի ես: Քո կինը հաստատ բոլորիցս կուշտ է, բայց մենք կրկին քո կարիքն ունենք:

Երբ տուն վերադարձա և Մարիցային պատմեցի նախարարության նոր առաջարկի մասին, նա ինձ նայեց տխրությունամբ ու բարկությունամբ: Ինձ հարգում էր չափից ավելի, որպեսզի ինձ ասեր, թե ինչ պետք է անեի, թեև մյուս կողմից՝ նա նաև հասկանում էր իմ վիճակը: Ակնհայտ էր, որ ինձ ընկերակցել չէր կարող, և հավանաբար դա էր նրան ամենից շատ անհանգստացնում:

Իմ ուղևորությունը նախատեսված էր մարտի սկզբներին, և այդ շաբաթն անցավ աննկատ, նախապատրաստական աշխատանքներում, նախարարության ժողովներում՝ հրահանգները կոնկրետացնելով և առօրյա խնդիրներով: Ձեռն թաքցնի, որ նյարդայնացած և անհանգիստ էի, ոչ այնքան ինձ սպասվող բարդ իրադրությունից, որքան վերադառնալուց մի երկիր, որն իմ մեջ անջնջելի հետք էր թողել:

38. ՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՏՎԱԾԻ ԱՎԱՐՏԸ

Ընդամենը չորս օրում Արևելյան ճեպընթացը Փարիզից ինձ տեղափոխեց Կոստանդնուպոլիս: Երբ գնացքից իջա, զգացի, թե ինչպես էր բաբախում սիրտս: Ժամանակն անցնում էր խելակորույս արագությունամբ, տասներեք տարի առաջ էի թողել այդ երկիրը: Շատ բաներ էին տեղի ունեցել, սակայն յուրահատուկ բույրը, որ ծովի հոտի խառնուրդ էր, հինավուրց քարերը, շուկաների համեմունքները իմ մեջ արթնացրին տխուր հիշողություններ: Կյանքն ընթանում էր արագ, և չուտով լրանալու էր կյանքիս կես դարը:

Նախարարության նոր նախագծի համաձայն՝ այս անգամ վերադառնում էի որպես պետական քարտուղար Միջին Արևելքի հարցերով: Իմ առաքելությունը կայանում էր նրանում, որ գնահատեի իրադրությունը հենց մրրիկի սրտում, փորձեի վերահսկել Ֆրանսիայի դիրքորոշումը փոփոխվող և անկանխատեսելի իրադարձությունների հանգամանքներում:

Սկզբում ինձ առաջարկել էին արտակարգ և լիազոր դեսպանի պաշտոնը Կոստանդնուպոլսում: Հետո, զրուցելով համաձայնվեցինք պետական քարտուղարի պաշտոնի վրա: Երբեք ինձ դուր չէր եկել պաշտոնավարել պետական ծառայություններում, ոչ էլ կախված լինել սահմանված նորմերից: Գուցե դա էր պատճառը, որ ես սիրում էի լրագրողի մասնագիտությունը: Բայց դա էլ էր մնացել հետևում, թեև կրկին ինձ հուզում էր այն բարդ առաքելությունը, որ պետք է իրագործեի:

Ինքը՝ նախարարը լավ գիտեր իմ դիրքորոշումը: Գիտեր, որ ես հայերի կողմից էի, ինչպես ուրիշ շատ մտավորականներ, ֆինանսիստներ և ֆրանսիական քաղաքացիական հասարակության հայտնի դեմքեր, ովքեր չէին կարող ընդունել Թուրքիայում ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ բռնությունը, ոչ էլ մշտական նվաստացումները՝ «մարդու իրավունքների» խախտումները. այնքան նուրբ և բարդ բան, որում Ֆրանսիան չէր կարող հրաժարվել իրավունքի և մշակույթի հարցերում առաջատար դերակատարությունից, որն իր վրա դրել էր պատմությունը:

Ձուտ սրանք էին այն դրդապատճառները, որոնք ստիպեցին կրկին վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս: Երբ կառքը ինձ տանում էր դեսպանատուն, թվում էր, թե այդ քաղաքը թողնելուց հետո, մի ակնթարթ էր անցել, ոչ թե տասնհինգ տարի: Արտաքուստ ամեն ինչ մնացել էր նույնը, թեև գիտեի, որ ամեն ինչ փոխվել է:

Հրաժարվեցի, որ ինձ դիմավորեին չբահանդեսով: Դա անախորժություն պատճառեց դեսպանին, բայց նա թերևս պետք է ընդուներ կյանքն ըմբռնելու իմ յուրահատուկ կերպը:

Դեսպանն ինձ տեղեկացրեց իրադրությունը: Իր կարծիքով սուլթանը խորամանկորեն մանևրել էր՝ փորձելով ժողովրդին թեքել իր կողմը: Թեև այդ պահին միայն մի բան էր աչքի զարնում՝ տնտեսական իրավիճակի հետևանքով անհանգստություն և դժգոհություն, որն է հեռանկարի բացակայություն:

Մեկ ամսվա ընթացքում երկու կողմերից էլ ստացա հաղորդագրություններ: Իթիթհադի անդամները ցանկանում էին ապահովել իրենց համար Ֆրանսիայի օգնությունը՝ անկախ նրանից, որ համագործակցում էին Գերմանիայի հետ: Նրանք նաև մեր երկրի կարիքն ունեին, եթե ուզում էին հուսալի ապագա ունենալ: Մյուս կողմից՝ եկան սուլթանի պատվիրակները: Աբդուլ Համիդը դեռ հույս էր փայփայում կառավարման ղեկը իր ձեռքը վերցնելու, իսկ ինչ մնում էր հայերին, հասկացա, որ անհնարին է նրանց ամպերից ցած իջեցնել: Նրանք ընդունակ չէին կասկածի տակ առնել երիտթուրքերի տված խոստումները: Ասես տարված էին նույն այն մարդկանցով, որոնց մեր հետախուզական ծառայությունները մատնանշում էին որպես իրենց իսկական թշնամիների, ինչը և մենք կարող էինք հաստատել մեզ հասած գրավոր տեղեկություններով: Ի՞նչ էին ուզում ասել այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են. «ցուցաբերել համբերատար դիրքորոշում հայ կուսակցությունների նկատմամբ մինչև Իթիթհադի ամրապնդումը», կամ «անհրաժեշտ է կործանել նրանց ընտանեկան միասնության հիմքերը, որպեսզի մեզ հաջողվի վերացնել նրանց ազգային հաստատությունները»՝ արտասանված կամ գրված դոկտոր Նազըմի կամ Ահմեդ բեյ-Աղաևի կողմից:

Դա մեզ հաջողվեց հաստատել շատ արագ: Ապրիլի 13-ին գտնվում էի Միացյալ Նահանգների դեսպանատանը: Ողջունում էի նրանց դեսպանին՝ Հենրի Մորգենթաուին, երբ եկան հաղորդելու, որ Թաքսիմի կայազորի բանակի առաջին կորպուսը ընդվզել է կառավարության դեմ: Մարդիկ վազում էին փողոցներով, և այնպիսի խռոնաչփոթ էր առաջացել, որ ոչ ոք չէր կարող իմանալ, թե իրականում ինչ է պատահել: Ասում էին, որ սպանել են Իթիթհադի մի քանի ան-

դամների, ինչպես նաև մեծ թվով սպանների, որոնք հավատարիմ էին մնացել սահմանադրական կառավարությանը: Տեղեկությունները, որոնք հասնում էին դեսպանատուն, ցույց էին տալիս, որ այդ խռոպության հետևում կանգնած է ինքը՝ սուլթանը, քանի որ խռոպարարները պահանջում էին իր տիրապետության և իսլամական օրենքների վերադարձը:

Հաջորդ օրը Կոստանդնուպոլիսը արթնացավ սուլթանի և բոլոր հավատացյալների խալիֆի հետ, Աբդուլ Համիդը կրկին նստած էր Դոլմաբազեի իր գահին: Նրան սատար էին կանգնել սոֆիթերը՝ թեոլոգիայի և իսլամական իրավունքի ուսանողները, թեև դոկտոր Նազըմից ստացա մի հաղորդագրություն, որում նա հայտնում է իր համոզմունքն այն մասին, որ շատ շուտով վերադառնալու է նախկին իրադրությունը և խնդրում էր այդ հարցում իմ աջակցությունը: «Օրերի հարց է, գուցե և ժամերի: Բանակը մեզ հետ է»:

Իսկապես այդպես էր: Մահմուդ Չեքեթը՝ կայազորի հրամանատարը Սալոնիկում, հասավ Կոստանդնուպոլիս մի մեծ բանակի գլուխն անցած և համարյա ոչ մի խոչընդոտի չհանդիպեց սահմանադրական իրավիճակը վերականգնելիս, բացառությամբ Թաքսիմի հրետանավորների զորանոցը գրավելուց, որը արյունոտ մի միջադեպ էր:

Սուլթանը վախենում էր պատասխան պատժամիջոցներից և անմիջապես հանձնվեց: Երեք օր անց, ապրիլի 27-ին ասամբլեան քվեարկությամբ նրան պաշտոնազրկեց, և այդ նույն գիշեր նրան ուղարկեցին Սալոնիկում գտնվող մի ոչ մեծ պալատ իր հարեմի կանանց հետ միասին: Բայց դեռ հանրապետություն հռչակելու ժամանակը չէր՝ մանավանդ այդ անկայուն իրավիճակում: Այդ իսկ պատճառով Ռեշադը՝ Աբդուլ Համիդի կրտսեր եղբայրը, սեփական կամքից զուրկ մի մարդ, որն իր ամբողջ կյանքն անց էր կացրել փակված, իրենց ազգականների հանդեպ սուլթանների հնուց եկած վախի պատճառով, թագադրվեց որպես նոր սուլթան՝ Մուհամեդ V, մի անկարող մարդ բոլոր առումներով:

Սակայն մինչ այդ մի զարհուրելի ողբերգություն էր սկսվում Ադանայում՝ Կիլիկիայի մայրաքաղաքում, որը Թուրքիայի կարևոր քաղաքներից էր: Ուաչատուր Մալումյանը եկել էր դեսպանատուն ինձ տեսնելու՝ նախապես տեղեկացնելու կատարվածի մասին, նախքան լուրը կհասնի Կոստանդնուպոլիս: Ավելի ուշ, Ֆրանսիայի հյուպատոսի տեղակալից ստացած ծածկագրված հեռագրերը հաստատում էին այդ դեպքերը:

Մարումյանը շատ էր փոխվել, թողնում էր այն տպավորությունը, որ նրանում սպառվել է կենսական էներգիան. դադարել էր ժպտալ: – Ինձ համար դժվար է շարունակել ապրել: Ասեմ ձեզ, որ ամեն առավոտ ահեղի ձիգ եմ գործադրում վեր կենալիս, ուզում եմ ինչ-որ տեղ հեռանալ: Դա նշանակում է, որ կյանքն ինձանից չնչահեղձ հեռանում է: Ձեմ ուզում ներկա գտնվել գալիք իրադարձություններին: Հիշո՞ւմ եք տասներեք տարի առաջ, երբ ձեզ ասացի, որ կանխազգում եմ ահավոր մի բան: Ձե՞ որ վրա հասան 1894 և 1895 թթ. կոտորածները, բայց հիմա ինձ թվում է, որ լինելու է շատ ավելի սարսափելին, համեմատած այն ամենի հետ, ինչ մինչ այժմ տեղի է ունեցել... Մայե դը Լատուր, այս մարդիկ, որ իշխանություն գլուխ են անցել, մտադիր են ոչնչացնել իմ ժողովրդին: Տեսեք, Ադանայում երեք օր շարունակ սպանդ են իրագործում: Իմ զարմիկը պատմեց, որ սպանել են հազարավոր հայերի: Սա պլանավորված ոչնչացում է: Ձի թվում, թե վերահսկողությունից դուրս իրավիճակ է, զարհուրելի է: Թուրքերի խմբեր, անկանոններ, աֆղաններ, որոնք շատ են Ադանայում, փակում են որևէ թաղամաս... ոտքի տակ են տալիս փողոցներն անխրտիր, մտնում են հայերի տները, բռնաբարում կանանց, անգամ աղջրնակներին, գլխատում տղամարդկանց, անգամ փոքր տղաների: Հենց հիմա է դա կատարվում: Խիղճ չկա: Ինչո՞ւ միշտ մենք: Ինչո՞ւ ուրիշների պես չենք կարող խաղաղ ապրել: Ինչո՞ւ, մայե: Ինչո՞ւ... – Ուշատուր Մարումյանը չկարողացավ զսպել արցունքները և ամոթից ձեռքերով ծածկեց դեմքը, մինչ հեծկտում էր:

Ես գիտեի, որ իմ առջև արտակարգ իմացություն մտաված մտավորականներից մեկն էր, բացառիկ խոհական անձնավորություն և այդ վիճակում նրան տեսնելն ինձ խորապես հուզեց:

– Դե լավ, Ուշատուր, կտեսնեք, որ դա միայն մի դեպք է, հավանաբար ամեն ինչ արդեն վերջացել է: Սուլթանն այլևս չի կարող ուղարկել այնտեղ իր լրտեսներին... և այն, ինչ կատարվում է Կոստանդնուպոլսում, այդ բռնակալի վերջին ջղաձգություններն են: Համոզված եմ, որ վատթարագույնը մնացել է հետևում և չուտով ասամբլեան, սահմանադրությունը և ժողովրդի ուժը ամեն բան կփոխեն: Այդքան հոռետես մի եղեք: Կտեսնեք, որ հայերը շատ չուտով կդառնան լիիրավ քաղաքացիներ:

Ուշատուր Մարումյանը բարձրացրեց գլուխը: Նրա սևեռուն, կարմրած աչքերն ինձ էին նայում:

– Ոչ, մայե, դուք, ես և շատ ուրիշները գիտենք, որ երբեք չի լինի այդպես: Երբեք չենք լինի լիիրավ քաղաքացիներ մեր իսկ հողի վրա: Մեզ պահում են իրենց կրունկի տակ՝ ճնշելով, սպանելով, բռնա-

նալով, սակայն իրենց հասանելիք պատիժը միշտ կկրեն իրենց ներսում: Կանցնի հարյուր սերունդ, և այն, ինչ կատարվում է Ադանայում, կպահանջի արդար դատաստան: Այդ աղջնակների սարսափելի ճիչերը, որոնց բռնաբարել են, հնչում են իմ ականջներում: Այդ պատանիները, որոնք ցանկանում էին փրկել իրենց քույրերին, մորթվեցին ոչխարների պես, նրանք երբեք չեն մեռնի և կապրեն հավիտյան բոլոր հայերի սրտերում: Ո՛չ, մայե, նրանք հաստատում են Եվրոպայի քաղաքական գործիչների խայտառակությունը, ովքեր ձգում են հանգույցը, որ համոզվեն, թե դեռ որքա՞ն կղիմանա: Մի քանի տող ընդամենը կհայտնվի Փարիզի, Լոնդոնի, Բեռլինի որոշ թերթերում, բայց հնարավոր է, որ դա էլ չլինի:

«Ադանայում ճնշել են հայերի խոտովությունը, կանոնավոր բանակին հաջողվել է ոչնչացնել որոշ հայ բանդիտներ...»: Ահա թե ինչ կգրեն թերթերը, մինչ դոկտոր Նազըմը կհորդորի յուրայիններին մեկընդմիջտ վերջ տալ այդ իրադրությունը: Հայ ներկայացուցիչները կբողոքեն... բայց ոչ մի բողոք չի ընդունվի ասամբլեայի կողմից, նրանց ձայնը կմարի Իթթիհատի կուսակցության ոտքերի դոփյունից: Ոչ, մայե, ավելի ճիշտ՝ կկատարվի հակառակ մի բան: Նրանք կոչընչացնեն Ադանայի ամբողջ հայ համայնքին, որոնք երեսունից քառասուն դարեր ի վեր ապրում են Կիլիկիայում: Կմեռնեն քսանից երեսուն հազար իմ ազգակիցներից... հիմա նաև ձերոնցից: Ձեր կինը ծնունդով Կիլիկիայից չէ՞... Պետք է որ իմանաք, որ ձեր կնոջ ազգականները սարսափահար վազում են՝ փորձելով թաքնվել, փրկել երեխաներին: Յաթաղաններով ու մսագործի դանակներով զինված այդ հրեշներին ծերերն ինքնակամ՝ որպես հեշտ զոհաբերվողներ, թողնում են, որ իրենց սրի քաշեն՝ զվարճանան, մինչ այդ ընթացքում երեխաներն անօգուտ փորձում են թաքնվել մի տեղ:

Մայե դը Լատուր, Եվրոպան ոչինչ չի ուզում իմանալ, պարփակված ինքն իր մեջ՝ վայելում է, խրվելով մահացու յոթ մեղքերում: Ինչ փուլթ, թե մեռնում են մի քանի ասիացի անձանոթներ: Իսկ դա քաջ հայտնի է Իթթիհատին և իրենց համախոհներին, քանի որ նրանց գործակալներն են, որ հրահրում են կոտորածները:

Ուշատուր Մարումյանը տեղից վեր կացավ և ինձ գրկեց: Նկատեցի, որ շատ էր նիհարել, ասես սմբել էր: Այդ բարի մարդուն սպանում էին իր ժողովրդի դժբախտությունները:

Քիչ օրեր անց Փրանսիայի ու Անգլիայի փոխհյուպատոսների և մի քանի ականատեսների, ինչպես օրինակ՝ ոմն Հելեն Դավենպորտի, պատմաձևներից տեղեկացանք Ադանայի սարսափելի սպանդի մասին: Զարմանալին այն էր, որ Կոստանդնուպոլսի հայերը իրենց այն-

պես էին պահում, կարծես անտեղյակ էին: Ես խոսեցի մի քանի հեղինակավոր մարդկանց հետ և ինձ համակեց այն զգացողությունը, որ նրանք չէին ուզում տեսնել իրականությունը, քանի որ դրան կարևորություն չէին տվել: Հազիվ երկու շաբաթ էր անցել, երբ այդ իրավիճակը տարածվեց ողջ Կիլիկիայով: Տարսոնում, Անտիոքում, Հարունում (Սաունի), Հալեպում, Ջեյթունում և շատ այլ կարևոր քաղաքներում թուրքերը անխտիր հարձակվում էին հայկական թաղամասերի վրա՝ առանց նայելու տարիքին ու սեռին: Ծատերի հավատը չէր գալիս, որ ազգային մաքրումից՝ կատարվածից ընդամենը ամիսներ անց, որի ընթացքում շատ թուրքեր իրենց հայ հարևաններին ուղեկցում էին գերեզմանոց կամ զանգվածային գերեզմանափոսերը, կրկին կապանեին իրենց:

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն՝ իրագործվում էին Իթթիհադ կուսակցության հրահանգները, ինչն այդ հարցը ավելի էր անհավատարի դարձնում, քանի որ Իթթիհադի անդամները շարունակում էին պաշտոնապես հավաքվել դաշնակցական կուսակցության անդամների հետ, ասես կարևոր ոչինչ տեղի չէր ունեցել: Իրար ձեռք էին սեղմում, միասին ժպտաղեմ լուսանկարվում էին ասամբլեայի դիմաց կամ կուսակցության նստավայրի մուտքի մոտ:

Ինքը՝ Աբդուլլան, «Աբդուլլա եղբայրներ» լուսանկարչատան, Կոստանդնուպոլսի լավագույն լուսանկարիչն ինձ թույլ տվեց տեսնել այդ օրերին իր արած բոլոր լուսանկարները: Ի՞նչ էր կատարվում: Չէի՞ս մահացել հազարավոր ու հազարավոր հայեր, նրանց թվում Հակոբ Պապիկյանը, թունավորված ասամբլեայի մի թուրք ղեպուտատի կողմից, քանի որ չափազանց շատ բաներ գիտեր՝ կապված սպանողների հետ: Ես կարդացի նաև Պապիկյանի պատրաստած գեկուցումը, որի եզրահանգումները սահմոկեցուցիչ էին: Այդ կոտորածների հետևում կանգնած էր Իթթիհադը՝ Առաջադիմություն և միություն կուսակցությունը:

Սոսեցի Հովհաննես Օհանյանի՝ այն բժշկի հետ, որը մի քանի տարի եղել էր իմ հարևանը: Ինձ ասաց, որ մասնակցել էր ՀՀԴ-ի առաջնորդների հետ խորհրդակցությանը, որին ներկա էր եղել Անդրանիկը, որը տեղի է ունեցել Ազանայի ղեպքերից մեկուկես ամիս առաջ: Ասաց, որ Ջորավար Անդրանիկը նրանց զգուշացրել էր, թե չուտով ինչ է տեղի ունենալու և նրանց զգուշացրել էր Իթթիհադի առաջնորդների երկակի պահվածքի մասին:

– Նրան ոչ մի ուշադրություն չդարձրին, իսկ երբ ես փորձեցի խոսել, ինձ թույլ չտվեցին: Կարծես հիպնոսացած լինեին և ի վիճակի չեղան գլխի ընկնելու, որ խաբեություն էր: Հեռանալուց առաջ Անդ-

րանիկն ինձ ասաց, որ Թալեաթը և այդ դոկտոր Նազրմըր կոտորածների ուղեղն են: Ինչ հիմարն ենք եղել:

Օհանյանը բարկացած էր թե՛ սրանց և թե՛ նրանց վրա: Հայերի լուրջ խնդիրը տարբեր խմբավորումների բաժանվելն էր, ինչը խանգարում էր, որ համաձայնության գային, գործեին արդյունավետորեն:

Մտախոհ վերադարձա ղեսպանատուն: Իմ հայ բարեկամները զբոսախոս էին ընկել, որ գայը հոտի հովվի տեղ էր ուզում անցնել և կանխազգում էին մոտալուտ աղետը:

Սեպտեմբերին Թալիբ բեյը, որի հետ անկախ ամեն ինչից լավ հարաբերություն էի պահպանում, ինձ հրավիրեց խորհրդակցության գինվորական ակադեմիա: Այդ նիստը բացառապես քաղաքական գործիչների, գինվորական վերնախավի և մտավորականների համար էր: Եկավ ինձ տանելու իր նոր ավտոմեքենայով՝ դայմլերով, շատ նման իմ ունեցածին և այնքան հպարտ էր իր մեքենայով և իր ունեցած հասարակական դիրքով: Երբ հասանք, տեսա մեծ թվով գերմանացի բարձրաստիճանավորների, նրանց մեջ էին ֆոն դեր Գուլցը, ֆոն Վանգենհայմը, մի բարձր պաշտոնյա արտգործնախարարությունից, մեծ թվով թուրք գեներալներ և անշուշտ Իթթիհադի հիմնական առաջնորդները: Այնտեղ էր Թալեաթ փաշան՝ նրանց բոլորի անվիճելի ղեկավարը, դոկտոր Նազրմըր, կուսակցության գլխավոր քարտուղարը՝ Բեհաեդդին Շաքիրը, ինչու չէ, նաև Միդհատ Շյուքրուն, որն ինձ ողջունեց այնպես, ասես մտերիմ բարեկամներ էինք:

Սորհրդակցությունն անցկացրեց Յուսուֆ Ակչուրան, պանթուրքիզմի գաղափարախոսը, որը դարձել էր նոր արմատական ազգայնամոլության ջատագովը: «Երրորդ համակարգը,– վստահաբար ասում էր նա, և մերթ ընդ մերթ նրան ընդհատում էին հիացական աղաղակները,– մեզ թույլ կտա միաձուլել թուրքական նացիոնալիզմը և պանիսլամիզմը, մեզ կընձեռի նոր կյանք: Պանթուրքիզմը, այսինքն՝ բոլոր թուրք ժողովուրդների և ուրալալթայական ուսանների միավորումը կդառնա Եվրոպային և Ռուսաստանին դիմակայելու բազան: Թուրքերը, թաթարները, ղազախները, ույգուրները, ուզբեկները, առհասարակ թուրքմենները կազմում են եղբայր ժողովուրդների միություն՝ թուրքական արյամբ, թուրքական լեզուններով, թուրքական ժառանգությամբ, որոնք ոչ հեռավոր ապագայում կկազմեն միավորված մեկ ազգ իսլամական կրոնով, միակ ուսման՝ ուժեղ, հպարտ, քաջակորով և մտավոր բարձր կարողությամբ, որոնք ընդունակ կլինեն փոխել աշխարհի ճակատագիրը:

Թուրք և գերմանացի ժողովուրդներին ի վերուստ տրված է կառավարել, ղեկավարել և հրամայել մնացածներին, իսկ մնացյալ ժո-

ղովուրդները, երբ վերստին կյանքի կոչվի Թուրանը՝ մի վիթխարի տարածություն անսահման հովիտներով և գարնանը կանաչ բլուրներով, պետք է իրենց հերթին ընդունեն իրերի այդ դրությունը: Բայց դրա համար մեզ առաջին հերթին հարկավոր է մաքրել Թուրքիան այն ուսաներից, որոնք աղտոտում են այն, ինչ գնով էլ որ լինի՝ դա մեզ չպետք է հետաքրքրի: Ամեն գնով, արյունը արյամբ է մաքրվում: Ավելի պարզորոշ չպետք է արտահայտվեմ...»:

Ես չճափահարող սակավաթիվ մարդկանցից էի, երբ Ակչուրան ավարտեց իր ելույթը: Գերմանացիների վրա մեծ ազդեցություն էր թողել այդ ճառը, թեև ներքուստ համոզված էի, որ նրանք իրար կօգտագործեն մինչև այն օրը, երբ այլևս մեկը մյուսի կարիքը չէր զգա:

Նիստից հետո Թալիբ բեյն ինձ հրավիրեց առանձին ընթրելու: Հրաժարվեցի, բայց նա ի վերջո ինձ համոզեց: Ոչ ոք չգիտե, թե ինչ աստիճանի համառ և համոզող կարող են լինել թուրքերը, երբ ուզում են որևէ բանի հասնել:

Անցանք Գալատայի կամրջով իր դայմլերով, որը և առիթ հանդիսացավ, որ գերմանացիներին երկինք հաներ: Ընթրելու էինք մի ռեստորանում, որը գտնվում էր հին ղոյակներից մեկում: Այն դարձրել էին Իթիհադի քաղաքական այրերի և նրանց համախոհների սիրած վայրը: Այնտեղ կրկին հանդիպեցինք Փոն Վանգենհայմին՝ Գերմանիայի դեսպանին, Փաուլ Ռորբախին՝ մտավորական, որը հանդես էր գալիս Թուրքիայում Գերմանիայի էքսպանսիայի օգտին, դոկտոր Նազրմին, դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրին, Հանս Հումանին՝ գերմանացի կապիտան ծնված Թուրքիայում և իրեն՝ գեկուցող Յուսուֆ Ակչուրային: Մինչ ողջունում էի մեկ սրան, մեկ նրան, մտածեցի, թե ես ինչ գործ ունեմ այնտեղ: Անշուշտ, ֆրանսիական կառավարության պետական քարտուղար լինելով՝ այն անձն էի, ում թուրքերը պետք է համոզեին, որ Եվրոպան կարող է վստահել նրանց: Բայց նաև ակնհայտ էր, որ բոլորին հետաքրքրում էր Հայերի հետ ունեցած իմ հարաբերությունների և նրանց նկատմամբ իմ տրամադրվածության մասին: Ինչ խոսք, որ թուրքերը արտասովոր բանակցողներ են և կփորձեն հնարավոր ամեն բան անել, որ ես իմ տեսակետը փոխեի: Ամեն դեպքում, եթե համաձայնվել էի ներկա գտնվել այդ ընթրիքին, ի ծնե ունեցած իմ հետաքրքրասիրությունից էր, որ երբեք ինձ չէր լքում՝ սկսած «Լ'Օրոր»-ում աշխատած իմ ժամանակներից:

Ընթրիքն անցավ լավատեսական մթնոլորտում: Գերմանացիներն ու թուրքերը համոզված էին, որ իրենց միությունը լինելու է անպար-

տելի բոլոր առումներով: Գերմանիան ձեռք կբերեր գաղութացման նոր տարածքներ՝ իր «կենսոլորտը», հումք, էժան աշխատուժ, ռազմավարական ուղիով ներթափանցում նավթի մեջ, որը թաքնված էր Միջագետքի բարկ ավազների տակ, ձեռք կբերեր երկաթուղի մինչև Պարսից ծոց և վերջապես, մի ամուր ճանապարհ դեպի Կենտրոնական Ասիա, Չինաստան, Ճապոնիա, Նաղաղ օվկիանոս... – Բխմարկի իրականացվելիք երազանքը՝ գերմանացի մտավորականների և արվեստագետների տեսական հիմնավորմամբ:

Ինչ վերաբերում էր թուրքերին, նրանք ոգևորության գագաթնակետին էին, քանի որ Գերմանիան նրանց սատարում էր: Լավագույն հովանավորը՝ Վիլհելմ II-ը, Թուրքիայի հարազատ պաշտպանն էր Անգլիայի ճնշումներից և Ֆրանսիայի սպառնալիքներից:

Ձխտեցին Հայերի մասին: Ոչ մի խոսք: Ոչ էլ մնացած քրիստոնյա փոքրամասնություններից, ոչ էլ հրեաներից և նրանց նոր՝ սիոնիստական նկրտումներից, որ հողագնդի վրա ուզում են ունենալ իրենց տեղը Պաղեստինում՝ հրեաների հիմնավորց հայրենիքում: Ձխտեցին անգամ արաբների մասին, որոնք այստեղ ու այնտեղ սկսել էին նեղել իրենց թուրք կառավարիչներին:

Ոոսում էին գործարքներից, երկաթուղիներից և էլի երկաթուղիներից, նավարկելի գետերից, վիթխարի գյուղատնտեսական ձեռնարկումներից, գերմանաօսմանյան անհաղթելի բանակից, անապատը գաղութաբնակներով շենացնելուց, ժողովրդին արդիականություն բարդ կանոններով ուսուցանելուց... նավթից ու փողից: Հրակայական փողերից՝ բոլոր այդ երազանքները իրականացնելու համար, որպեսզի կարողանան բարգավաճման հասնել մուսուլմանների՝ թուրքերի և քրիստոնյա... գերմանացիների համար: Մնացածները հաշվից դուրս էին և բացի իմ վտանգավոր ներկայությունից, որը նրանց ստիպում էր լինել զուսպ, ակնհայտ էր, որ այդ ապագայում միայն իրենց էին տեսնում:

Դա ինձ մտածելու տեղիք տվեց, մինչ բաժակ էինք բարձրացնում հանուն խաղաղության և բարգավաճման, մշակույթների դաշնություն, հանուն ապագայի: Հարկ չկար խոսել նրանց մասին, որոնք այդ ժամանակ այլևս չէին լինելու այնտեղ:

Նրանք ցանկանում էին թողնել դաստիարակված, հղկված, քաղաքակիրթ, երկխոսության ընդունակ ժողովուրդների տպավորություն, սակայն ես, լավ գիտենալով նրանցից յուրաքանչյուրի իսկական էությունը և մտածելակերպը, նրանց ընկալում էի բոլորովին այլ կերպ:

Թալիբ բեյը խանդավառված տրամադրություններով ինձ տանում էր տուն՝ Ֆրանսիայի դեսպանատան մոտի մի առանձնատուն, որը մեր կառավարությունն էր նոր ձեռք բերել և այդ կառույցի չորրորդ հարկում կահավորել՝ մի հրաշալի, Բոսֆորին նայող արտասովոր տեղանկերով հարկաբաժին: Աշխարհն արդեն սկսել էր հասկանալ երիտթուրքերի գործելակերպը, իսկ աստվածուհի ճակատագիրը՝ իր ընտրյալներին: Ֆրանսիան պետք է ընդուներ, որ ամեն բան այնպես չէ, ինչպես նախկինում, երբ ոչ ոք իր հետ չէր քննարկում վարկի պայմանները կամ պարտքերի չուրջ նոր բանակցությունների հարցը: Սուլթան Մուհամեդը նման չէր եղբորը՝ Աբդուլ Համիդին, ամեն ինչ նույնն էր, սակայն այլ կերպ էր ընթանում: Արդյո՞ք դա արդիականությունն արդյունք էր: Թալիբ բեյը դրանում համոզված էր:

Անցան ամիսներ: Կոստանդնուպոլիսը ետում էր բոլոր առումներով. կնքվում էին հաջող գործարքներ, քաղաքն աճում էր շատ արագ և այն տպավորություն էր ստեղծվում, որ իշխանափոխությունը շատ ավելի նշանակալից էր, քան քաղաքական որևէ փոփոխություն: Գերմանական մարկը գործածվում էր որպես կայուն տարադրամ, և ֆինանսիստները հաշվում էին իրենց չափումները այդ տարադրամով, որն արագ տարածվում էր քաղաքով մեկ, մինչդեռ թուրքական լիրան օգտագործվում էր միայն առօրյա փոքր ծախսերում:

Գերմանացիներն իրենց կառավարության վարած weltpolitik-ի արձակցությունները, որը վճռականապես մատնանշել էր բարգավաճման իր ուղին, իրենց շատ շուտ էին դրսևորում: Նրանց բանկերը վարկեր էին տրամադրում այնպիսի պայմաններով, որոնք անհնարին էին ֆրանսիական կամ անգլիական ընկերությունների համար: Պետք է որ համոզված լինեին իրենց ձեռնարկներում և հավատային այդ երկրում իրենց սպասվող ապագային:

Հետախուզական ծառայությունները մեզ զգուշացրին, որ նախապատրաստվում էր Իթթիհատի գաղտնի համաժողովը: Ըստ մեզ հասած տեղեկատվության՝ այն տեղի էր ունենալու, անշուշտ, Սալոնիկում, սեպտեմբերի առաջին օրերին: Վստահ էինք, որ Միդհատ Շյուքրուն մեզ տեղյակ կպահեր: Հետո ես իմացա, որ նրա ծառայությունների դիմաց ֆրանսիական պետությունը երկու հարյուր հազար ֆրանկի հաշվահամար էր բացել Ժնևում, թերևս նույնն էր՝ ինչ գնել էինք առաջին շաբթի բազմաթիվների տոմս մեծ ողբերգությունում, որը տեղի էր ունենալու Թուրքիայում:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1910 – ՓԵՏՐՎԱՐԻ ՎԵՐՁԵՐ 1911

39. ԳԱՂՏՆԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ. ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿ

Մեր իրազեկիչները ճիշտ դուրս եկան. Իթթիհատի համագումարը սկսվեց Սալոնիկում 1910 թ. սեպտեմբերի 31-ին և տևեց տասնհինգ օր: Մասնակցեցին կուսակցությունների գլխավոր անդամներն իրենց գործը առաջնորդ՝ մասոն և դավադիր, փոստային ծառայող, երիտթուրքերի շարժման ղեկավար Թալեաթ բեյի գլխավորությամբ: Ոչ ոք բացակա չէր, սակայն հայտնվել էին նոր դեմքեր, ինչպես օրինակ՝ հրամանատար Ահմեդ էնվեր բեյը՝ երիտասարդ զինվորական, հազիվ երեսուն տարեկան, փառասեր և ըստ լուրերի՝ շատ պատրաստված, Ձեմալ բեյը՝ նույնպես բանակի սպա, որի մասին ասում էին, թե Թալեաթի աջ ձեռքն էր, որը նրան գնահատում էր որպես զինվորական հարցերով խորհրդականի, Ահմեդ Նեսսիմին՝ ֆինանսական հարցերով մի տեսաբան, նոր նշանակված Շեյխ-ուլ-իսլամ՝ Հայրի բեյը, անշուշտ, իսկ որպես տեսաբաններ և գլխավոր զեկուցողներ՝ դոկտորներ Նազրմը և Բեհաեդդին Շաքիրը: Մի խոսքով Իթթիհատ կուսակցության ողջ կազմը:

Համագումարին մասնակցեցին Իթթիհատի հարյուրավոր անդամներ և շատ հրամանատարներ ու սպաներ: Նրանք գիտեին, որ առանց բանակի ապագա չունեն և տեղի ունենալիք իրադարձություններում զինվորականներն են կատարելու գլխավոր դերը:

Մեզ հաջողվեց, որ համագումար թափանցի մի հայ, որի հայրը թուրք էր՝ Սայիդ Ֆեհմի անունով, որի հավատարմությունը վստահ էինք: Ուզում էր գաղթել Ֆրանսիա, նրան խոստացել էին քաղաքացիություն՝ համագործակցելու պայմանով: Անկախ ամեն ինչից՝ մենք շարունակում էինք վստահել Միդհատ Շյուքրունին:

Սեպտեմբերի տասնվեցին հայտնվեց Սայիդ Ֆեհմին պայմանավորված վայրում՝ Հովհաննես Օհանյանի կաբինետում, ինչպես ցանկացած այլ հիվանդ: Որևէ պատրվակ անհրաժեշտ չէր, իրականում նա դեռ Սալոնիկում տառապում էր երիկամային սուր ցավերով, սա-

կայն որոշեց դիմանալ, քանզի չէր ուզում կորցնել իր փոխհատուցումը:

Այնտեղ մեզ հետ էին՝ դեսպանը և արտաքին հարաբերությունների նախարարության խորհրդականը: Սայիդ Ֆեհմի դեմքին ժպիտ խաղաց, երբ տեսավ, որ իր անձնագիրը սեղանի վրա իրեն էր սպասում Գասպար Հալաջյան անուն-ազգանունով, ինքն էր ընտրել, քանի որ այդպես էին կոչում մոր կողմից իր պապին:

– Պարոնայք, կաշխատեմ հակիրճ լինել: Սալոնիկում համագումարն ունեցավ երկու տարբեր ժողովներ: Առաջինում ելույթներն արմատական էին, բայց ինչ ասվեց, ծանրակշիռ էր և կարող էր հրապարակվել: Երկրորդում, որին կարող էին մասնակցել միմիայն հատուկ հրավերով՝ հաստատված կուսակցության գործադիր կոմիտեի երկու անդամի կողմից, գաղտնի էր: Այսինքն՝ նրա բովանդակությունը չէր կարող հրապարակվել, սակայն այդուհանդերձ այնտեղ ասում էին այն, ինչ ճշմարիտ էր: Ես կկենտրոնանամ բացառապես վերջին օրվա, սեպտեմբերի տասնչորսի՝ երեկ չէ առաջին օրվա նիստին, այսինքն՝ կթվարկեմ եզրակացությունները: Այս փաստաթղթում, որ ձեզ եմ հանձնում՝ ամփոփված են այդ բոլոր եզրահանգումները:

Հստակեցնեմ, որ գլխավոր դերը ներկա պահին անկասկած կուսակցության առաջնորդ Մեհմեդ Թալեաթ բեյինն է, էդիրների գնչուներից, հուղաիզմին հարող ընտանիքից. նրանք հրաժարվել էին հուղաիզմից՝ իսլամ ընդունելու համար: Չգիտեմ, արդյոք ձեզ հայտնի՞ է, որ նա եղել է Ազրիանուպոլսի փոստային ծառայող... Շատ սնապարծ մարդ է, որն իր քաղաքական կարիերան սկսել է Սալոնիկի մասոնական օթյակից: Օժտված է հատուկ ձգողականությամբ, անողոք բնավորությամբ և երկաթյա կամքով, որին հավատարմորեն հետևում են կուսակցության նրա փոխանորդներ ղոկտորներ Նազըմը և Բեհաշեդդին Շաքիրը: Համոզված եմ, որ այս երեք հոգին գլխավորում են մնացած բոլորին՝ առանց մի նշույլ անգամ շեղվելու իրենց բռնած ուղուց:

Թալեաթը փակեց համագումարը, մի փոքր ճառով, որում նշեց, որ անհնարին կլինի հավասարությունը քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև: Պնդեց, որ դա անիրական բան է և որ իրականում քրիստոնյաները իրենցից ներկայացնում են անհաղթահարելի պատնեջ: Նրանց իսկական օսմաններ դարձնելու փորձերը միշտ էլ ձախողվել են և պնդեց, որ հարկավոր է կայսրությունը «օսմանացնել»: Դրան

հասնելու հնարավոր միակ միջոցը քրիստոնյաներին բնաջնջելն է՝ զենքի ուժի գործադրման միջոցով:

Նա արտահայտեց դա այնքան կտրուկ, առանց այլևայլության, որ բոլոր ներկա գտնվողներն իրար նայեցին, սկզբում շփոթահար, մի քանի րոպե լուռությունից հետո հնչեցին երկչոտ ծափեր, որոնք ի վերջո վերածվեցին որոտընդոտ ծափահարությունների:

Ոչ մի տարակույս այլևս չէր մնացել: Թալեաթը նշել էր ուղին, և բոլորը մի մարդու պես առանց կասկածի գնալու էին նրա հետևից: Ես շատ լավ եմ հիշում նրա բառերը, քանի որ դրանք սղագրել եմ, այնպես որ հիմա կկարդամ նրա ասածները, որպեսզի խույս տամ հիշողության վրիպումներից:

«Չեշտ չի լինելու, ստիպված ենք լինելու կոփել մեր զգացմունքները, մոռանալ հին հասկացությունները, մտածել միմիայն ապագայի մասին և թեև ձեզ ասեմ, որ դեռ չի հասել ժամը, այո, պարտավոր ենք պատրաստվել, պետք է աշխատենք աննկատ, շարունակենք ժպտալ, ասենք օտարերկրացիներին այն, ինչ իրենք են ուզում լսել, միտքը պահպանել հստակ այն համոզմունքով, որ եթե հասնենք մեր նպատակին, մեր երկրում ամեն բան ընդմիջտ կփոխվի: Սուլթան Աբդուլ Չամիդը չի գործել մտահոգվելով այդ ապագայի մասին, այլ բավարարել է իր ատելությունը քրիստոնյաների հանդեպ: Նա ընդամենը հասավ մասնակի ոչնչացումների, որով և սերմանեց Եվրոպայի անվստահությունը, ստացավ «մարդասպանի» տիտղոսը և ուժեղացրեց հայերի դիրքը, որոնց համարեցին զոհեր և ժամանակ առ ժամանակ հարուցեց եվրոպական տերությունների միջամտությունը: Մի իսկական աղետ: Ես ձեզ կառաջարկեմ բոլորովին այլ բան: Երբ ժամանակը գա, կբնաջնջենք կայսրության բոլոր հայերին: Անհրաժեշտ է վերջնականապես վերացնել նրանց: Մենք հողին կհավասարեցնենք նրանց հուշարձանները, նրանց եկեղեցիները, կայրենք նրանց գրքերը, նրանց մշակույթի ցանկացած հետք, որքան էլ որ հնագույն կամ արժեքավոր թվա, մի քանի տարի անց մարդիկ կկասկածեն, թե նրանք արդյոք գոյություն ունեցե՞լ են... Չետո կմոռանան նրանց, և Օսմանյան կայսրությունը մեկընդմիջտ կմոռանա այդ անիծյալ ռասային, որը մեզ այդքան վնաս է պատճառել իր անընդմեջ դավաճանություններով և անհավատարմությամբ: Կստանանք այդ «կենսոլորտը», որի մասին այդքան մեզ պատմում են մեր իսկական բարեկամները՝ գերմանացիները, իսկ այս գործողության ծախսերը կստանանք հենց իրենք՝ հայերը: Նրանց հարստությունը, նրանց տները, ագարակները, ունեցվածքը կդառնան թուրքական պետության սեփականությունը: Այս խնդի-

որ մեկընդմիջտ կանհետանա, և մենք կկարողանանք շարունակել մեր ուղին իրագործելու պանթորքիզմի գաղափարները: Բայց սպասեք, եղեք համբերատար, ողջախոհ, խորամանկ, եթե ուզում եք համագործակցել հանուն այս վճռական գործողության հաջողության: Բոլոր մասնաճյուղերը կազմակերպելու համար նշանակվել է մի հանձնախումբ: Հանձնախումբը կղեկավարեն ես, ցանկանում եմ կատարել այդ գործը, գնալ այդ ռիսկին, որն իր հերթին կնշանակի պատմության առաջ լինել պատասխանատու: Ասեմ ձեզ, որ այդ բեռն ինձ համար պատվաբեր կլինի: Գլխավոր քարտուղարը կլինի դոկտոր Նազըմ բեյը, որի վրա եմ դրել իմ ողջ վստահությունը: Հանձնախմբում նրա հետ կլինեն Ազիզ բեյը, դոկտոր Բեհադդին Շաքիրը, Միդհատ Շուքրու բեյը, Ազարիֆ բեյը և Ջավադ բեյը: Հետագայում դուք էլ կարող եք միանալ և բոլոր նրանք, ովքեր օգտակար կլինեն այն վիթխարի աշխատանքի համար, որ մեզ է սպասում:

Վստահ եմ ձեր բացարձակ գաղտնապահությանը:

Կեցցե օսմանյան թուրքիան»:

Այդտեղ իսկապես ավարտվեց նիստը և համագումարը: Բոլորը ոգևորված դուրս եկան իրենց առաջնորդի հետ: Թալեաթը վերջնականապես ամրապնդել էր իր դիրքը, և ոչ ոք չէր համարձակվում նրան հակառակվել: Ուզում եմ, որ իմանաք, որ հայերը գտնվում են լուրջ վտանգի մեջ: Արդեն սկսվել է հետադարձ հաշիվը. օրերի հարց է, և միայն հրաշքը կարող է կանգնեցնել այն: Ավելացնելու ուրիշ ոչինչ չունենմ:

Սայիդ Ֆեհմին վերցրեց իր նոր անձնագիրը: Երեք օր անց իր ընտանիքի հետ միասին նա նավարկեց Մարսել՝ արդեն Գասպար Հալաջյան անուն ազգանունով:

Ինչ վերաբերում է ինձ, մինչև 1911 թ. փետրվարը մնացի Կոստանդնուպոլսում: Քաղաքական իրավիճակը գնալով ավելի անկայուն էր դառնում, և պետք է վերադառնայի Փարիզ՝ համոզված, որ երևի այլևս չեմ տեսնի Կոստանդնուպոլսի իմ վաղեմի բարեկամներին: Բայց չէի կարող ուշացնել իմ վերադարձը, ոչ էլ հաշվետվությունը, որը նախարարությունն էր ինձ խնդրել:

Ճանապարհը մինչև Մարսել անցա նավով և օգտվեցի լավ եղանակից, հաշվետվությունս խմբագրելու համար: Նրանում չատ պարզ հայտնում էի, որ քրիստոնյա փոքրամասնություններին, մասնավորապես հայերին, սպառնում է ոչնչացման վտանգը: Գրելիս համակվեցի մեծ դառնությունը, քանի որ ներքուստ համոզված էի, որ միայն

եվրոպական տերությունների վճռական գործողությունները կկարողանային փոխել նրանց ճակատագիրը:

Երբ հասա Փարիզ, ինձ սպասում էր մի սարսափելի հարված: Մարիցյան հանկարծամահ էր եղել ուղեղի արյան զեղումից, մինչ ես Մարսելում իջնում էի նավից: Ես ինձ կորցրել էի՝ անկարող որևէ արձագանքի: Որդիս՝ էդուարդ, ինձ հանդիմանեց իր հայացքով, ի վիճակի չէր հասկանալ կատարվածը: Ճակատագիրը մատն ինձ վրա էր դրել, հայտնվեցի մի ողբերգական վիճակում: Ես որոշում ընդունեցի՝ նվիրվել որդուս և մոռանալ թե՛ քաղաքականությունը և թե՛ իմ գործերը:

Դա նշանավորեց մի նոր ժամանակաշրջան և մտերմություն էդուարդի հետ: Ավարտին էր մոտենում 1911 թ. դաժան և մոռյալ ձմեռը:

*ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ
(1911 – 1920)*

40. ԷԴՈՒԱՐԻ ԿՈՉՈՒՄԸ

Մարիցայի ողբերգական և անսպասելի մահը փոխեց իմ կյանքը: Վերջին տարիներին միասին ապրել էինք ժամանակի մի հատված, որն ինձ շատ կարճ էր թվացել, սակայն որում Մարիցայի ազդեցությունն ինձ վրա վճռական եղավ: Իմ կյանքում իր կենդանությունն օրոք և իր հեռանալուց հետո նա թողեց կոկորդուսն դառնություն և իր ժառանգին՝ մեր որդի էդուարին, տխուր ու հաճելի հիշողություններ, որոնք մնալու էին ինձ հետ մինչև կյանքիս վերջը:

Ինչ վերաբերում էր էդուարին՝ համարյա տասնչորս տարեկան և արթուն մտքով, ամենից շատ անկասկած, իմ կարիքն ուներ, որի պատճառով էլ որոշեցի վերջնականորեն հեռանալ իմ ձեռնարկած գործերից, որոնք շատ էին ընդլայնվել վերջին տարիներին, մանավանդ Միացյալ Նահանգներում: Այնտեղ գնալով մեր ներդրումները ավելի էին աճում: Ոչ էլ ուզում էի շարունակել քաղաքական գործունեությունս, որը կորզում էր ժամանակս և ուժերս, ուստի 1911 թվականի մնացած ժամանակում որոշեցի՝ ամրապնդել կապերս որդուս հետ և գրել Թուրքիայում անցկացրած իմ տարիների ու փորձառություն մասին, առանց համաձայնվելու, գոնե առայժմ, պաշտոնական որևէ հանձնարարություն ստանձնել, անկախ այն ճնշումներից, որ գործադրում էին արտաքին գործերի նախարարությունից, որպեսզի շարունակեի իմ գործունեությունը Մերձավոր Արևելքի պետական քարտուղարի պաշտոնում:

Կրկին տեղափոխվեցի ժնև էդուարի հետ միասին: Այնտեղ Պողոս Կիրակոսյանի հովանավորությամբ նա ուսումնասիրելու էր այն ամենը, ինչ կապված էր իր մշակութային ժառանգությունից հետ, որը ես անտարբերության չէի մատնում՝ հանուն Մարիցայի հիշատակի և իր հայկական արյան:

Մեծ ցավ էի զգում ներքուստ, որ չէի կարողացել նրան հրաժեշտ տալ: Ես նրա հետ ծանոթացել էի մի ողբերգական պահի և գուցե անհեթեթ երկչոտության պատճառով՝ երբեք ընդունակ չեղա արտահայտել նրան իմ զգացմունքների խորությունը:

Մյուս կողմից՝ համոզված էի, որ նրա վաղաժամ մահը՝ անկախ անցած ժամանակից, այն դաժան ծեծի հետևանքն էր, որ նրան ենթարկել էին Կոստանդնուպոլսի ոստիկանությունում: Կասկածից դուրս էր, որ Մարիցան հայ ժողովրդի դեմ թուրքերի խարդախ քաղաքականության հերթական գոհերից էր, իսկ դա ինձ ստիպեց հասկանալ, որ այդ երկարատև պայքարը չուտ չի ավարտվելու, որքան առաջարկներ էլ որ աներ Իթիթիհադի կառավարությունը և որքան էլ որ նախ և ոչ բավարար իրատես գտնվեին որոշ հայ առաջնորդներ: Ընդհակառակը, ինձ համար ակնհայտ էր, որ վատթարագույնը դեռ առջևում է: Սպասվում էր պայքար հանուն գոյատևման ընդդեմ սնապարծության, այն մարդկանց սնապարծության, ովքեր տենչում ու հավակնում էին ստեղծել Թուրքիա բացառապես թուրքերի համար:

Ես արագ սովորեցի հանգիստ ու միապաղաղ կյանքին: Ամիսը մի անգամ իմ զարմիկի՝ Ժորժ Լորանի հետ, որին լիովին վստահում էի, քննարկում էինք և վերանայում տարբեր գործարաններում տիրող իրավիճակը: Մենք ուսկի դիմեցինք և ընդունեցինք մի խիզախ որոշում՝ հանել Գերմանիայից գումարային մեր ներդրումները և այդ միջոցներով դիրքավորվել Միացյալ Նահանգներում, ամենից առաջ հումքերում և նավթում:

Ինչ վերաբերում է Հայկական աշխարհի հետ ունեցած իմ հարաբերությունները, շարունակում էին ինձ այցելել նրա ղեկավարներից մի քանիսը, գրեթե միշտ Հակոբ Սարգսյանի ընկերակցությամբ, որը դարձել էր իմ լավագույն բարեկամներից մեկը և բացի այդ ինձ տեղյակ էր պահում Թուրքիայում տիրող իրավիճակից:

Նա տեղյակ էր, որ ես ցանկանում էի առաջին գծից հեռանալ, բայց անում էր անհնարինը, կրկնում էր, որ ես սերտ կապերի մեջ եմ հայերի հետ և որ գոնե էդուարդի պատճառով չպետք է հրաժարվեմ այդ պայքարից:

– Սիրելի՛ Անրի, դու չես կարող հեռանալ իրականությունից: Քեզ դուր է գալիս թե ոչ, արդեն հայ ես և հետևաբար ի վիճակի չես ամեն ինչ մոռացության տալ: Դու չափից ավելի ես ներքաշված այդ հարցում, որպեսզի խոսք գնա ընտրության մասին: Ի՞նչ ես պատմելու քո որդուն, երբ նա չափահաս դառնա: Նա չի ըմբռնի և ոչ էլ հայերը... Բացի այդ, գիտես, որ չի կարելի լինել կիսով չափ հայ: Չկան «թուլակամ» հայեր, ինչպես այս հարուստ առևտրականներն են, որոնք վախենում են չափից ավելի ներքաշվել այդ գործում: Լսիր, ես քեզ լավ եմ ճանաչում, թեև դու հիմա հոգնած ես ամեն ինչից, անգամ

ապրելուց, որովհետև Մարիցայի մահը քեզ վրա շատ ավելի է ազդել, քան ինքը ես կարծում: Դա, անկախ ամեն ինչից, այնպիսի հիվանդություն է, որ ժամանակն է բուժում: Հանգստացիր որոշ ժամանակ, քանի որ հետո լարված ես աշխատելու, մոտենում է փոթորիկը և չկա մեկը, որ այն կանգնեցնի:

Հիմա Խոսլիան պատերազմի մեջ է Թուրքիայի հետ, ընդ որում դա ոչ Սիրենաիկայի և ոչ էլ Տրիպոլիտանիայի պատճառով է, այլ որովհետև Խոսլիան զայրացած է... Իսկ դա շատ վտանգավոր է, բայց մեջդ մի նշույլ անգամ կասկած չմնա, որ վաղ թե ուշ Սերբիան, Հունաստանը, Բուլղարիան, գուցե նաև Չեռնոգորիան Թուրքիային պատերազմ կհայտարարեն: Մի բանի վրա վստահ չեմ, թե Հայաստանը նույնպե՞ս կլինի այդ ճակատում և գուցե մենք կորցնենք պատեհ առիթը: Բայց անհնարին է: Յուրաքանչյուր հայ ունի իր անձնական կարծիքը այդ հարցի վերաբերյալ, իսկ այսպես հնարավոր չի լինի ամուր ճակատ ստեղծել: Բացի այդ, հայերս միշտ տարվում ենք հետտորություններ... Այդ մեկն՝ այո: Փորձելով բարդացնել հասարակ բանը: Դե ինչ, քեզ հասկանում եմ, որովհետև ինքս էլ կուշտ եմ շաղակրատանքից և պատմություններից:

Ամեն անգամ, երբ Սարգսյանը գալիս էր ինձ տեսնելու, հեռանում էր բարկացած, ոչ թե ինձ, այլ հանգամանքների և իր մարդկանց վրա՝ տեսնելով, թե ինչպես կրկին ու կրկին ընդհանուր ճակատ ստեղծելու անկարողությունը նրանց թույլ չի տալիս հասնել իրենց նպատակին:

Բայց իրավացի էր, անտարակույս ինչ-որ բան էր հասունանում: Մի կողմից՝ քաղաքականությունն իր տեղը զիջել էր ռազմամոլությանը: Գերմանիան, Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, իհարկե, նաև Թուրքիան և նրա նախկին կայսրության երկրները ներգրավվել էին խելահեղ մրցավազքում՝ մինչև ատամները զինվելու մոլուցքով: Առաջատար ազգերը համոզված էին, ճառեր ասելը վերջացել էր, և գալիս էր այն պահը, որ պետք է խոսեին թնդանոթները: Դա նկատելի էր շրջապատում և նույնիսկ մարդկանց վարքագծում, որոնք ապրում էին մի օրով և իրենց ունեցած հնարավորությունները գերազանհատելով, կարծես թե նրանց համար կարևոր չէր, թե ինչ է տեղի ունենալու վաղը:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ գլխի ընկա, որ էդուարդը հասունացել էր չափազանց վաղ: Այդ մասին խոսեցի իր դաստիարակի՝ Պողոս Կիրակոսյանի հետ, որն ինձ ասաց, որ էդուարդը, իսկապես, իր դատողություններում ոչ թե տասնչորս, այլ ասես տասնութ տարեկան լիներ:

– Մայն դը Լատուր, ձեր որդու վրա շատ է ազդել իր մոր մահը: Նա մտերմիկ հարաբերությունների մեջ էր երեխայի հետ, որ ձեր դեպքում չեմ կարող, ցավոք սրտի, ասել: Նա ձեզ երբեք չի ասի դա, սակայն ներքուստ համոզված է, որ դուք իրեն չեք սիրում... Ներող կլինեք, որ ես մտնում եմ այնտեղ, ուր ինձ չի համապատասխանում, բայց դա է իմ կարծիքը: Էդուարը մեղադրում է թուրքերին պատահածի համար... և դրանում իրավացի է: Սակայն ինձ վախեցնում է իր դիրքորոշումը: Դեռ շատ վաղ է և հետևաբար ի վիճակի չէ խորհրդածելու: Նա պետք է խաղար և աներ այն, ինչ անում են իր տարիքի երեխաները և, այնուամենայնիվ, միակ բանը, որ նրան հետաքրքրում է, այն է, որ ես իրեն պատմեմ Հայաստանի մասին և տեսեք, որպես ուսուցչի իմ երկարամյա կյանքում առաջին անգամն է, որ ինձ հետ նման բան է պատահում:

Նկատի առնելով ստեղծված իրավիճակը, որոշեցի Էդուարին հանել ինտերնատից և որոշ ժամանակ դադարեցնել հայ մշակույթի դասերը: Ես չէի հավակնում նրան ազգայնամոլ հայրենասեր դարձնել, այլ միայն, որ չմոռանար իր հայկական արյունը, բայց իր մոր մահվան պատճառած ցավը ամեն ինչ փոխել էր:

Խոսեցի նրա հետ, ցանկացա նրա ուշադրությունը շեղել որևէ բանի վրա, նրան առաջարկեցի դահուկային սպորտի դասեր առնել Ալպերում, միասին ուղևորվել Միացյալ Նահանգներ..., ցանկացած բան, որ օգներ նրան մոռանալ այն, ինչը նրա համար դարձել էր մի տեսակ սևեռուն միտք: Բայց հասկացա, որ չափազանց ուշ էր:

Ինձ մեղադրեցի դրանում: Անտարակույս Կիրակոսյանը գիտեր, թե ինչ է կատարվում և ժամանակին էր զգուշացրել: Ուրեմն, մի օր նրստեցի Էդուարի դիմաց և նրան հանկարծակիի բերելով՝ հարցրի.

– Էդուար, դու քեզ համարում ես ֆրանսիացի¹, թե² հայ:

Որդին ինձ հետ խոսեց առանց թաքցնելու իր զգացմունքները, երբ պատասխանեց.

– Մայրս հայ էր և ես նույնպես: Թեև սիրում եմ Ֆրանսիան, չեմ կարող մոռանալ, թե ով եմ: Բացի այդ, հայրիկ, բոլորն ինձ ասում են, որ քեզ հետ էլ նույնն է կատարվում, թեև դու հայի արյուն չունես: Երբ տարիքս հասնի, կգնամ մերոնց համար կովելու:

Այդ օրը հասկացա, որ ցանկացած պատճառաբանություն ավելորդ է: Փորձեցի մտերմանալ նրա հետ: Իհարկե, հարկ է խոստովանել, որ դա ինձ այնքան էլ չէր հաջողվում: Թվում էր, թե նա ինձանից խուսափում է, համոզված, որ ես ցանկանում եմ նրա միտքը փոխել:

Հիշեցի իմ երիտասարդությունը, ես տասը տարով որդուցս մեծ էի, երբ առաջին անգամ ընդդիմացա մորս: Այդ իսկ պատճառով էլ գիտեի, որ որքան շատ ընդվզեի, այնքան շատ նրան կզրզոնեի, որ ինձ կհակառակվեր: Այնպես որ փորձեցի ինքս հարմարվել՝ տագնապով մտածելով այն մասին, թե ինձ ինչ է սպասվում:

Ամիսները շատ արագ անցան: Ես ուսումնասիրում էի պատմություն, փորձելով ըմբռնել, թե որն է եվրոպայում ստեղծված իրավիճակի պատճառը: Արդյոք հնարավոր էր, որ սերնդեսերունդ, թե՛ այս կողմից և թե՛ մյուս, ի վիճակի չլինեին հասկանալ իրենց թույլ տված սխալների և ձախողումների պատճառները, որպեսզի նրանց ոտքը կրկին քարին չդիպչեր:

Իրավիճակը ողջ մայրցամաքում անտանելի ձևով լարված էր: Ֆրանսիան ցույց էր տվել իր անվստահությունը Թուրքիային՝ տեղի ունեցող իրադարձությունների առթիվ՝ մերժելով կարևորագույն մի վարկ, որ Թուրքիան խնդրել էր հատկացնել իրեն և որն ի վերջո տրվեց գերմանացիների կողմից, քանի որ վերջիններս ամենայն հավանականությամբ ցանկանում էին վերահսկել թուրքական կառավարությանը:

Ես լիովին տեղյակ էի իրավիճակին, և Անտուան Մոնթի միջոցով ինձ հասել էր, որ թուրքական կառավարության ֆինանսների նախարար Զարիդ բեյն առաջարկել է վերահսկել ֆրանսիացի պաշտոնյաներին՝ առավել ապահովության նպատակով: Ի վերջո, թուրք նախարարը չընդունեց Ֆրանսիայի պահանջները, պատճառաբանելով, որ դրանցով Ֆրանսիան ցանկանում է միջամտել իր երկրի ներքին գործերին: Հետևաբար այնքան էլ հեշտ չէր նրանց հետ գործ ունենալ, մանավանդ երբ հայտնի էր, որ Թուրքիայի դաշինքը Գերմանիայի հետ, պատերազմական կոնֆլիկտի դեպքում, ցանկացած պահի ինչի կարող էր վերածվել:

Մոնթն ինձ բացատրեց, որ պատերազմը Իտալիայի և Թուրքիայի միջև ընդամենը նախուտեստ էր գալիք ճաշկերույթից առաջ՝ կիսելով ինձ հետ իր երկուդը Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա փոքրամասնություններին սպասվող սպառնալիքի կապակցությունը:

Մի քանի շաբաթ անց ինձ այցելեց Մարիցայի եղբայրը՝ Օհաննեսը: Նա ինձ հայտնեց, որ վերադառնալու է Կոստանդնուպոլիս, փորձելու այնտեղից հանել իր խորթ քրոջը՝ Թերեզ Փիլիպոսյանին:

– Գիտես, Անրի, իմ փեսան՝ Պողոս Տարախյանը Թերեզի ամուսինը, մեկ ամսից ավելի է, որ անհետացել է: Բոլորը կարծում են, թե մահացել է, որովհետև վերջին անգամ նրան ուրիշ հայերի հետ բռնել

տարել էին Կենտրոնական ոստիկանություն: Հիմա պետք է փորձեմ թերեզին հանել: Չեմ կարող այստեղ մնալ և ուրիշ բանով զբաղվել, երբ հաստատ գիտեմ, որ ամեն վայրկյան քրոջս կարող են ձերբակալել: Դու լավ գիտես, թե թուրքերը ինչպես են գործում, իսկ ես չեմ կարողանա տանել, որ կրկնվի նույն պատմությունը:

Փորձեցի համոզել նրան, որ չզիմի այդ ոխակին: Եթե նրան բռնեն՝ կորած էր, քանի որ թուրքերը, քաղաքական ինչ կողմնորոշում էլ ունենային, Օտտոման բանակի գրավման հետ կապված միջադեպը համարում էին նվաստացուցիչ: Բայց Օհաննեսը մնաց անհողողդ և հրաժեշտ տալիս գրկեց ինձ:

– Մեր ճակատագիրն է: Կարծում եմ, որ ինձ հետ ոչինչ չի պատահի, բայց հակառակ դեպքում՝ քեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե ընտանիքիս ձեռք մեկնես:

Օհաննեսը մեկնեց Հունաստան: Ինձ ասել էր, որ կփորձի որևէ հարմար կետից սահմանն անցնել: Ես լուր չունեցա ո՛չ նրանից և ո՛չ էլ թերեզից և մտածեցի, որ երկուսն էլ սպանվել են: Ներքուստ համոզված էի, որ թուրքերը վրեժ են լուծում Օտտոման բանակի գրավման դիմաց:

41. ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ՆԱԽԱՆՇԱՆՆԵՐԸ

Բոլոր բարեկամներս միշտ կրկնում էին, որ ժամանակը մեղմացնում է վիշտը, բայց կնոջս մահը երկար ժամանակ ինձ պահում էր շոկի մեջ: Ի վիճակի չէի հաշտվել կատարվածի հետ: Ինձ համար Մարիցյան դարձել էր շատ կարևոր մարդ՝ բացելով իմ առաջ նոր աշխարհընկալում, սեփական տեսակետի և զգայուն մոտեցման առումով:

Նա էր, որ աչքերս բացեց, որ ըստ էության հասկանայի հայկական կոնֆլիկտը: Ջարմանալիորեն, անկախ տեղի ունեցածից, նա ատելությամբ համակված չէր թուրքերի հանդեպ: Ինձ պատմել էր, որ մանուկ ժամանակ նրան խնամել է մի թուրք կին, որին աշխատանքի էր հրավիրել հայրը, և որ այդ հարաբերությունը նրա առաջ բացահայտել էր թուրքերի անկեղծ և մարդկային կողմը:

– Ուրիշ բան չկարծես: Շատ նման են մեզ այդ մարդիկ՝ սովորելու մեծ ունակությամբ: Նրանց մեջ աչքի ընկնող շատ մարդիկ կան: Ուրիշ բան է, թե ինչ է կատարվում թուրք ներկայիս գործիչների հետ կամ էլ սուլթանի, որից ատելություն է հորդում, բայց թուրք ժողովուրդը առհասարակ խելացի է, մեծահոգի:

Այս խորհրդածություններն ինձ մղում էին մտածել, որ դեռ հույս կա: Հետագայում ժամանակն ինձ ցույց տվեց, որ շատ դժվար է, եթե ոչ անհնարին, կրկին չչի մեջ մտցնել ատելության և բռնության դեպքերին:

Ու այսպես, բավականին երկար ժամանակ ես ինձ աշխարհից հեռու պահեցի, ասես Մարիցյայի կյանքից հեռանալն ինձ զրկած լինեք ապրելու ցանկությունից..., թեև ես շատ ծանրակշիռ պատճառ ունեի ապրելու. իմ որդի էդուարդ՝ մի խելացի երիտասարդ, որն անկախ իր ֆրանսիական դաստիարակությունից՝ այնուամենայնիվ իրեն խորապես հայ էր զգում:

Հետո հանգամանքները կրկին ինձ մղեցին դեպի ակտիվ կյանք: Զգացվում էր, որ աշխարհը փոխվում է մեծ արագությամբ, ինչն էլ հենց ստիպեց, որ նորից գործարանների դեկը ձեռքս վերցնեի: Նավ-

Թի աշխարհում իմ ներդրումները շարունակ ինձ ստիպում էին այստեղից այնտեղ գնալ:

1912 թ. փետրվարն էր: Հարկ եղավ, որ գնայի Լոնդոն, մի կարևոր ժողովի, որտեղ ծանոթացա Սարգիս Գալուստի Գյուլբենկյանին, Լեվոն Ալեքսանդրի Մանթաշովին և Ուիլյամ Նոքս դ'Արսիին, մի ավստրալիացի ինժեների, թերևս բոլորից ամենատեղեկացվածը՝ նավթի հետ կապված հարցերում:

Նորից հանդես եկավ Ժան Կառնոն: Ֆրանսիան իրավունք չունեի դուրս մնալ նոր էներգիայի աղբյուրների ձեռքբերման մրցավազքից, որն ամենայն հավանականությամբ առաջիկա տարիներին փոխելու էր աշխարհը: Ժանը եկավ Ժնև ինձ տեսնելու և այնքան պնդեց, որ մի պահ ես ստիպված տեղի տվեցի և խոստացա օգնել նրան: Այդ պատճառով էլ վերադարձա վերականգնելու Հին կապերը և նախապատրաստել ժողով Լոնդոնում: Ես տնտեսական ոչ մի ձգտում չունեի այդ հարցի կապակցությամբ, չնայած համոզված էի, որ նավթի գործարքը XX դարում դառնալու է ամենաշահութաբեր գործերից մեկը: Ակնհայտ էր, որ գերտերությունները դրա կարիքն ունենին: Ֆրանսիայի ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության ֆինանսական ոլորտում պահպանվում էր, սակայն Գերմանիան կարողացել էր շահել նոր կառավարության՝ երիտթուրքերի վստահությունը, իսկ դաշույնը, որ գործածում էին, գերմանական բանկն էր, որը քիչ խնդիրներ էլ էր հարուցում մեր երկրին:

Ես հանդիպեցի սրբ էոնեստ Քասսելի՝ բրիտանացի ազդեցիկ ֆինանսիստի հետ, ծնված, որքան էլ տարօրինակ հնչի, Գերմանիայում, որն առանց որևէ բան թաքցնելու պատմեց ինձ Թուրքիայում տիրող իրավիճակի մասին:

– Տեսեք, մայն դը Լատուր: Այս տորթը չափազանց մեծ է, և ով որ ուզի կուլ տալ այն, կոկորդին կանգնելու վտանգ կա: Եվ նույնիսկ այդ դեպքում անհնարին կլինի այն մարսել: Անգամ իրենք՝ գերմանացիներն են սկսում հասկանալ: Խեղճիտ կլինեն կիսել այն, և բացի այդ, պետք է ընդունենք, որ Գյուլբենկյանը լավ է թխել այն: Հիմա խառնաչփոթ ժամանակներ են, և պետք է գլխներին գոտ տանք: Այստեղ չկան ո՛չ դրոշներ, ո՛չ ազգեր և ո՛չ էլ նման մի բան: Միայն մի վիթխարի սև յուղի տհաճ հոտով շիթ, որը դուրս է գալիս հողի ընդերքից և կարող է մեզ հարստացնել: Պարզ է, որ պետք է պայմանավորվենք՝ անկախ այն բանից, որ վաղն առավոտյան պատերազմ կսկսվի մեր երկրների միջև: Դա կլինի ասպետական պայմանագիր բրիտանացիների, հայերի, ֆրանսիացիների... և գերմա-

նացիների միջև: Ինչ մնում է թուրքերին... Ի վերջո, դեռևս իրենց տիրապետությունն ամրապնդելու են գտնվում այդ հանքավայրերը: Նրանց թույլ կտանք, որ դրանք կոչեն իրենց անուններով և ոչինչ ավելի: Ո՞նց է հնչում «Թուրքական նավթային ընկերությունը»: Մեր մեջ մնա, ձեզ ասեմ, որ այդ անունը առաջարկել է Գյուլբենկյանը: Փայլուն մարդ է: Խոստովանեմ ձեզ, որ քիչ եմ հանդիպել այս հայերի պես խելացի մարդկանց, թեև եթե խոսքը Գյուլբենկյանի մասին է, նա ընդունակ է վճարել մի ողջ կարողություն իր քմահաճույքի դիմաց: Տեսեք, նա չէր ուզում ստորագրել Անգլիայի համար մի կարևոր կոնցեսիոն վաճառքի փաստաթուղթ: Գիտե՞ք, թե ինչպես հասանք դրան: Ուրեմն, մենք գտանք եգիպտական եզակի և շատ արժեքավոր հնությունների մի խմբաքանակ՝ ըստ Բրիտանական թանգարանի մասնագետների, և դա նվիրեցինք նրան: Անմիջապես ստորագրեց: Ձեզ մի բան ասեմ, գոնե լավ է, որ այդ հայերը ո՛չ պետություն ունեն, ո՛չ էլ տարածք, քանի որ այդ դեպքում Թուրքիայի նավթը իրենցը կլիներ և այդ դեպքում ոչինչ անել չէինք կարողանա:

Այնուհետև խոսեցին Բալկաններում հնարավոր կոնֆլիկտի մասին: Սրբ էոնեստ Քասսելն ինձ հավաստիացրեց, որ այդ վայրում պատերազմը ամիսների հարց է և որ, բացի այդ, նա կդառնա այն պայթուցիկը, որ երկինք կնետի թուրքական կայսրությանը, գուցե և իրեն՝ Եվրոպային:

Վերադարձա Փարիզ այն համոզմամբ, որ եվրոպական տերությունների համար միակ կարևոր բանն այն է, որ իրար մեջ կիսեն ողջ կայսրությունը, հենց որ «հիվանդ մարդն» ընկնի հոգեվարքի մեջ: Երբ հանդիպեցի Ժան Կառնոյին համաձայնեց՝ ասելով.

– Համոզված եմ, որ այս աշխարհը այն ձևով, ինչ առաջ է գնում, ուր որ է կաթվածահար կլինի: Ծատ քիչ ժամանակ է մնացել, բայց քեզ կասեմ հետևյալը՝ իմանալով հայերի հանդեպ քո շահագրգիռ լինելը: Ոչ ոք մատը մատին չի տա հանուն նրանց... Լավ, գուցե կեղծ մարդասիրություն հանդես բերեն, միայն այդքանը: Անցած օրը խոսում էի մի անգլիացի հայտնի քաղաքագետի հետ, և ինձ ասաց մի շատ սթափեցնող բան: Եթե հիվանդը չի ուզում մեռնել, ուրեմն պետք է սպանել նրան, հասկանո՞ւմ ես: Իսկ հիմա բացատրիր ինձ նավթի հետ կապված բանը, որովհետև հաստատ գիտեմ, որ վերջիվերջո նրա պատճառով բոլորս կովելու ենք:

Մի քանի ամիս շարունակ «հիվանդ մարդը» դեռ հոգեվարքում էր: Ֆինանսական աշխարհը փորձում էր փրկել իր միջոցները, թեև Ֆրանսիայի բանկիրները գիտեին, որ անհնարին կլինի հետ ստանալ

վիթխարի գունարները Թուրքիայից: Վերջապես մի օր Ժան Կառնոն ինձ մի գրութուն ուղարկեց, որ Հանդիպեմ նրան: Դա 1912 թ. հոկտեմբերի տասնվեցն էր:

– Միայն ուզում եմ նախազգուշացնել քեզ: Վաղը, այսինքն՝ քսանչորս ժամ հետո, Սերբիան, Հունաստանը, Չեռնոգորիան և Բուլղարիան Թուրքիային պատերազմ են հայտարարելու: Գուցե սա հրաշալի առիթ կլինի Հայերի համար, բայց վախենամ նրանք ո՛չ միավորված են, ո՛չ էլ նախապատրաստված: Մենք ձեզ հաճույքով կուղարկեինք Հայաստանի վերաբերյալ բանակցությունների..., բայց դա ինձ թվում է անհավանական:

Ավելի ուշ ես մտածեցի Ժանի ասածի շուրջ: Ակնհայտ էր, որ իրադարձությունները զարգանալու են սրընթաց ու ողբերգական ձևով և ի հայտ է գալու մի նոր աշխարհ՝ մեր ցանկություններից անկախ: Ժանը ճիշտ էր իր կանխագուշակումներում, ինչպես և ուրիշ ղեպքերում:

Նոյեմբերի սկզբներին, մի մոայլ օր, երբ բարակ ու անվերջանալի անձրև էր մազում, ինձ այցելեց Ռոբեր Կանվան՝ լեռնային ինժեները, որը Հայերի սպանդի ականատեսն էր եղել: Նրա այցը Փարիզ կապված էր Սիրիայում նավթի որոնման աշխատանքների առնչությամբ պայմանագրի ստորագրության հետ: «Սիրիայի երկրաբանական հետախուզական ընկերության» համար Կանվան ոչ միայն արտասովոր ինժեներ էր և հեղինակավոր երկրաբան, մեծ ընկերությունների կողմից միջտ ցանկալի, այլ նաև Թուրքիայի ու Միջագետքի անապատների մեծ գիտակ: Եթե կար մեկը, որին հաջողվում էր գտնել այն, ինչ խորքում էր և անհնարին, նա էր: Բայց նրա այցն ուներ այլ դրդապատճառներ:

– Մայն դը Լատուր, Թուրքիայում գործերը լավ չեն: Պատերազմի հայտարարությունը ավելի է վատթարացրել դրությունը, և Հայերը գտնվում են կրիտիկական վիճակում: Ինձ թվում է, որ 1895 և 1896 թթ. կոտորածները մանկական խաղ են վերահաս աղետի համեմատ: Հայերն ավելորդ են նոր քաղաքականությունում: Նրանց են վերագրում կայսրության մասնատման գլխավոր պատճառը, իսկ թուրքերը, որ հիմա նեղն են ընկել, ամեն ինչի ընդունակ են: Քրդերը գործում են անպատժելիորեն՝ թուրքական իշխանության թողտվությամբ, իսկ դա առաջ է բերում ոռուների նկատմամբ Հայերի համակրանքը... Իսկ այդ բանը, մայն, նրանք Հայերին չեն ների:

Տեսեք, մեկ ամիս առաջ, գուցե և մի քիչ ավելի, Տրապիզոնում էի, պատրաստվում էի բեռնել նավի վրա հետախուզական աշխատանք-

ների իմ սարքավորումները: Ես դրանք պահել էի նավահանգստի պահեստներից մեկում և մինչ փաթեթավորում էի, հարևան պահեստին մոտեցան մի քանի սայեր՝ բեռնված արկղերով: Լսեցի, թե ինչպես էին դրանք բեռնաթափվում և մի փոքր պատուհանից, որը երկու պահեստների միջև էր, տեսա և լսեցի, որ ամեն տեսակի զենքեր էին բաժանում թուրք քաղաքացիներին...– ինչպես հասկանում էի,– քանի որ փորձ ունեմ: Իրոք փչաքաղվեցի: Բացի այդ՝ շարունակ թուրք փախստականներ էին տեղ հասնում Բալկաններից և Թրակիայից: Այդ մուհաջիրները, այդպես են նրանց կոչում, զավթում են այն տներն ու ագարակները, որոնք դեռ երեկ պատկանում էին հայերին: Գալիս է բանակը կամ ոստիկանությունը և քրիստոնյաներին տալիս է քսանչորս ժամ, որպեսզի ազատեն դրանք, իսկ այդտեղ բանի տեղ չեն անցնում ո՛չ բողոքը և ո՛չ էլ պահանջը: Ի վերջո, մտածեցի, որ դուք պետք է իմանայիք այդ մասին, թեև, ճշմարիտն ասած, չեմ կարծում, թե հնարավոր լինի մի բան անել: Ձեզ լավ հայտնի է, թե ինչպես են գործում այդ թուրք քաղաքագետները, և վերջում հակառակ տպավորությունն է ստեղծվում:

Կանվան ինձ թողեց այն դառը զգացողությամբ, որ հանուն Մարիցայի ժողովրդի ես ոչինչ չեմ անում: Որդիս՝ էդուարդը, դարձել էր մի կենդանի վկա, որն իր համը հանդիմանանքով ստիպում էր ինձ որևէ բան ձեռնարկել: Կրկին պետք է թողնեի իմ ինքնակամ առանձնացումը: Չուզեցի, որ տարիներ անց ինձ մեղադրեին, որ այդ խնդրի լուծման հարցում ես ոչինչ չեմ արել:

42. ԷԼԼԻՍ ԿՂԶԻՆ

Որպես իր տասնվեցամյակի նվեր՝ Էդուարին հրավիրեցի ինձ հետ ուղևորվել Միացյալ Նահանգներ օգտվելով Փինանսիստների միջազգային խորհրդակցությունից, որը փորձում էր պահպանել բանկերի միջոցները հորիզոնում ուրվագծվող կոնֆլիկտի սպառնալիքի նախօրեին:

Բայկաններում պատերազմը վեր հանեց թուլությունը թուրքական բանակի՝ ջախջախված Թրակիայում և Մակեդոնիայում՝ Բուլղարիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի և Հունաստանի կռալիցիայի կողմից: Նշված երկրների զինվորները կոպում էին այնպես, ասես ցանկանում էին վրեժ լուծել վերջին դարերի ընթացքում թուրքերի հասցրած վիրավորանքների դիմաց:

Ուշադրություն դարձրի այն բանի վրա, որ որդիս ազահուծյամբ էր կարգում մամուլի թղթակիցների հողվածները կոնֆլիկտի վերաբերյալ և չարունակ ինձ հարցնում էր, թե ինչու հայերը չեն կոպում այդ նույն ուղղաճակատում կռալիցիայի երկրների հետ: Նրան ասացի, որ հանգամանքները տարբեր էին այդ հարցում: Չնայած որ ես նրան բացատրում էի, միևնույն է՝ Էդուարը չէր հասկանում իրադրությունը:

Տեսա, որ քաղաքը շատ է փոխվել: Նյու Յորքը ոչ միայն սրբնթաց արագություններ էր աճում, այլ նաև ողողվել էր տեխնոլոգիայի նոր հրաշքով՝ ավտոմեքենաներով: Նա այն փոխակերպման նմուշն էր, որին կարող էին ընդօրինակել աշխարհի բոլոր մեծ քաղաքները և գոհունակություններ նկատեցի, որ Էդուարը հիացած է այդ ամենով:

Այդ քաղաք կատարած իմ նախկին այցելությունից անցել էր մեկ քառորդ դար: Այն իրավամբ կարող էր կոչվել նոր աշխարհի մայրաքաղաք, շատ բաներ էին նրանում փոխվել: Սկսել էին կառուցել մեծ թվով բարձրահարկ շենքեր, որոնք անվանում էին երկնաքերներ, ինչպես Վուլվերթթ Բիլդինգը: Ամեն օր այնտեղ էին հասնում հազարավոր ներգաղթողներ բոլոր մայրցամաքներից: Նրանք հարուցում էին մեծ պրոբլեմներ, ինչպես օրինակ՝ ստորին Հար Սայդը,

որը դարձել էր աշխարհում ամենախիտ բնակեցված գոտին. իր ցեխոտ փողոցներով, լեփ-լեցուն, ասես մի բարեխոյան բազմաձևակութային աշտարակ, որում յուրաքանչյուր էթնիկական խումբ զբաղվում էր այն աշխատանքով, ինչ ամենից լավ գիտեր՝ կյանքում առաջ գնալու համար: Ես մտածեցի, որ եթե այդ քաղաքը սպառազի մայրաքաղաքի խորհրդանիշն է, բոլորս էլ պետք է մեծ ջանքեր գործադրենք նրան հարմարվելու համար:

Էդուարը, որին վաղուց չէի տեսել այդքան ոգևորված, կարծես թե հիանում էր այդ ամենով: Վեր էր կենում շատ վաղ և ամբողջ օրը ոտքի տակ տալիս քաղաքը վերից վար, ասես մի քանի շաբաթում փորձում էր վարժվել այդ նոր աշխարհին:

Իր ծննդյան օրվա առթիվ նա խնդրեց ինձանից հատուկ նվեր: Մնացի զարմացած, երբ ինձ ասաց, որ ցանկանում է գնալ էլլիս կղզի, որպեսզի համոզվի, թե հազարավոր նոր տեղ հասած մարդկանց մեջ, որոնց մասին խոսում էր մամուլը, որևէ հայ կա՞ արդյոք: Չկարողացա մերժել նրա քմահաճույքը, թեև ինձ անհանգստացնում էր նրա սևեռուն հետաքրքրությունը Հայաստանի հետ կապված ամեն ինչի նկատմամբ:

Այնտեղ մտնելու մեր թույլտվությունը ձեռք բերեց Հենրի Մորգենթաուն՝ մի շատ ազդեցիկ Փինանսիստ, որի հետ ծանոթացել էի իմ տեղ հասնելուց մի քանի օր անց, ընդունելություններից մեկում: Նա շատ առանձնահատուկ մարդ էր, կյանքի հանդեպ այտուտիստական մոտեցմամբ: Չգիտեինք ում դիմել, և մեկն ինձ ասաց, որ այդ մարդը հատուկ հարաբերության մեջ է պրեզիդենտ Վիլսոնի հետ և ընդունակ՝ բացելու ցանկացած դուռ: Սուսքը մի շատ կարևոր հարցի չէր վերաբերում, բայց քանի որ նա այդքան ուշադիր էր գտնվել ու սրբտաբուխ, որոշեցի զանգահարել նրան: Ինձ անձամբ պատասխանեց շատ հարգալից, վստահեցնելով, որ ինձ շատ լավ է հիշում: Երբ նրան ասացի, որ ուզում եմք այցելել էլլիս կղզի, այնքան ոգևորվեց, որ որոշեց ընկերանալ մեզ՝ ավելացնելով, որ ինքն ամեն ինչ կկարգավորի:

Երկու օր անց նստեցինք նավահանգստի քարշանավերից մեկը, որը մեզ հասցրեց էլլիս կղզի: Այնտեղ տեսանք մի վիթխարի երեքհարկանի շենք, որն ընդունում էր ներգաղթողներին: Նրա տնօրենը՝ պարոն Բրեդլին նավամատույցում մեզ էր սպասում, որպեսզի տաներ էքսկուրսիա՝ դիմանալով Հուդզոնի սառը քամուն:

Նկատեցի, որ Մորգենթաունի աչքից ոչինչ չէր վրիպում: Քայլում էր արագ, Էդուարն էլ նրա հետևից, որի հետ նրանք առաջին իսկ

պահից դարձան բարեկամներ: Էդուարը նույնպես ցանկանում էր խորանալ ամենափոքր մանրամասնում, որն իր տարիքի պատանու համար ինձ դարձանալի թվաց: Մենք ծայրեծայր այցելեցինք կրդ-դու շինությունները, ննջարանները, ճաշարահները, խոհանոցները, պահեստները, նորեկների ընդունման մեծ սրահը, բուժարանները: Ամենուրեք շատ մարդիկ կային, մի քանիսն աշխատում էին, մյուսները հաստատակամորեն սպասում իրենց թույլտվությանը՝ մտնելու մի երկիր, որն անվանում էին ազատության թագավորություն:

Ի դարձանս ինձ, ինչպես որ կուսակ էր Էդուարը, գտանք ծագումով Վանից մի հայ ընտանիքի. հայրը դպրոցի ուսուցիչ՝ Հակոբ Տարպիտյանը, Մարին՝ մայրը, հասարակ, բայց դաստիարակված մի կին, և երեք զավակները՝ Տիգրանը, Ներսեսը և Աշխենը: Մորգենթաուն մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց նրանց հանդեպ, մանավանդ երբ այդ մարդը մեզ պատմեց, որ ստիպված էին եղել Վանից հեռանալ՝ համոզվելով, որ այնտեղ նրանց ոչ մի ապագա չի սպասվում:

– Տեսե՛ք,– Տարպիտյանը դանդաղ էր խոսում անգլերեն և պարզունակ, սակայն հասկանալի: – Վալին՝ թուրք կառավարիչ Ջևեդ բեյը չի ուզում, որ գործեն հայ դպրոցները, փաստարկելով, որ իբր սուլթանի մասին վատ են արտահայտվում, ինչը բացարձակ սուտ էր... մանավանդ դասասեյակներում: Հետո ինձ անձամբ սպառնաց և երբ տեսավ, որ նրա հրամաններին չեմ ենթարկվում, մեկին ուղարկեց, որ կնոջս ասի, որ երեխաներին կարող է որևէ բան պատահել... Իհարկե, ստիպված հեռացանք, թեև, ինչ խոսք, ցավալի է, քանի որ երեխաները չեն կարող վարժարան գնալ: Ոչ թուրքերն են նրանց ընդունում մեղրեսե, ոչ էլ մենք ենք նրանց այնտեղ ուղարկում: Հուսով եմ, որ Աստված ինձ ուժ կտա նրանց ոտքի կանգնեցնելու համար, թեև հիմա ունենք մի լուրջ խնդիր. այստեղի բժիշկը մերժել է որդուս՝ Տիգրանին... Ասում է, որ տուբերկուլյոզով հիվանդ է, բայց հիվանդ չէ: Ունի ասթմա, ինչպես իր պապը, որը մեռավ ինսուլն տարեկանում: Բայց ինչպե՞ս կարող ենք թույլ տալ, որ մեն մենակ վերադառնա թուրքիս: Այնպես որ, եթե հրաչք տեղի չունենա, ստիպված բոլորով կվերադառնանք այնտեղ:

Այդ ժամանակ Հենրի Մորգենթաուն հանդես եկավ որպես եռանդուն և վճռական մարդ: Քառորդ ժամ անց գլխավոր բժիշկը կրկին գնեց Տիգրանին, իսկ կես ժամ հետո, նոր եզրակացությունից երջանիկ՝ Տարպիտյանների ընտանիքը գրկախառնվում էր, քանի որ Հակոբը իրավացի էր: Երբ նրան պատմեցի, որ այդ այցելության զրդողը

եղել էր Էդուարը և հայտնեցի նրա, հայերի հետ ունեցած կապի մասին, երկուսի աչքերից էլ արցունքներ էին հոսում:

– Սա Աստծո ձեռքի գործն է: Մեզ պետք է այս գիշեր երկրից դուրս անեին,– ոգևորված գոչում էին և գրկում որդուս, որը շատ գոհ էր կատարվածից և իր կատարած դերից, որն անուղղակիորեն առնչվում էր այդ ամենին: Մորգենթաուն նույնպես արտահայտեց իր հիացմունքը Էդուարի որոշման առթիվ և նրան այսպես ասաց.

– Միշտ հետևիր քո ներքին ձայնին:

Էդուարը դարձացած նայեց ինձ՝ քրթմնջալով. «Մայրիկն էլ էր միշտ նույնն ասում»:

Այսպես ծագեց բարեկամությունը Հենրի Մորգենթաուի՝ խորպես բարոյական և ուժեղ մարդու հետ, որը նույնպես ներգաղթել էր, իհարկե այլ հանգամանքներում Մանհեյմից (Գերմանիա) Միացյալ Նահանգներ: Այն ժամանակ ես դեռ չգիտեի, թե որքան կարևոր է լինելու նրա միջամտությունը հայերի կոտորածի ամենաթեժ պահին:

Մի քանի շաբաթ անց վերադարձանք Փրանսիա: Հյուսիսային Ատլանտյան օվկիանոսն իրեն փոթորկալից էր պահում, և մուգ կապույտ ծովի մեջտեղում մի քանի այսբերգներ տեսանք: Դա ինձ հիշեցրեց շատ տարիներ առաջ իմ հանդիպումը Մարիցայի հետ: Էդուարը վերջնականապես հաշտվել էր ինձ հետ՝ ինձանից երկար ժամանակ խուսափելուց հետո, երբ ասես մեղադրում էր ինձ իր մոր մահվան հարցում:

Միասին որոշեցինք, որ նա վերադառնա Փարիզ իր ուսումը շարունակելու: Նա մեծ հակումներ ուներ սովորելու հանդեպ և հասկացա, որ ավելի մոտ պետք է գտնվեմ նրան: Ժամանակը թոնում էր, և ես ցանկանում էի հնարավորինս նրան հաղորդակից լինել, քանի որ ցանկություն էր հայտնել սովորել միջազգային իրավունք, որպեսզի ձեռք բերի դիվանագիտական կարիերա:

Այս ընթացքում Եվրոպայում իրավիճակը գնալով բարդանում էր: Ավստրիան դավեր էր նյութում՝ բուլղարներին սերբերի դեմ հրահրելով, մինչև որ հունիսի վերջերին Բուլղարիան վերջնագիր ներկայացրեց Սերբիային և Հունաստանին: Մի քանի շաբաթ հետո նրանք հայտնվեցին Սալոնիկի դարպասների մոտ, որը տեղիք տվեց Բալկանյան երկրորդ պատերազմին: Դրանից թուրքերն օգտվեցին՝ վերականգնելու համար նախորդ պատերազմի ժամանակ իրենց կորցրած տարածքները: Ամեն դեպքում դրանք ընդամենը թույլ ալեկոծություններ էին համեմատած նրան, ինչ սպառնում էր վրա հասնել:

Անկախ իմ ներկայացրած հրաժարականին՝ նախարարութիւնում ինձ պահում էին որպէս Մերձավոր Արևելքի պետական քարտուղար և ինչպէս Անտուան Մոնժը, այնպէս էլ ժան Կառնոն ճշտապահորեն ինձ տեղյակ էին պահում տեղի ունեցող բոլոր իրադարձութիւններին:

Հետո արագ անցան 1913 թ. գարունն ու ամառը: Փարիզում տիրում էր ոգևորութիւն, մի տեսակ փախուստ դեպի առաջ, կարծես բոլորը համոզված էին, որ ամենաճիշտը տվյալ օրով ապրելն էր:

Մի անգամ երեկոյան ամակայից լսեցի էդուարին խոսելիս: Սկզբում չհասկացա, հետո գլխի ընկա, որ հայերեն է խոսում: Դա ինձ բերեց այն մտքին, որ ես նրան ավելի ուշադիր պետք է հետևեի:

Սեպտեմբերի վերջերին, երկարատև ամառից հետո, - Չերմաստիճանը սովորականից ավելի բարձր էր Փարիզում, - Անտուան Մոնժը ինձ հրավիրեց նախարարութիւն ճաշի:

- Ուզում էի քեզ տեղեկացնել ենիքոյում տեղի ունեցածի մասին, այդ սքանչելի վայրում՝ Բոսֆորի վրա, որտեղ ամռանը հարուստներն են հանգստանում: Տես, անցած հունիսի վերջերին այնտեղ տեղի ունեցավ մի միջազգային խորհրդակցութիւն: Կրկին թուրք քաղաքագետները հանեցին իրենց լավագույն զենքերը՝ կեղծիքը և խորամանկ հնարները՝ փորձելով ժամանակ չահել և վիժեցնել հայերի պահանջները: Դրանք անհավատալի մարդիկ են, ընդունակ են միաժամանակ կովել տարբեր պատերազմական ճակատներում, ամեն վայրկյան առնել հակառակը, ինչ ասում են... կամ ավելի ճիշտ հավաստել հակառակը, ինչ անում են: Բանն այն է, որ բարեփոխումների նախագիծը, որի մասին թուրքերն այդքան խոսում են, տեղից չի շարժվել: Դու գիտես, որ այդ նախագիծը մշակել է Մանդելշտամը՝ ոուս դիվանագետը, ի մի բերելով Հայոց պատրիարքի տեսակետները և որոշ տեղութիւնների գաղափարները՝ ներառյալ մերը: Գերմանիան սկզբից ևեթ պահանջեց, որ հարգեն կայսրութեան տարածքային ամբողջականութիւնը, այլ կերպ ասած՝ նրանք ուզում են, որ ամեն ինչ իրենցը լինի: Ինչ մնում է անգլիացիներին, ոչինչ չեն ցանկանում իմանալ հայերի պահանջատիրութիւնների մասին: Նրանց համար ամենակարևորը իրենց շահերն են, բայց եթե այդ դեպքում տուժեն քրիստոնյա փոքրամասնութիւնները, նրանք կասեն, որ իբր շատ են ցավում, բայց ոչ մի կոպեկ չեն տա:

Անտուանը խոր չունչ քաշեց՝ նախքան շարունակելը:

- Ինչ վերաբերում է մեր կառավարութեանը, խորապես անհանգրստացած է թուրքիայի ֆինանսական դրութեամբ, քանի որ թուր-

քական պարտքի ծավալը Ֆրանսիային այնքան մեծ է, որ կարող է խախտել մեր բյուջեն: Մյուս կողմից՝ մեզ պետք են Սիրիան և Լիբանանը, որպեսզի ամրապնդվենք Միջերկրականի արևելյան եզերքում: Դրանից երբեք չենք հրաժարվի:

Տես, Անրի, եթե ուսաները ներխուժեն հայկական վիլայեթներ, կվնասեն մեր շահերին, բայց կարծում եմ, որ դժվար կլինի նրանց կանգնեցնել: Այդ իսկ պատճառով ընդունում ենք բարեփոխումների նախագիծը, թեև համոզված ենք, որ դրանից ոչ մի օգուտ չկա: Իրականում խոսքը շատ ավելի լուրջ բանի մասին է՝... կյանքի կամ մահվան: Վախենում ենք, որ հնարավոր կունֆլիկտի դեպքում, եթե Թուրքիան կանգնի Գերմանիայի կողքին, թուրքերը օգտվելով առիթից հայերին կհասցնեն մահացու հարված: Այդ շուկն արդեն անկասելի է, և շատերն են փախչում Ռուսաստան՝ լքելով ամբողջ ունեցվածքը, մյուսները հասնում են Սև ծովի նավահանգիստները, կամ էլ փախչում են Սիրիայի միջով, վտանգելով իրենց կյանքը՝ անգամ փոքրիկ առագաստանավերով, սակայն երեք միլիոնից ավելի հայեր կան, իսկ շատերն անտեղյակ՝ ապրում են հեռավոր գյուղերում, մյուսներն էլ պարզապես չեն հավատում շուկներին, ոմանք էլ լավատես են, և ի վերջո կա հայերի մի չնչին մաս, որոնք ի վիճակի կլինեն դիմադրել... իսկապես: Մեծ Բրիտանիան հենց նոր է ստորագրել մի համաձայնագիր Թուրքիայի հետ, որպեսզի իր սպաններին ուղարկի համագործակցելու թուրքական իշխանութիւնների հետ, բայց Ռուսաստանը ամեն կերպ ընդդիմանում է դրան: Չի ուզում տեսնել անգլիացիներին իր սահմանների մոտ:

Մենք համաձայն չենք ո՛չ կատարված վարչական բաժանմանը, ո՛չ էլ այն բանին, որ մոռացված լինեն Ադանան և Ջեյթունը, ինչը, սակայն, մեզ կասկածելի է թվում և շատ ավելի կասկածելի, քանի որ հավաստի աղբյուրից մեզ տեղեկացրել են, որ գոյութիւն ունի հայերից ազատվելու մի գաղտնի պլան: Այդ պլանը մշակել է Թալեաթը, դոկտորներ Նազրմի և Բեհաէդդին Շաքիրի աջակցութեամբ... Մնացածը ծխածածկոց է:

Շնորհակալութիւն հայտնեցի Անտուան Մոնժին իմ հանդեպ ունեցած իր վստահութեան համար: Ցանկանում էր զգուշացնել ինձ, թե ինչ էր սպասվում մոտ ապագայում: Իրավիճակը ճնշող էր, քանի որ Եվրոպան նայում էր այլ կողմ, կարծես չէր ուզում տեսնել ակնհայտը: Շուտով համոզվելու էինք, որ Հայաստանը լոկ պատրվակ էր անգլիաների համար, որոնք պտտվում էին մի տարուբերվող կենդանու վրա, որն ուր որ է տապալվելու էր՝ ճզմելով շատերին:

ՀՈՒՆԻՍ – ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1914

43. ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՐԱԵՎՈՅՈՒՄ

1914 թ. ամռան սկզբներին իրավիճակն այնքան լարված էր եվրոպական մայրաքաղաքներում, որ իրենց ապրելակերպում մարդիկ դարձան բավականին ցինիկ և որոշեցին, որ ամենաճիշտը մեկ օրով ապրելն էր, առանց սպասելու անհավանական վաղվան, քանի որ, եթե մի բան փոխվեր, հաստատ ամեն ինչ վատթարանալու էր:

Դա իր հետքը թողեց ոչ միայն մարդկանց վարքագծի, այլ նաև վարչական համակարգի կայունության վրա: Ռ՞ում պետքն էր, որ անհանգստանար ինչ-որ անշարժ գույքի գրավադրմամբ. ո՞վ էր ներդրումներ կատարելու անշարժ գույքում կամ ստեղծելու գործարաններ: Թուրքիայի հետ պատերազմում Բալկանյան կոալիցիայի հաղթանակը հստակորեն ցույց տվեց, որ Օսմանյան կայսրությունը անկարող կլինի պաշտպանվել որևէ անկանխատեսելի հարձակումից: Մյուս կողմից՝ Սերբիան հավատ չէր ընծայում ռուսական աջակցությանը, քանի որ մի բան էին Ռուսաստանի պանսլավոնական նկրտումները և այլ բան՝ նրա իրական կարողությունը, դիմակայելու Գերմանիայի, Ավստրիայի և Հունգարիայի կողմից կազմված կոալիցիային:

Այնուամենայնիվ, իսկական ճգնաժամը սկսվեց այն ժամանակ, երբ գերմանացի զեներալ Լիման ֆոն Զանդերսը նշանակվեց թուրքական բանակի հրամանատար: Դա փոխում էր ստատուս քվոն, թեև անգլիացի ծովակալ Լիմփուսը թուրքական նավատորմի դրծուն հրամանատարն էր: Ռուսները որոշեցին տեղակայել մի մեծ նավատորմիդ Սև ծովում, Բոսֆորի դիմաց, հայտարարել զորակոչ և վերջապես պատրաստվել անկասելի մի բանի՝ Գերմանիայի հետ պատերազմի, հետևելով Ֆրանսիայի գործողություններին սահմանակից տարածաշրջանում՝ էլզաս-Լոթարինգիայում: Գերմանացի զեներալ Ֆրիդրիխ ֆոն Բեռնարդին կարող էր բավարարված լինել, քանի որ իր «Գերմանիան և մոտարյուտ պատերազմը» գրքի հաջողությունն այդ լարվածությունը հասցրել էր իսկապես անտանելի սահմանի: Ֆրանսիան չարունակում էր բանակցելու միջոցով ելք որոնել..., մինչ-

ղեռ Գերմանիան զբաղված էր միայն պատերազմին պատրաստվելով:

1914 թ. Հունիսի 28-ին ես պատահմամբ Բեռլինում էի, երբ Սարանդում տեղի ունեցած մահափորձի ժամանակ սպանվեցին արքիդուքս Ֆրանց Ֆերդինանդը և հերցոգուհի Սոֆյան: Սպանությունը հեղինակը բոսնիացի սերբ էր, ոմն Գավրիլո Պրինց, թեև ավստրո-հունգարահպատակ և պատկանում էր սերբական «Սև ձեռք» գաղտնի միությունը, որը գործում էր սերբական բանակի լրտեսական ծառայությունների ղեկավարությունը, վերջինս էլ իր հերթին ծառայում էր Ռուսաստանին: Արքիդուքսը եղել էր ֆեդերալիզմի կողմնակից, դրույթ, որը սպառնում էր մեծ Հարավսլավիայի ստեղծման հնարավորություն:

Բեռլին կատարած իմ այցը կապված էր Կայսերական առևտրական ընկերության գլխավոր խորհրդի նոր նիստի հետ: Այնտեղ էին գտնվում Ալֆրեդ Բալինը, բարոն Օփերնհայմը, Ալֆրեդ Կրուպը և շատ ուրիշ գերմանացի աչքի ընկնող ֆինանսիստներ և գործարարներ:

Իմ դիրքորոշումը հստակ էր, և ոչ ոք այն կասկածի տակ զնել չէր կարող, քանի որ Գերմանիայում իմ շահույթներն ինձ հասնում էին ժառանգաբար, բացի նրանից, որ իմ անձնական հարաբերությունը, որ նրանցից շատերի հետ էի պահպանում, հասնում էր բարեկամության: Անկախ իմ քաղաքացիությունից և պաշտոնական դիրքից՝ որպես Ֆրանսիայի պետական քարտուղար, ոչ ոք չէր համարձակվի ինձ կասկածի տակ առնել: Անշուշտ, Ժան Կանոն և Անտուան Մոնթը ինձ «հարկադրել» էին մասնակցել, չարաչահելով ինձ հետ ունեցած բարեկամական հարաբերությունը, քանի որ տեղյակ էին ամեն ինչից: Նաև կարող էի հավաստիացնել, որ գերմանացիները բարյացակամորեն էին վերաբերվում այն բանին, որ ես ուղիղ կապ պահպանեի Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև՝ դրանով իսկ ցույց տալով, որ մի բան է քաղաքականությունը և մի այլ բան՝ երկու երկրների միջև հարաբերությունները: Բալինը, որ շատ խորաթափանց մարդ էր, ինձ ակնարկեց դա՝ ասելով, որ երբեք չի կարելի այրել բոլոր կամուրջները:

Նստաշրջանը մոտենում էր ավարտին, երբ ստացվեց գահաժառանգի և հերցոգուհու սպանված լինելու անհավատալի լուրը: Բոլոր ներկաներս բավականաչափ իրազեկված էինք, որպեսզի չտրվեինք կեղծիքին և վստահ լինեինք, որ այդ ողբերգական սպանությունը այն կատալիզատորն է, որին հետևելու է անխուսափելի՝ ավերիչ պատերազմը հողազնդի ամենաքաղաքակիրթ և ամենաառաջավոր երկրների միջև:

Ալֆրեդ Բալինը, որն այդ ժամանակ իմ կողքին էր, ինձ իր կարծիքը հայտնեց իրավիճակի այսուհետ ծավալման շուրջ:

– Տեսե՛ք, դր Լատուր: Գերմանացիները չեն ցանկանում ընդհարվել Ֆրանսիայի հետ... Համենայն դեպս, ոչ քաղաքացիական հասարակությունը: Եթե մենք խելացի գտնվեինք, այդ հարցը այլ կերպ կփորձեինք լուծել. ձեր երկիրը կպահպաներ չեզոքություն, մինչ մենք մեր հարցերը կլուծեինք ռուսական արջի հետ, որը մեզ թիկունքից է ուզում մահացու հարված տալ: Մնացած ամեն բան կլուծվեր մեր մակարդակով, ուզում եմ ասել՝ ֆինանսապես: Ի վերջո ինչու՞ պետք է իրար հետ կռվենք թուրքական կայսրության մնացորդներին տիրանալու համար: Ինձ թվում է անհեթեթ... քանի որ բոլորս էլ գիտենք, թե ինչ է ուզածներս՝ սկսած այդ խորամանկ անգլիացիներից, որ մինչև հիմա ձայն չեն հանում: Բոլորը խոսում են գերմանական միլիտարիզմի մասին, բայց ձեզ հավաստիացնում եմ, որ մենք ընդամենը փորձում ենք պաշտպանվել, թեև ընդունում եմ, որ մեր ունեցած համբավի համար մեղավոր լինելը դեռ քիչ է:

Պետք է խոստովանեմ, որ ներկա գտնվողները ինձ հետ շատ լավ վարվեցին, ըմբռնումով և բարեկամաբար, պնդելով, որ այդ ամենը սոսկ ամռան փոթորիկ էր,– բայց բարոն Օփերնհայմի,– և որ չուտով վերսկսվելու էին բանակցությունները:

Մինչ գիշերային ճեպընթացով սրընթաց վերադառնում էի Փարիզ, հասկանում էի, որ անկայուն հավասարակշռությունը խախտվել է և գերմանական գլխավոր շտաբը թույլ չի տա, որ հարցը բանակցելու ուղիով լուծվի: Հինգ միլիտանտոց բանակը, այդ թվում՝ պահեստային զինծառայողները և զինամթերքը, որ նախատեսված էին կործանելու ցանկացած թշնամու, գերմանացիներին վեր էին դասում բարու և չարի հասկացություններից:

Նրանց երկաթուղիները գծագրվել և կառուցվել էին որպես իրենց ռազմավարության բաղկացուցիչ մաս: Գնեք րալները խոսում էին «կայծակնային պատերազմ» հասկացությունից, քանի որ գուցե գիտեին, որ Գերմանիան ի վիճակի չէր լինի դիմանալու այլ տիպի պատերազմի:

Ինձ թվում էր, որ լավ գիտեմ մեր իսկական իրավիճակը: Ֆրանսիան պետք է փոխհատուցեր այդ ամբողջ ռազմական ուժերի ծավալումը՝ Մարսելյեզով և հայրենասիրական կրքով: Անկախ ամեն ինչից՝ կասկածի նշույլ չկար, որ վերջնական հաղթանակը լինելու է կռալիցիայինը՝ Ֆրանսիայինը, Մեծ Բրիտանիայինը, Ռուսաստանինը և իրենց դաշնակիցներինը: Այլ կերպ լինել չէր կարող, եթե մեր սիրած

Եվրոպան ուզում էր գոյատևել: Եթե պատերազմը շարունակվեր, Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան չէին կարողանա դիմադրել: Նրանց զենքերայինը ամեն ինչ հաշվարկել էին այնպես, որ պատերազմը վեց ամսից ավելի պետք է տևեր:

Ավելի ուշ, Փարիզում, ես որոշեցի էդուարին ուղարկել Նյու Յորք: Այնտեղ, այդ զարմանահրաշ քաղաքում նա կապրեր անվտանգ և ի վերջո կձևավորվեր որպես ապագայի մարդ: Ի զարմանս ինձ, առանց առարկելու նա նավ նստեց Հավրում դեպի այն երկիր, որ նրան հրապուրել էր մեր նախորդ այցելությունում: Երկու օր անց Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ֆրանսիային, և սկսվեց մի սարսափելի արհավիրք, որը շատ բան էր փոխելու մի աշխարհում, որը վերջին շնչում էր:

Այդ ընթացքում Սարգսյանն ինձ տեղյակ էր պահում Կոստանդնուպոլսում տիրող իրավիճակից: Այնտեղ, Արևելքի նախամուտքում ամեն ինչ ավելի հստակ էր, քան Կե դ' Օրսում (Ֆրանսիայի արտգործնախարարությունում): Գերմանացիները լավ էին հող նախապատրաստել, և այլևս կասկած չէր մնացել, թե ո՞ր կողմում է դիրքավորվելու Թուրքիան: Ըստ մեր հավաստի տեղեկություն՝ Իթիլիհադի աչքի ընկնող առաջնորդները, հետևաբար նաև թուրքական կառավարությունը, Բեռլինում՝ գերմանական բանկերում ունեին իրենց հաշիվները, ուր գերմանական արտաքին գործերի նախարարությունը նրանց փոխանցում էր խոշոր գումարներ, որպեսզի ապահովվեր դրանց օրինավոր լինելը: Տարբեր մեկնաբանությունները բացառվում էին, քանի որ Գերմանիան այնքան մեծ գումար էր խաղի մեջ դրել, որ ցանկացած միջոց նրանց համար չահավետ էր: Այնպես որ, Թալեթը, էնվերը, Ջեմալ բեյը՝ այս եռյակը և նաև իրենց կողմնակիցները՝ դոկտոր Նազրմը և դոկտոր Բեհադդին բեյը, իրենց կարող էին միլիոնատեր համարել, դրան գումարած այն լրացուցիչ երաշխիքը, որ նրանց Գերմանիայում սպասում էր ոսկեգօծ հանգիստ՝ գործունեության ավարտին: Անշուշտ, այս ամենը արվում էր մեծ զգուշությամբ, քանի որ թուրք սպանների համար տարօրինակ կլիներ. չէ՞ որ նրանց չէին վճարում պարտք մնացած աշխատավարձը:

Հետևաբար ամեն ինչ պարզ էր. չնայած իր երկակի խոստումներին՝ Թուրքիան պատերազմում վերջնականապես կլիներ Գերմանիայի կողքին, քանի որ, այլ հարցերից բացի, չէին կարող խույս տալ փոխադարձ պարտավորություններից: Բացի այդ, գերմանական հետախուզական ծառայությունները շատ բան գիտեին Իթիլիհադի և նրա առաջնորդների մասին, ինչը նրանց մեծ իշխանություն էր տալիս թուրքերին կառավարելու համար:

Մի քանի օր անց ժան Կառնոյից իմացա, թե ինչ է պատահել գերմանական երկու՝ «Գյորեն» և «Բրեզլաու» զրահանավերին, որոնք հասել էին Կոստանդնուպոլիս, թեև թուրքերն անվերջ չեզոքութեան հայտարարութիւններ էին անում, ինչին արդեն ոչ ոք չէր հավատում: Այդ հարցում ժանը բավականին հոռետեսորեն էր տրամադրված և ինձ այսպես ասաց.

– Կարծում եմ, որ անգլիացիները նրանց թողեցին անարգել ճողոպրել. բոլորին կարգել են որպես պահակներ, որպեսզի խանգարեն ունենքին, որ մտքներով չանցնի մտնել Նեղուցները: Բանն այն է, որ այդ նավերը հիմա կանգնած են այնտեղ և բեռնվում են մթերքով ու վառելիքով, իսկ թուրքիան հայտարարում է, որ ինքն է ձեռք բերել այդ նավերը, բայց եթե նրանց զննենք հեռադիտակով, տախտակամածի վրա կերևան թուրք ծովայինները գլխներին ֆես, թեև իրականում դրանք կերպարանափոխված գերմանացիներ են: Կարծում եմ, որ նրանց համար միևնույն է՝ իմանանք թե ոչ: Բոլոր դեպքերում թուրքիան միշտ կասի, որ ինքը չեղոք է, քանի որ այդ թուրք քաղաքական գործիչները երկիմաստութեան վարպետ են, միշտ անում են իրենց ասածի հակառակը... Թեև, ընդունենք, որ մեր անգլիացի բարեկամները հետ չեն մնում: Բայց ինձ անհանգստացնում է այն, որ նրանք փակել են Նեղուցներն այն պատրվակով, որ իբր ուզում են մաքրել արկերից... Սա նշանակում է, որ իրականում այնտեղ արկեր են դնում: Բացի այդ, ինձ հասած տեղեկութիւնների համաձայն՝ ուզում են վերացնել կապիտուլյացիաների ռեժիմը, իսկ դա նշանակում է, մտցվելու է թուրքական ռեժիմ՝ համոզված, որ Եվրոպան չի կարողանա վերահսկել իրենց: Փոքր Ասիայի խեղճ հույներ և խեղճ հայեր: Կե դ՛ Օրսեում բոլորս էլ համոզված ենք, որ երիտթուրքերի կառավարութիւնը այնպես կսեղմի պնդողակները, որ անգամ չնչել չկարողանան: Նայիր, կարգա քո վաղեմի ընկերոջ հաղորդագրութիւնը: Հիշո՞ւմ ես Թալիբ բեյին... գործարար մարդուն: Նրան բռնել ենք, ուզում էր բոլորիս խաբել և ներդնել իրեն չպատկանող միջոցները՝ ֆրանսիական բանկերի կողմից տրված վարկերը, բորսային օպերացիաներում:

Հիմա նա մեր ձեռքում է և երբեմն մեզ տեղեկութիւններ է հաղորդում: Թեև բնականաբար ստուգում ենք այն ամենը, ինչ մեզ ասում է: Կարգա սա. բավականին պատկերավոր է՝ այնտեղ տիրող մթնոլորտի մասին:

Մի քիչ զարմացած՝ վերցրի փաստաթուղթը, որ ինձ մեկնում էր ժանը հետաքրքրութեամբ և կարգացի մեքենագրված, անվերնագիր մի տեքստ:

Կապիտուլյացիաների ռեժիմը վերացնելու որոշումը բնակչության կողմից ընդունվել է որպես երկրի հաղթանակ:

Անենականոր քաղաքները այդ առթիվ ցնծում են համարելով այն մեծ տոն: Այստեղ՝ Կոստանդնուպոլիսում կառավարության նախագահին Թալեաթ փաշային շնորհավորում են մամուլի օրգանները և բոլոր քաղաքական ուժերը:

Հավաստի աղբյուրներից տեղեկացել եմ կառավարության պալատում տեղի ունեցած մի կարևոր ժողովի մասին, որում ընդունվել են հետևյալ որոշումները.

- ա) արգելել Նեղուցներով առևտրական նավերի անցումը (բացառությամբ դաշնակիցների),
- բ) նախապատրաստել նավատորմի ռուսական էսկադրոնի և ռուսական բազաների վրա հարձակման համար,
- գ) թուրքական բանակը գրոհելու է ռուսական բանակի վրա Անդրկովկասում,
- դ) անմիջապես անգլիական ծովակալին փոխարինել ծովակալ ֆոն Սուշոնով,
- ե) ակնհայտաբար բոլոր նեղուցները սկսած Յելլես հրվանդանից: Այս որոշումները գաղտնի են և չեն հաղորդվել ո՛չ ռազմածովային նախարարին և ո՛չ էլ այն ժառանգներին, որոնք չեն պատկանում Իթթիհադի կառավարական խորհրդին:

Կոստանդնուպոլիս, 15 սեպտեմբերի 1914 թ.

Բնականաբար փաստաթղթերը որևէ ստորագրութիւն չէին կրում, բայց նրանց բովանդակութիւնը անչափ մեծ հետաքրքրութիւն էր ներկայացնում:

Թալիբ բեյ, լրտես դարձած սնապարծ էպիկուրական: Իրոք որ կյանքը շարունակ տարբեր կողմերով է շրջվում:

Նախարարութիւնից դուրս եկա այն համոզմամբ, որ թուրքական կառավարութիւնն իր արմատական համոզմունքները գերադասում է իր երկրի ընդհանուր շահերից: Մյուս կողմից՝ ժան Կառնոյի մեկնաբանութիւնները ցույց էին տալիս, որ Փոքր Ասիայի հույների և հայերի տառապանքը նոր է սկսվում:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1914

44. ՀԱՏՈՒԿ ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տուն վերադառնալիս զարմացա տեսնելով Գասպար Բաբիկյանին մուտքում: Ինձ համար նա դաշնակահար էր և հրաշալի կոմպոզիտոր, բայց նրա հետ մեր հարաբերությունները Մարիցայի մահվանից հետո ջերմ չէին: Թեև որոշ ժամանակ նա եղել էր որդու տնային դաստիարակը, հիմա էդուարդ գտնվում էր Միացյալ Նահանգներում և հետևաբար առիթ չկար նրա այստեղ գտնվելու համար:

Ինձ ջերմորեն ողջունեց, ինչպես որ սովորաբար անում են հայերն իրենց բարեկամների հետ և ինձ հարցրեց, թե կարո՞ղ եմ արդյոք նրան մի քանի րոպե տրամադրել: Միրով համաձայնեցի, և բարձրացանք տուն՝ Սենային նայող իմ բնակարանը, շատ մոտ նոր կամրջին, որտեղ փոխադրվել էի թերևս ազատվելու ինձ հետապնդող հիշողություններից:

Բաբիկյանը նստեց իմ դիմաց: Նրա զգոն աչքերը մի պահ նայեցին ինձ՝ փորձելով գննել ինձ ներքուստ:

– Գիտե՞ք ինչ, մայե դը Լատուր: Դժբախտաբար պետք է ասեմ, որ ոմն Սուլեյման Ասկերի բեյի ազգականն եմ: Նրան ազգական անվանելը շատ հարաբերական է, սակայն նրա զավակներն իմ զարմիկներն են, քանի որ կնություն է առել խորթ քրոջս: Ծատ խճճված պատմություն, բայց ավելի հաճախադեպ, քան թվում է կողքից: Ի վերջո անցնեմ բուն նյութին, ներեցեք խեղճ ծերուկիս երկարաբանություն համար:

Ասկերի բեյը զինվորական է՝ մեկն այն կապիտաններից, որոնք մտնելով երիտթուրքերի շարքերը, ընկել են դրախտ: Որպես զինվորական ունի մի մեծ թերություն. չի կարողանում լեզուն ատամների տակ սեղմել: Այդ կարգի մարդիկ, որ միջից դատարկ են և փուչ. չարունակ պետք է ցույց տան, որ ինչ–որ բան արժեն: Մի երկերեսանի և սեռամոլ տիպ: Մի խոսքով, քանզի նմանն իր նմանին է գտնում, մտերմացել է Աթիֆ բեյի հետ՝ շատ վատ մարդ, որի նմանը չկա: Հայտնի դոկտոր Նազըմի աջ ձեռքն է, որը այստեղ Սորբոնում մի դասընթացի է մասնակցել, իսկը՝ շան որդի: Ասկերի բեյը հիմա մի

հայուհու հետ է ապրում..., բայց զինվորական է և... պետք է ծածուկ պահի:

Կարծում եմ, որ ձեզ նկարագրեցի նրա կերպարը, այսպիսով, կապիտան Սուլեյման Ասկերի բեյը Թեղթիլաթ Մահսուսեի ժամանակավոր հրամանատարն է..., ասեմ ձեզ: Անցած հունիսին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցավ մի ժողով, որին մասնակցեցին Թալեաթը՝ որպես ներքին գործերի նախարար և կուսակցության իսկական առաջնորդ, դոկտոր Նազըմը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը, կրթության նախարար Ահմեդ Շյուքրուն, Աթիֆ բեյը, Ազիզ բեյը, Իսմայիլ Ջանփոլադը և գնդապետ Սեյֆին..., որը կոորդինացնում էր ուղղման գերատեսչության քաղաքական բաժինը, կամ, որ նույնն է՝ բանակից վոնդում է նրանց, ովքեր ունեցին կողմնակից չեն:

Տեսեք, թե որքան ինքնավստահ են ու գոհ, այնքան, որ Ազիզ բեյը տարել է այդ ժողովին, որը համարվում էր գաղտնի, Արզուլլային՝ Հայտնի լուսանկարչին, որպեսզի անմահացնի այդ խմբին: Ես, որ ճանաչում եմ շատ թուրքերի, կասեմ, որ նրանք արժանի չեն այդպիսի ղեկավարների, այստեղ ամենուրեք կան լավ մարդիկ, բայց ապրում են վախով... Դե, ինչ: Հատուկ պատրաստությունը՝ զինված ստորաբաժանում է, որն ընտրում է թուրքական բանտերից վատթարագույն հանցագործներին՝ մարդասպաններին, բռնաբարոզներին, արվամուլներին, ճանապարհների ավազակներին և դրանց ղեկավար նշանակել են Սուլեյման Ասկերիին: Նրանց հավակնությունն այնքան վայրագ է, այնքան խարդախ, որ թվում է անհեթեթ: Ուոսքն այն մասին է, որ պատրաստեն դահիճներ: Այսինքն՝ նրանք պետք է կատարեն կեղտոտ աշխատանքը, օրինակ՝ սպանեն կանանց և երեխաներին... Այո՛, այո՛, հեշտ չէ հավատալ նրան, ինչ ձեզ պատմում եմ: Փոխարենը դահիճներին՝ այդ հանցագործներին խոստանում են ազատություն, բացարձակ անպատժելիություն և այն, ինչ իրենց հետ կարող են տանել..., գտած փողը, թանկարժեք զարդեր... և շատ ղեպքերում՝ կուսությունը կամ անմեղությունը:

Բաբիկյանը հառաչեց: Ակնհայտ էր, որ հսկա ճիգեր էր գործադրում իրեն հանգիստ պահելու համար, մինչդեռ իմ մեջ սկսվում էր փոթորկող մի ընդվզում: Ես լավ ծանոթ էի այդ կերպարներից շատերին, և կասկածելն ավելորդ էր:

Այդ կազմակերպությունն արդեն պատրաստ է: Կարծում եմ, որ այդ գաղափարի մտահղացումը դոկտոր Նազըմինն է, մի ոճրագործի, որն ատում է քրիստոնյաներին, մանավանդ հայերին: Ուզում են բնաջնջել մեր ազգը, և հանգամանքները դրան նպաստում են: Այս ամենը

խելահեղուկություն է Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի պես երկրում, այդուհանդերձ ձեզ կասեմ, որ այն բանից հետո, երբ տեսա գերմանացիների գործելակերպը, հաստատ գիտեմ, որ նրանք չեն խանգարի, ինչ էլ որ լինի: Նրանք համոզված են, որ աշխարհում ամենակարևորը Դոյչլանդն է և արիացի մարդու հետ կապված բոլոր պատմությունները: Մնացածներս պարզապես ստորին ոստաներ ենք: Շատ եմ ցավում, որ Վազների պես մեծ կոմպոզիտորը նրանց խելքին է ընկել:

Ինչ վերաբերում է չեթեներին՝ հատուկ պատրաստության հրոսակներին, սոված գայլերի պես սպասում են իրենց որջում՝ լիզելով չրթունքները, մտածելով միայն իրենց սպասելիքների մասին: Պետք է, որ դաժան լինի Ասկերի բեյի զգվելի աշխատանքը: Պետք է վերահսկի և զսպի վատթարագույն մարդասպանների վատթարագույն տեսակին... Դուք համաձայն կլինեք, որ դրանք մարդ կոչվելու արժանի չեն:

Որքանով ինձ հայտնի է՝ նրանք կազմակերպում են մոտավորապես քսանից երեսուն հոգիանոց էսկադրոններ, որոնք անհրաժեշտ պահին կտեղափոխվեն համապատասխան վայրեր, այսինքն՝ Հայաստան, որպեսզի կատարեն իրենց արգահատելի ոճրագործությունները: Ոչնչացնել բոլոր հայերին, ովքեր կկանգնեն նրանց ճանապարհին:

Տեսեք, մայե, այս ամբողջը կառուցված է վայրագ տրամաբանություն հիման վրա: Ասենք սովորական զինվորների համար, որոնք խիղճ ունեն, հրամաններ կան, որոնց անհնարին կլինի ենթարկվել կան սահմաններ, որ մարդ արարածը ընդունակ չէր լինի խախտել: Ո՞վ կկարողանար սպանել հղի կնոջը, ով կարող էր բռնաբարել զբոսահասակ աղջնակների, չեթենե՞րը: Ահա թե որքան անասնական և որքան դիվային է այս ձեռնարկումը: Եվ մենք խոսում ենք ոչ թե արտասովոր խենթերի, մտազարների, հոգեկան հիվանդների մասին: Խոսում ենք այս մոլորակի ամենակարևոր երկրներից մեկի՝ Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչների մասին, որ մի քանի տարի առաջ հրճվում էին իրենց արդիականությունը՝ Մերձավոր Արևելքում Ֆրանսիական հեղափոխության ամենաառաջադեմ գաղափարների ժառանգորդները լինելու առումով... Ինչ ցինիզմ: Ահա նրանք, ձեր առջև կանգնած, իշխանությունը արբեցած, առանց մի բանից գաղափար ունենալու, քաղաքականության մեջ իսկական անասուններ, անասնական՝ պանթուրքիզմի ապուշ գաղափարներով բթացած, խաբելով իրենց սեփական ժողովրդին՝ բարձրագույն մարդկանց ազգ ստեղծելու գաղափարով, իսկ դրանում մեծ է գերմանացի կեղծ

գիտնականների մեղքը, այն իդեալականացված Թուրանում, որտեղ իբր թե հավաքվելու են բոլոր թյուրքալեզու և թյուրքացեղ ժողովուրդները: Մինչդեռ իրականում այսօր, եթե մի բան կա անելու, դա այն է, որ պետք է փորձեն վերացնել այս երկրի թշվառությունը, որտեղ մեռնում են երեխաների կեսից ավելին, շատ ծերեր մեռնում են սովից: Ես եղել եմ օսմանյան հպատակ և վշտանում ու սարսափելի ամոթ եմ զգում կատարվող այս ամենի համար:

Մայե դը Լատուր, ես շատ վշտացած եմ և խոստովանեմ ձեզ, որ եղավ մի պահ, երբ ինձ էլ խաբեցին... Այո՛, հավատացի նրանց, որ ամեն ինչ կարող էր շտկվել թուրքերի և հայերի միջև: Երբ իշխանությունից հեռացրին մարդասպան սովթանին, որոշ ժամանակ համոզված էի, որ այդ չար ոգուն գահընկեց անելուց հետո՝ ոչինչ չի խանգարի մեր միատեղ ապագա ստեղծելուն և ինչպես ես, հազարավոր հայեր հավատացին այդ մաքրմանը: Հիմա հաստատ գիտեմ, որ սկզբից ևեթ էինք եղել խաբված:

Գասպար Բաբիկյանը փոխեց խոսելաձևը, երբ ոտքի կանգնեց: – Ոչ, չեն կարող բնաջնջել մեզ, երբեք, կանցնեն տարիներ, և իրենց արարքների խայտառակությունը կընկնի իրենց վրա: Հիմա պետք է գնամ, մայե: Ներեցեք ինձ ձեր ժամանակը չարաչափելու համար:

Միայն ձեզ ուզեցի հայտնել թե ինչ կարգի թշնամիներ ունենք մենք՝ հայերս: Իսկապես, որտե՞ղ է էդուարդ: Վաղուց նրան չեմ տեսել: Ծի՞շտ է, որ գտնվում է Նյու Յորքում: Երբ ինձ ասացին այդ, ուրախացա: Այնտեղ ապահով կլինի... Այդ տղան իսկական գանձ է, և ես ուրախ եմ, որ նա տանից դուրս է, Հայաստանում նրա նման չատերը կմեռնեն:

Եվ այդտեղ Գասպար Բաբիկյանն այլևս չկարողացավ զսպել արցունքները:

– Ահ, մայե, ինչ դժբախտություն, ինչ սարսափելի աղետ է այս ժամանակներում հայ լինելը: Երբ մտածում եմ, թե ինչ կարող է պատահել, Աստծուն խնդրում եմ, որ ինձ չթողնի այստեղ, որ դա տեսնեմ:

Երբ Բաբիկյանը գնաց, մտածմունքի մեջ ընկա: Ես էլ էի ունեցել այդ մղձավանջը. էդուարդ գտնվում էր թուրքերի ձեռքում, որոնք նրան տանջում էին: Խոր շունչ քաշեցի՝ փորձելով ինձանից վանել այդ անհեթեթ մտածմունքները: Գոնե լավ էր, որ որդիս այդ օրերին գտնվում էր հողագնդի ամենաապահով վայրում:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1914 – ՄԱՐՏ 1915

45. ՆԱՄԱԿԸ

Ես չկարողացա խույս տալ պաշտոնական առաջարկից, որն իրականում հրաման էր, մտնել ազգային հետախուզության կոնսուլտացիոն խորհուրդ, որը ենթարկվում էր պաշտպանության և արտաքին հարաբերությունների նախարարություններին: Դա ինձ համար հարուցեց որոշակի խնդիրներ, շատ աշխատանք և բացառիկ տեղեկատվություն ստանալու հնարավորություն:

Տասներկու հոգուց էինք բաղկացած, մի քանիսը, ինչպես ժամկանոն, զբաղեցնում էին պետական պաշտոններ, ուրիշները՝ ինչպես ես, նախկինում էինք ունեցել նման պաշտոններ, սակայն Ֆրանսիան կարիք ուներ մարդկանց և գաղափարների:

Ազգային հետախուզության կոնսուլտացիոն խորհուրդը, այս էր այդ օրգանի կիսապաշտոնական անհաջող անունը, որը պաշտոնապես փոխվեց այլ՝ ավելի համապատասխան անվամբ, պետք է խորհրդատվությամբ ապահովեր կառավարությանը և զորքերի գլխավոր շտաբներին այն հարցերի կապակցությամբ, որոնք առաջնահերթ էին:

Ջարմանալի էր իմանալ, թե ինչ քանակությամբ մարդիկ էին լըրտեսությամբ զբաղվում հօգուտ Ֆրանսիայի՝ կոնֆլիկտից տուժած տարրեր երկրներում և նաև իմացա, որ մերոնց մեջ կային բազմաթիվ դավաճաններ և երկկողմանի գործակալներ:

Առաջին հաղորդագրություններից մեկը, որ դրվեց սեղանին՝ Սև ծովի ուսական նավահանգիստների ոմբակոծումն էր թուրքական նավատորմի կողմից, որն այն ժամանակ բաղկացած էր գերմանացիների տված երկու զրահանավերից:

Գործերը և Բրեզլաուն վերանվանվել էին «Յավուզ սուլթան Սելիմ» և «Միդիլլի», փորձելով կերպարանափոխվել ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած իբր թուրքական նավատորմի նավերին, երբ բոլորս էլ համոզված էինք, որ դրանք կառավարվում են գերմանական սպաների կողմից, ինչպես նաև, որ ենթասպաների և ծո-

վայինների մեծ մասը ազգությամբ գերմանացի են: Անհնարին կլինեք վարել այդ նավերը առանց հատուկ պատրաստվածության և սպասարկման, որից դուրկ էին թուրք ծովայինները:

Բայց ամենամեծ անակնկալը, գոնե ինձ համար, եղավ այն, որ իմացա «Սուլթան Սելիմ» նավի վրայից մեզ լրտեսող մարդու անունը՝ Իոսիփ Փոն Շյոներբերգ, որը նավատորմի երրորդ վիրաբույժն էր՝ երրորդ կարգի կապիտանի կոչումով: Աշխարհն իրոք որ նեղ է:

Ֆոն Շյոներբերգի հաշվետվությունից պարզ երևում էր, որ 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ի հարձակումը տեղի էր ունեցել ոչ թե թուրքական ծովային նավատորմի նախարարության հրամանով, այլ պաշտպանության նախարարության՝ էնվեր փաշայի ղեկավարությամբ և հաստատված ներքին գործերի նախարարության՝ Թալեաթ փաշայի կողմից, որոնք ուզում էին, որ իրենց երկիրը՝ Թուրքիան, հրաժարվի չեզոք դիրքից Բեուլինի հրամանով: Հարձակումը եղել էր Ջախջախիչ՝ փորձելով ստեղծել մի մեծ խուճապ, մեծ վնասներ հասցնելով նավատորմին և նավամատուցներին, նաև նավթի մատակարարմանը Բաթումում, Օդեսայում, Սևաստոպոլում, Յալթայում, Նովոռոսիյա-կում և Թեոդոսիայում:

Մի քանի օր անց, նոյեմբերի սկզբներին, Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային:

Նույն ամսվա հինգին Ֆրանսիան և Անգլիան նույնպես հայտարարեցին պատերազմ Թուրքիային: Հաստատ գիտեի, որ Թուրքիայում ապրող հայ ժողովրդի համար դա նշանակում էր մահվան դատապարտում:

Այդպես էլ եղավ: Արամ Զելկայանը շարունակում էր լինել ՀՀԴ-ի (որին պատկանում էր Գրիգոր Բրոչյանը) կապավորը և տեղեկացրել էր Հովհաննես Օհանյանին Վանի նահանգում տեղի ունեցածի մասին: Օհանյանն ինձ գրեց մի շատ տխուր նամակ, որով անձամբ վկայում էր կատարվածը:

Սիրելի՛ բարեկամ,

Անկախ այն բանից, որ ինձ համարում եմ իսկական հավատացյալ, երբեմն ունենում եմ այն սարսափելի զգացողությունը, որ Աստված մոռացության է մատնել հայերին: Ամեն ինչ մի կողմ, մարդ կարող է շարունակել հավատալ, սակայն փորձություններն այնքան դաժան են, որ հոգեպես ամբողջովին ինձ սպառում են:

Կառավարության վերջին պահանջը եղել է տասնութից հիսուն տարեկան տղամարդկանց պարտադիր զորակոչը Վանի մահանգում: Այդ մարդիկ

իրենց հետ պարտավոր էին տանել լծկան անասուններ և մթերացու, ինչպես նաև այլ ունեցվածք՝ ռազմական կարիքների նպատակով, թեև հայերից ոչ ոք չզիտեր, թե որն է նրանց իսկական նպատակը:

Ողջ նահանգով մեկ պատիժը, չարաշահումները, նվաստացնող արարքները, սպանությունները, կախաղանը և երեխաների բռնաբարումը տեղի են ունենում շարունակ ու առանց որևէ պատճառի, և հեղինակները դեպքերի մեծամասնությունում հրճվում են իրենց գործադրած վայրագություններով:

Նահանգապետ Ջևեդ բեյը՝ զինվորական (էնվեր փաշայի աներորդին), որը բացի այդ, զինված ուժերի հրամանատարն է նահանգում կարծես պատրաստ է ամել ամեն բան, որպեսզի անընդհատ լլկվելով ու կեղեքվելով՝ հայերը խռովություն բարձրացնեն:

Մյուս կողմից, ռուսական զորքերը հեռանում են սահմանից և վախենում ենք, որ այլևս ոչինչ չի կարող զսպել թուրքերի մոլեգնությունը:

Մենք տեղեկություն ունենք այն մասին, որ տեղի են ունենում անխտիր կոտորածներ, ավերում և հրդեհում են գյուղեր, հողին հավասարեցնում հայկական դպրոցներ, կենդանի հողին են հանձնում հայ գյուղացիների և խաչում քահանաների: Իրականությունն այն աստիճանի է, որ հայերը զարհուրած խուճապահար ապաստանում են ռուսական տարածքում:

Գիտենք, որ այս ամենով թուրքական կառավարությունը ցույց է տալիս, թե մինչև ուր կարող է հասնել հայերին բնաջնջելու համար: Վախենում ենք, որ եթե այս կոնֆլիկտը շարունակվի, թուրքերը իրավիճակից օգտը վելով արմատախիլ կանեն հայ ազգը: Ցավում են, որ ոչ մի լավ բան չեն կարող ձեռք հայտնել, ընդունեք հարգանքիս հավաստիքը:

Յովհաննես Օհանյան

Յ. Գ. Ջերմ ողջույններ իմ կնոջից և զավակներից:

Նամակը նկարագրում էր մի զարհուրելի մթնոլորտ և ցույց տալիս հայերի հոռետեսությունը: Դա էր Թալեաթի և նրա համախոհների ստեղծած սահմուկեցուցիչ իրադրությունը Թուրքիայում:

Տարա այդ նամակը ժան Կառնոյին, որն ինձ խոստացավ այն պատճենահանել և հանձնել արտաքին գործերի նախարարին, թեև այդ ժամանակ հավատս քաղաքական գործիչների նկատմամբ շատ էր նվազել, որոնք ամեն կերպ ջանում էին Գերմանիայի, այլ կենտրոնական տերությունների ու Թուրքիայի դեմ պատերազմում պարտություն չկրել: Հակամարտության վայրիվերումները ցույց էին տալիս, որ մասնակիցներից ոչ ոք չի պատրաստվում զիջել, և հետևաբար պատերազմը երկարատև է լինելու. դժբախտաբար այդպես էլ եղավ:

Տեղեկացա, որ ՀՀԴ-ն շարունակում է ցույց տալ, որ այդ ամենը չի տեսնում: Նրա ստվերային առաջնորդներից մեկը, որ Գրիգոր Բրոչյանն էր, կուրորեն այն կարծիքին էր, որ դրանք մասնավոր դեպքեր էին և չէին կարող խզել հարաբերությունները Իթթիհադի հետ, քանի որ հայերի դեմ ամեն բան ծայրահեղորեն կվատանար: Թուրքերի ասեղն էին թելում, փորձելով ապացուցել, որ զինված պայքարը արդարացված չէ՝ հայերի պատասխան գործողությունների առումով:

Մյուս կողմից, հետախուզական ծառայությունների միջոցով մեզ տեղեկացրել էին, որ ՀՀԴ-ն սիրահոժար շարունակում է Թուրքական կառավարությունը հաղորդել տվյալներ: Շարժման առաջնորդներին զգուշացրին, որ դրանով կարող էին սարսափելի սխալ գործել, բայց նրանք չընդունեցին մեր տեսակետը:

Այսպես անցան օրեր ու ամիսներ, մինչև որ համարյա չզգացի, թե ինչպես վրա հասավ 1915 թ. գարունը: Շատ հեռու էի այն մտքից, թե ինչպես է կյանքս փոխվելու:

ԳԱՐՈՒՆ 1915

46. ՆԻԿՈԼ ԿԱԴԻՖՅԱՆԻ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նիկոլ Կադիֆյանը քսան տարուց ավելի զբաղեցնում էր այսպես կոչված դրագոմանի կամ Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանատան պաշտոնական թարգմանչի պաշտոնը: Մի քանի ամիս էր, ինչ մեր նստավայրը՝ դեսպանատունը փակ էր պատերազմի պատճառով, և Կադիֆյանը մեզ հետ կապի մեջ էր թուրքական մայրաքաղաքում Իսպանիայի դեսպանատան միջոցով՝ կանոնավոր կերպով ուղարկելով հաղորդագրություններ, որոնք մեզ շատ պիտանի էին:

Այնուամենայնիվ, ժան Կառնոն անհանգստանում էր Կադիֆյանի կյանքի համար: Գիտեինք, որ շատ մարդիկ, ներառյալ որոշ թուրքեր, որոնցից մի քանիսը գործում էին անկողմնակալ ձևով, ձերբակալված էին, խոչտանգված: Նրանց նշանակալի մասն անհայտանում էր:

Կադիֆյանը կիրթ և պատրաստված մարդ էր՝ օժտված վառ ողջամտությամբ և մեծ կենսափորձով: Վերջին տարիներին նրան տարբեր հարցերով էինք խորհրդի կարգով դիմում, և նա միշտ դրսևորում էր մեծ ներըմբռնում: Այդ պատճառով էլ նրա հաղորդագրությունները զնահատվում էին ըստ արժանավույն:

Ժանն ինձ ամեն ինչին իրազեկ էր պահում, մանավանդ այն ժամանակից ի վեր, երբ երկուսով աշխատակցում էինք խորհրդի կազմում: Այդ իսկ պատճառով ինձ տվեց վերջին նամակ-հաղորդագրություն պատճենը, որը հասավ Փարիզ 1915 թ. մայիսի 12-ին և այնքան կարևոր էր, որ այն վերլուծեցին խորհրդում, քանի որ ներառում էր ապրիլի 21-ին և ապրիլի 25-ին տեղի ունեցած իրադարձությունները:

Հարկ է նշել, որ Կադիֆյանն ուներ տեղեկատվության իր սեփական աղբյուրները, ինչը ցույց էր տալիս, որ բոլոր թուրքերը չէ, որ համաձայն էին իրենց կառավարության հետ, և շատ բաներ, որոնց մասին պատմում էր թուրքական կառավարությունը, սուտ էր:

Սեղմ հաղորդագրություն այն մասին, թե ինչ էր կատարվել Կոստանդնուպոլսում 1915 թ. ապրիլի 19-ից մինչև 25-ը՝ շաբաթվա ընթացքում:

1915 թ. ապրիլի 19-ին Կոստանդնուպոլսի ոստիկանության մի բարձրաստիճան պաշտոնյայից ստացած հաղորդագրությունների միջոցով տեղեկացա, որ պատրաստվում էին ձերբակալել այդ քաղաքի հայ համայնքի աչքի ընկնող անդամներին:

Նախատեսված օրը ապրիլի 24-ի գիշերն էր: Նախատեսել էին ձերբակալել մոտավորապես հազար մարդու, և ցուցակը անձամբ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի կողմից հանձնվել էր ոստիկանության պրեֆեկտին՝ Բեդրի բեյին: Այդ պատճառով էլ իրազեկիչը չէր կարող առայժմ տալ անուններ, քանի որ հիշյալ ցուցակը գտնվում էր պրեֆեկտի չիրկիզվող պահարանում:

Անմիջապես այդ մասին տեղեկացրի ազգային ասամբլեայի պատգամավոր դոկտոր Գրիգոր Ձոհրապին, որն ինձ ընդունեց իր սեփական տանը, Գովհաննես (Վարդգես) Սերենգուլյանի՝ Էրզրումի պատգամավորի ներկայությամբ:

Պետք է ասեմ, որ երբ նրանց հաղորդեցի տեղեկությունը, երկուսն էլ ընդունեցին կասկածամտորեն: Դոկտոր Ձոհրապն ինձ պատասխանեց, որ ամեն ամիս նա ստանում է համանման տեղեկություններ և հարկ չկա ավելացնել հայ համայնքի տազնապը: Ասեմ, որ ինձ ճանապարհ դրեցին հավաստիացնելով, որ կստուգեն այդ տեղեկությունը, քանի որ երկուսն էլ հրավիրված էին ներքին գործերի նախարարի կողմից, քսաներեքի առավոտյան, այնպես որ կփորձեն պարզել, թե ինչ է կատարվում այդ առթիվ: Ծիշտ է, որ Կոստանդնուպոլիսը բամբասանքների մայրաքաղաքն է, և չի կարելի հավատ ընծայել քաղաքով մեկ տարածվող բոլոր ասեկոսեներին, մանավանդ երբ շատ դեպքերում դրանք տարածում է կառավարությունը նախապես, օգտվելով ստացած արձագանքից, որպեսզի հաստատի իր կողմից կիրառվող միջոցի նպատակահարմար լինելը: Մյուս կողմից՝ մայրաքաղաք էին հասնում ճշմարիտ կամ կեղծ լուրեր հարձակումների, սպանությունների, թալանի, գողության մասին, որոնք տեղի էին ունենում մեծ քաղաքներում, որտեղ ապրում էր հայ բնակչությունը: Դժբախտաբար, ասեմ, որ այնքան հաճախակի են վերջին ամիսներին նման լուրերը, որ այլևս ոչ ոք չէր հուզվում դրանք լսելիս: Այնպես էր, որ ասես հայերս ընդունել էինք, որ իրերի դրությունն այդ էր, սակայն մյուս կողմից՝ կարծես սպասում էինք հրաշքի, որը մեկընդմիշտ մեզ ազատելու էր: Այդ պատճառով էլ ինձ տարօրինակ չքվաց երկու հայ քաղաքական գործիչների արձագանքը, թեև իրականում բոլորս էլ ներքուստ զգում էինք, որ ամեն վայրկյան կարող էր կատարվել շատ ծանր մի բան:

Չնայած դրան՝ շարունակեցի այդ հարցով ինքս զբաղվել: Կառավարության բարձր ոլորտներում ունեի թուրք բարեկամներ, նաև Գերմանիայի դեսպանատանը, որի պատճառով էլ ուղղվեցի այնտեղ դրագոմաններից մեկի՝ մի հայի (Խ. Ա.) հետ խոսելու նպատակով: Նա ասաց, որ ինձ այնտեղ չի կարող ընդունել, բայց պետք է մի շատ կարևոր բան ասի ինձ, ինչի պատճառով էլ երեկոյան ես գնացի նրա տուն:

Խ. Ա.-ն ինձ տվեց պատճեն մի փաստաթղթի, որը նախորդ օրը նա թարգմանել էր դեսպանի խնդրանքով և զգուշացվելով, որ գաղտնի է, որը նրան ուղարկել էին դեսպանատան հետախուզական ծառայությունները:

Փաստաթղթի ամսաթիվը դրված էր երեք ամիս առաջ. ամենայն հավանականությամբ Իթթիհադի կոմիտեի որոշումն էր, որն ամբողջությամբ ներկայացնում եմ ստորև¹:

1. Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի 3 և 4 հոդվածների հիման վրա լուծարել հայկական բոլոր միությունները, ձերբակալել հայերին, որոնք երբևէ աշխատել են կառավարության դեմ, ուղարկել նրանց այնպիսի նահանգներ, ինչպիսիք են Բաղդադն ու Մոսուլը և ոչնչացնել նրանց ճանապարհին կամ տեղ հասնելիս:
2. Բռնագրավել զենքերը:
3. Գրգռել մուսուլմանական հասարակական կարծիքը հատուկ և համապատասխան մեթոդներով Վանի, Էրզրումի և Ադանայի նահանգներում, որտեղ իբրևթե հայերը արթնացրել են մուսուլմանների ատելությունը և հրահրել կազմակերպված սպանդներ, ինչպես ռուսներն արեցին Բաքվում:
4. Այդ իրականացնելու համար հենվել Էրզրումի, Վանի, Մամուրեթ-ուլ Ազիզի և Բիթլիսի բնակչության աջակցության վրա և չօգտագործել կանոնավոր զինված ուժերը (ինչպես ժանդարմերիան), այլ ձևացնել, թե կանգնեցնում եք սպանդը: Ընդհակառակը, այդ ուժերի միջամտությունն օգտագործել ակտիվորեն օգնելու մուսուլմաններին այնպիսի տարածաշրջաններում, ինչպիսիք են Ադանան, Արվազը, Բուրսան, Իզմիրը և Չամուրիան:
5. Միջոցներ ձեռք առնել ոչնչացնելու 50 տարեկանից ցածր տղամարդկանց, քահանաներին և գիտնականներին, թույլ տալ իսլամ ընդունել կանանց և երեխաներին:
6. Արտաքսել այն մարդկանց ընտանիքներին, որոնց հաջողվել է փախչել և այնպես գործել, որպեսզի ոչ մի կապ չունենան հարազատ քաղաքի հետ:

¹ Պ. Կ. Սևանյան, Հայկական հարցը, 3-րդ հատոր (խապաներեն):

7. Նկատի առնելով այն, որ հայ պաշտոնյաները կարող են լրտես լինել, նրանց բացարձակապես հանել կարևոր ծառայությունից պետական և կառավարման բոլոր պաշտոններից:
8. Ավելի համապատասխան ձևով ոչնչացնել բանակում գտնվող բոլոր հայերին, ինչը հանձնարարել զինվորականներին:
9. Ծավալել այս գործողությունները բոլոր վայրերում միաժամանակ, որպեսզի չհասցնեն ձեռնարկել ինքնապաշտպանական միջոցներ:
10. Խստիվ պահպանել այս հրահանգների հույժ գաղտնիությունը, որոնք կարող են հայտնի լինել երկու կամ երեք հոգու, ոչ ավելի:

Կարդալով և հաշվի առնելով, այդ ամենի ողջ կարևորությունն ու լրջությունը, հասկացա, որ հիշյալ փաստաթուղթը պետք է հանձնեն Ֆրանսիայի դեսպանատան հետախուզական ծառայություններին:

Եկավ ապրիլի 24-ը, մթնոլորտը սովորականի պես լարված էր, քանի որ լուրեր էին գալիս երկրի շատ ծայրերից: Ակնհայտ էր, որ կառավարությունից ոչ մի լավ բան չէինք կարող սպասել, թեև բոլոր համաժողովներում, հավաքություններում և առանձին խոսակցություններում չէինք ուզում հավատալ, որ հենց կառավարությունից կարող էր ի հայտ գալ մի դեկրետ, որում հանգամանորեն նշված լինեին մեզ ոչնչացնելու եղանակներն ու պայմանները: Պարզապես թվում էր անիրական: Մի բան էին սպանությունները, գազազած ամբոխների կողմից սպանողները և մնացած բաները, բայց որ նախարարների խորհուրդը մի այնպիսի երկրի, որն ունենալով Սահմանադրություն, դեպուտատների ասամբլեա, – նրանցից մի քանիսը քրիստոնյաներ, – ընդունել որոշում բնաջնջելու բնակչության մի մասին սպանության, դավադրության և անհայտ ուղղությամբ արտաքսելու միջոցով, որևէ բանականությունից և չափից դուրս էր:

Ներքին գործերի նախարարության մի բարձրաստիճան պաշտոնյայից, ում հետ պահպանում էի երկար բարեկամական հարաբերություններ, իմացա, որ ոստիկանության գլխավոր վարչությունը պահանջել էր բոլոր հայերի նորացված ցուցակը մտավորականների, քաղաքական գործիչների, ֆինանսիստների, արվեստագետների, գիտնականների և այլոց: Դեռևս այդ պահին էր, որ ըմբռնեցի մեզ վրա հասնող ողբերգության աննկարագրելի մեծությունը: Այլևս կասկածի կամ երկմտանքի տեղ չկար: Կառավարությունը ուզում էր գլխատել հայ հասարակությանը ջանալով, որ բողոքը չկենտրոնանար Կոստանդնուպոլսում, փաստորեն միակ վայրը, որը հաղորդակցվելու էր Եվրոպայի հետ՝ կոնֆլիկտից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Այսպիսով ստեղծվում էին երաշխիքներ, որ հայկական աղբյուրներից լուրերը չէին հասնի եվրոպական մամուլին:

Այդ ամենի տպավորության տակ՝ հնարավորին չափ արագ հասա Գրիգոր Զոհրապի տուն, բայց նրան չգտա այնտեղ: Արդեն համարյա կեսօր էր, վազելով գնացի «Ազատամարտ» օրաթերթի խմբագրություն: Այնտեղ միայն մի պահակ կար, և նա հաստատեց այն, ինչ ես արդեն գիտեի: Թերթը փակված էր կառավարության հրամանով մարտի կեսերից: Այդ ժամանակ, երեկոյան ժամը 3-ին մոտ վազեցի պատրիարքարան, բայց չկարողացա ներս մտնել, քանի որ այնտեղ մի գծի վրա շարված գիմվորները արգելում էին մուտքը: Բանակի կապիտանը, որը գլխավորում էր շրջափակումը, ոչ մի բացատրություն չուզեց տալ, հարցուփորձ արի հարևանությունը, և մի թուրք ինձ պատմեց, որ պատրիարքը բռնության զոհ կարող է դառնալ:

Համոզված, որ շատ ժամը բան է մեր գլխին գալու, վազեցի Դանիել Վարուժանի՝ պոետի տուն: Չհասցրի նրա հետ խոսել, որովհետև ինձ ասացին, որ նրան նոր են ձերբակալել:

Արդեն ուրիշ բան չէի կարող անել, եթե ոչ փորձելու հայտնել նրանց, ովքեր ցուցակում կարող էին լինել: Նրանց մեջ գուցե և իմ անունն էլ կար, ուստի ես պետք է գործեի զգուշորեն:

Այդ գիշեր ձերբակալեցին Կոստանդնուպոլսի երկու հարյուրից ոչ պակաս ամենանշանավոր հայերի: Համենայնդեպս ո՛չ Գրիգոր Զոհրապը և ո՛չ էլ Վարդգեսը չձերբակալվեցին: Գուցե նրանց պաշտպանում էր կառավարության բարձրաստիճան անդամների հետ ունեցած բարեկամական սերտ հարաբերությունը կամ էլ այն, որ նրանք ամենաաչքի ընկնող հայ քաղաքական գործիչներն էին:

Երկուսին էլ գտա Զոհրապի տանը: Նրանք զայրացած էին և վախեցած, թե ինչ է կատարվելու ձերբակալված մարդկանց հետ, նաև ճնշված իրենց սպասող ապագայի հանդեպ, քանի որ համոզված էին, որ ցանկացած պահի կարող էին գալ իրենց հետևից: Ձերբակալությունների մտադրությունն ակնհայտ էր՝ կործանել հայ համայնքը՝ սկսած իրենց առաջնորդներից:

Գիտեմք, որ Միացյալ Նահանգների դեսպան Յենրի Մորգենթաուն անմիջականորեն դիմել էր ներքին գործերի նախարարին՝ Թալեսթ փաշային, առանց որևէ բանի հասնելու: Նա բողոքում էր հայ առաջնորդների ձերբակալման դեմ, որոնցից մի քանիսն իր մտերիմ ընկերներն էին, իր իսկ հայտարարությամբ, ինչպես Լևոն Չիրինգունյանը (որն ուներ ամերիկյան անձնագիր) կամ էլ Պողոս Հակոբյանը, որին նա նոր էր հրավիրել այցի Միացյալ Նահանգներ: Նաև բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանի ու Ատոմ Յարժանյանի և շատ ուրիշների ձերբակալման դեմ, ովքեր ամուր կապերի մեջ էին նշված դեսպանատան հետ:

Մեզ տեղեկացրին կամայական ձերբակալությունների և արտաքսումների մասին էրզրումում, Սըվազում, Դիարբեքիում, Ուրֆայում, Մարաշում և այլ վայրերում: Բոլոր դեպքերում չկա այլ տեղեկություն այդ ամենի մասին, քանի որ հիմնական մայրուղիները վերահսկվում են արգելելով երթևեկությունը, ինչպես նաև նամակագրությունն է ենթարկվում զրաքննության:

Ահա այն, ինչ ձեզ հաղորդում են Կոստանդնուպոլսում 1915 թ. ապրիլի քսանչորսին:

Աստված մեզ օգնական:

Նամակը կարդալուց վհատված՝ զանգահարեցի հեռախոսով Ժան Կանոնյին: Թուրքերը որոշել էին օգտվել պատերազմից և հետևաբար Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի հետ հարաբերությունները խզելով՝ իրականացնել իրենց զարհուրելի նպատակը՝ վերացնել Թուրքիայի հայերին: Այժմ արդեն թաքցնելու կամ տարակուսելու հարկ չկար: Թուրքերը բնաջնջում էին մի ամբողջ ժողովրդի, այնպես, որ Եվրոպան չկարողանար որևէ կերպ արձագանքել:

Մտածեցի Ռիտա Հակոբյանի մասին: Տեղեկությունը կից ցուցակում նրա ամուսինը ձերբակալվածներից էր, պետք է մի բան անեի հանուն Ռիտայի և միակ հնարավորությունը իմ վաղեմի բարեկամի միջոցով էր՝ դեսպան Հենրի Մորգենթաունի:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1915

47. ՌԻՏԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆԻ ԿՏԱԿԸ

1915 թ. ամառը ճնշող էր ոչ միայն սարսափելի շոգից, այլ նաև իրար հետևից եկող վատ լուրերից: Փրանսիան պաշտպանվում էր բոլոր ճակատներում, և թեև վստահ էինք, որ վերջնական հաղթանակը մերն է լինելու, մարդկային կյանքի սարսափելի կորուստը, մանավանդ խրամատներում տարվող արշուճալի մարտերում, երկիրն ընկղմում էր տխրություն և հոռետեսություն մեջ:

Իմ միակ մխիթարությունն այն էր, որ էդուարդ երբեք որևէ ռիսկի չէր ենթարկվի և որ շուտով սկսելու էր իր ուսումնասիրությունը Հալեում: Առայժմ չէի կարող գնալ այնտեղ, քանի որ ֆրանսիական առևտրական նավերը սահմանափակել էին իրենց ուղևորությունները գերմանական սուզանավերի պատճառով, որոնք նրանց ծանր վնաս էին հասցնում իրենց տորպեդներով: Ես վստահ էի, որ հակամարտությունն ավելի շուտ կվերջանար, քան կանխագուշակում էին փորձագետները, քանի որ տնտեսական կորուստները սպառնում էին կործանել հակամարտության մեջ ներքաշված բոլոր երկրներին՝ անկախ այն բանից, թե նրանց հաջողվելու էր հաղթել թե ոչ:

Մյուս կողմից, Թուրքիայից եկող լուրերը գնալով վատթարանում էին: Մեր տեղեկությունների համաձայն, որ առաջին ձեռքից էին, մեծ եղեռնագործություններ էին իրականացվում ամբողջ երկրում, բացառությամբ Կոստանդնուպոլսի, որը նույնպես անմասն չէր, քանի որ բացի կամայական ձերբակալումներից՝ սկսած ապրիլի 24-ից, հայերը փողոցներում ենթարկվում էին անսպասելի հարձակման. առանց պատճառի գրոհում ու հրդեհում էին նրանց տները, և նրանցից շատերը առանց որևէ պատճառի անհետանում էին:

Համենայնդեպս, մտքովս չէր անցնում, թե կպատահեր մի բան, որն ինձ անձամբ վնասեր:

Դա մի տարօրինակ ներգզացողություն էր. պատերազմը վաղ թե ուշ ավարտվելու էր և գիտեի, որ չէի սնանկանա, քանի որ իմ գործարքների բազմազան լինելը և նոր նախաձեռնությունների հնարավորությունը Միացյալ Նահանգներում՝ ինձ դա երաշխավորում էին:

Հարկավոր էր համբերատար սպասել, մինչև որ գային ավելի լավ ժամանակներ: Ի՞նչը կարող էր խաթարել իմ կյանքը:

Հենց այդ ժամանակ էր, սեպտեմբերի սկզբներին, երբ ստացա մի ծանուցում ժան Պրևենի նոտարական գրասենյակից, ժնեից: Կարծեցի, թե կապված է միևնույն տարբերակների հետ, կամ նման մի բան է: Երբեք չէի կարող ենթադրել, թե ինչ է ինձ սպասում:

ԺՆԱ, 15 սեպտեմբերի 1915 թ.

Ժան Պրևեն – փաստաբան և ԺՆԱի նոտարիուսների
հռչակավոր կոլեգիայի նոտարիուս
ի ուշադրություն պրմ. Անրի դը Լատուրի
Ավենյու դը ԼՕպերա, 72–1° Փարիզ, Ֆրանսիա

Մեծարգո պարոն, այս նոտարական գրասենյակում մեր տրամադրության տակ ունենք գնուռսով կնքված մի նամակ, որը հանդիսանում է մադամ Ռիտա Յակոբյանի կտակի բաղկացուցիչ մասը, ուղարկված մեզ Սոֆիա քաղաքի, Բուլղարիա, պրմ. Պետեր Մաքսիմովի նոտարական գրասենյակի միջնորդությամբ:

Նշված նամակը՝ գնուռսով կնքված, կարող է հանձնվել միայն Ձեզ, անձամբ Ձեր ձեռքը, նշված կտակի պայմանների համաձայն, կազմված մադամ Ռիտա Յակոբյանի կողմից 1915 թ. օգոստոսի 28-ին, Սոֆիայի զինվորական հիվանդանոցում, նոտարիուսի տեղակալի պրմ. Լեոն Վասիլևի ներկայությամբ:

Շնորհակալություն Ձեր ուշադրության համար և սպասում ենք Ձեր լուրերին: Իմ հարգանքի հավաստիքը Ձեզ՝
Ժան Պրևեն.

Մինչ ապշահար կարդում էի անսպասելի ուղերձը, ասես կրկին տեսա Ռիտա Հակոբյանի սև աչքերն իմ դիմաց, չնայած անցել էր քսան տարի: Ծատ անգամներ էի նրա մասին մտածել, բայց երբեք չէի կարծել, թե նրանից որևէ լուր կունենայի:

Անչափ հուզվեցի, երբ հասկացա, որ հավանաբար Ռիտան մահացել է և այլևս նրան չէի տեսնելու: Որքան ինձ հայտնի էր նրա ամուսինը՝ Պողոս Հակոբյանը Կոստանդնուպոլսում ձերբակալվել էր ոստիկանության կողմից, ապրիլի 24-ի գիշերը, բայց չգիտեի, թե նրան ինչ է պատահել: Մի քանի մարդասպանի խելահեղությունը, որոնց չէր կարելի անվանել քաղաքագետներ, հրահրում էին մարդ-

կուլթյան դեմ սարսափելի աղետ, որում քրիստոնյա փոքրամասնություններն առաջին զոհերն էին:

Այդ պահից սկսած միայն մտածում էի այն մասին, թե ի՞նչ էր Ռիտա Հակոբյանն ուզում, որ ես իմանայի: Մեր հարաբերությունն այնքան վաղանցուկ էր եղել, որ որքան էլ խորունկ լինեին մեր զգացմունքները, շատ քիչ բան կար մեզ կապող: Մի քանի թաքուն հայացք, անդիմադրելի ցանկություններ, հպանցիկ հանդիպումներ, պատահականություն, որ համարյա միշտ թելադրել էր իր կանոնները, մի երկյուղալի ուղեորություն, փոթորիկ, որը մեզ գցեց իրար գիրկ, մի քանի ժամ նավախցիկում միասին և... մանուշակի բույր, որ ինձանից միշտ անբաժան է... Մի անհնարին սեր, որ հնարավոր է ողբերգությունը ավարտվեր, եթե հետևեինք մեր սրտի թելադրանքին:

Հետո ժամանակը հանձն առավ թուլացնել զգացմունքները, իմ կյանքում հայտնվեց Մարիցան: Ռիտան ուներ իր ընտանիքը, ամուսին, որը նրան սիրում էր, գավակներ, որոնք նրա եռանդը սպառում էին: Աստիճանաբար այդ ամենը դարձավ մի չքնաղ հուշ, միայն այդքանը: Կամ գուցե ես էի այդպես կարծում, երբ հանկարծ իրողությունը կրկին իրեն պարտադրեց բաց դեղին երկարավուն ծրարով՝ մեքենագրված, որում մի ժնեցի նոտար ինձ հայտնում էր, որ այս ամենն այն չէր, ինչ ես կարծում էի: Եվ Ռիտա Հակոբյանն ինձ կրկին իր մոտ էր կանչում:

Որոշեցի հնարավորին չափ շուտ ուղևորվել ժնե: Պատերազմը գտնվում էր իր գագաթնակետին, իսկ իմ պարտականությունները խորհրդում գնալով մեծանում էին, որովհետև գերմանացիները շունչ քաշելու ժամանակ չէին տալիս: Դրա ապացույցը այն զարհուրելի սպանդն էր, որը վերածվել էր խրամատներում տարվող պատերազմի: Հարյուրավոր զինվորների դագաղներ էին տեղ հասնում, և թեև գիտեինք, որ զոհաբերվում էին հանուն Ֆրանսիայի և ազատության, իրականում դա մի սարսափելի տուրք էր պատերազմի իսկական աստվածներին՝ տգիտությունը, անպատասխանատվությունը, վայրագությունը և ընչաքաղցությունը: Նաև քաղաքական գործիչների անկարողությունը և՛ այս, և՛ այն կողմի, ովքեր ընդունակ չէին եղել կարգավորել իրենց անհամաձայնությունները բանակցությունների սեղանի շուրջ:

Վերջապես մի ազատ պահ գտա միայն սեպտեմբերի վերջին՝ ինձ վրա դրված պարտականությունների արանքում, քանի որ այն տպավորությունն էր ստեղծվել, որ արևմտյան ճակատում բացարձակ

դադար է տիրում, թեև ժան Կառնոն ինձ խնդրեց, որ երկար չբացակայեմ:

Ուղևորվեցի իմ սեփական ավտոմեքենայով: Չնայած Շվեյցարիայի չեղոքությունը՝ գերմանացի զինվորական վերնախավի հուսալքվածության հետևանքով երկաթուղիներում անվտանգությունը պատշաճ մակարդակի վրա չէր: Ժնևում տեղավորվեցի այն նույն բնակարանում, որը վարձել էինք, երբ Մարիցան կենդանի էր և հանգամանքների բերումով այն դարձրել էի սեփականություն: Ինձ հիացմունք էր պատճառում այդ քաղաքը, որում և մտադիր էի ապրել երբևէ հանգստի գնալուց հետո:

Սոսեցի նոտարի հետ, որն ինձ հանդիպում նշանակեց հաջորդ օրն առավոտյան: Պետք է խոստովանեմ, որ այնքան մեծ էր հետաքրքրությունս, որ գիշերն անցկացրի առանց աչք կպցնելու՝ վերստին հիշելով իմ ունեցած հարաբերությունը Ռիտա Հակոբյանի հետ:

Ուժեղ անձրև էր տեղում, երբ իջա ավտոմեքենայից, ստիպված վազեցի մինչև մուտք: Բարձրացա աստիճաններով ցանկանալով համոզել ինձ, որ ինչի որ սպասում էի, կապված էր լինելու զգացմունքային հուշի հետ, ուրիշ ոչինչ: Գուցե ուզում էր ինձ հրաժեշտ տալ, որն ինձ հուզում էր այդքան ժամանակ անց:

Նոտար Պրևենն ինձ ընդունեց սառն քաղաքավարությունը: Կլիներ մոտ վաթսուներեք տարեկան, այն մարդկանց կարգին էր պատկանում, ովքեր նախընտրում են մեռնել ոտքի վրա, ինչպես վայել է ախտաբան մարդուն, միմիայն իր փաստաթղթերից ու գրություններից հետո: Նրա կարճատես աչքերը զննում էին ինձ հետաքրքրասիրությունով՝ ոսկեգօծ ակնոցի հետևից: Մտածեցի, որ այնպիսի գործեր, ինչպիսին է Բուլղարիայից եկած այս նամակը, խզում էին իր գրասենյակի միապաղաղությունը և գուցե նրան հետաքրքրում էր, թե ով եմ ես և այդ ամենում ո՞րն է իմ դերը: Նրան հանձնեցի անձնագիրս, տվյալները գրանցեց, և միայն այդ ժամանակ հանձնեց զմուռսով կնքած մի նամակ իր սեղանի դարակներից մեկից: Հետո գլուխը թեթևակի խոնարհեց և դուրս եկավ սրահից:

Մի պահ վարանում էի բացել նամակն ու կարդալ՝ այստե՞ղ թե՞ տանը: Հետո վերցրի մկրատը և կտրեցի զմուռսը, ներսում գտա մեկ ուրիշ դեղնավուն ծրար՝ ուղղված ինձ, գրված Ֆրանսերեն, հաստատ կնոջ ձեռքով:

Անհամբեր և փոքր-ինչ չվարած, մատներով պատուեցի նամակը և ապշահար կարդացի հետևյալը.

պրն. Անրի դը Լատուր

Սիրելի՛ Անրի. համարձակվում եմ քեզ այսպես դիմել, քանի որ հիմա արդեն ոչինչ կարևոր չէ: Ուզում եմ, որ իմանաս, թե ինձ համար որքան կարևոր եղավ մեր միջև տեղի ունեցածը: Միայն հիմա, երբ նա, ով իմ ամուսինն էր այսքան տարի, սպանվել է Թալեաթի ստահակ կամակատարների կողմից, հանգիստ կարող եմ պատմել քեզ այդ մասին: Ինչ վերաբերում է ինձ, բժիշկներն ինձ համարում են անհուսալի և համոզված եմ, որ ինձ վիճակված չէ անձամբ քեզ դա ասել:

Ես և դու ունեցել ենք մի դուստր՝ Սոֆյային: Ներիր ինձ, որ անկարող եմ գտնվել քեզ նախապես ասել: Չիմա, երբ շուտով մեռնելու եմ, մտածեցի, որ պետք է իմանաս: Աղջիկս այդ մասին դեռ ոչինչ չգիտի և երբևէ կիմանա՞ արդյոք: Ապրիլի 24-ի գիշերը Կոստանդնուպոլսում հարձակվեցին մեր տան վրա, և մի քանի օր հետո ստիպված փախանք: Մեզ բռնեցին և մտցրին արտաքսվողների շարքերից մեկում: Չետո աղջիկս անհայտացավ... Բայց համոզված եմ, որ նա կենդանի է: Իմ ու նրա միջև միշտ եղել է կենդանի թել, և գիտեմ, որ Սոֆյան ինչ-որ տեղ է՝ և փորձում է կապի մեջ մտնել ինձ հետ:

Չիմա, որ պետք է անհետանամ, ես խնդրում եմ քեզ, որ անես անհնարինը և գտնես նրան, չլքես նրան: Դու ես նրան ծնունդ տվողը, մի դույզն անգամ չկասկածես, քեզ ասեմ նաև, եթե կուրախացնի քեզ, որ նրա աչքերը քո աչքերի պես են:

Օ, ի՞նչ դաժան է կյանքը և հաճախ ի՞նչ սարսափելի, որքան կուզենայի անցկացնել այն քեզ հետ: Բայց հնարավոր չեղավ, հանգամանքները մեզ թույլ տվեցին միասին լինել մի քանի կարճ պահեր: Բայց ուզում եմ իմանա, որ միշտ սիրել եմ քեզ: Ամեն անգամ, երբ տեսնում էի Սոֆյային, հիշում էի քեզ:

Չգիտեմ, թե իրականում ինչպիսին ես, թեև շատ անգամներ եմ լսել Անրի դը Լատուրի մասին՝ որպես հայերի կողմից շատ սիրված մարդու: Չետո ուզեցի քո մասին ավելի իմանալ: Լսեցի մի հայուհու հետ քո ամուսնության մասին: Այնքան նախանձեցի: Չետո մի զավակ էլ ունեցա իմ ամուսնուց՝ Լևոնին, մի ուշադիր ու սիրառատ պատանի, անցած ապրիլին դարձավ տասնյոթ տարեկան:

Նրա մասին ոչինչ չգիտեմ, և ինձ սարսափեցնում է անգամ մտածելը, թե ինչ կարող է նրան պատահած լինել, բայց ապավինում եմ Աստծուն և վստահ եմ, որ կպահպանի նրան:

Այս սարսափելի պահերին ուզում եմ ուժեղ լինել, բայց գիտակցում եմ, որ քայքայվում եմ այն աշխարհի հետ միասին, որում ապրել եմ:

Չնայած այս ամենին համոզված եմ, որ Չայաստանը կդիմանա ճակատագրի կողմից նրան տրված փորձություններին:

Անրի, քեզ խնդրում եմ, որ ամեն ինչ, ինչ կարող ես, անես, որ երկուսին էլ գտնես, և ես միայն այդ հույսով հանգիստ կլինեմ:

Չամբուրում եմ քեզ՝ վերջին անգամ մնաս բարոկով:

Ռիտա Յ.»

Նամակն ընթերցելուց հետո՝ սրբեցի արցունքներս: Անչափ շատ հույզեր էին միասին խառնվել, փորձեցի խաղաղվել, բայց անօգուտ:

Հսկայական Թուրքիայի ինչ-որ անծանոթ վայրում գտնվում էին իմ դուստրը և նրա խորթ եղբայրը: Ես գիտակցում էի, որ ժամանակը սուղ էր և պետք է հնարավորին չափ շուտ գտնեի նրանց:

Հետո, ճարահատյալ և հուսաբեկ սկսեցի լաց լինել, մինչ մանուշակի հեռավոր մի բույր էր տարածվում պրն. Պրեննի՝ Ժնևի նոտարի գրասենյակում:

ՀՈՎՏԵՄՐԵՐ 1915

48. ՎԱՏ ԼՈՒՐԵՐ

Ուժեղ հուզմունքից չճած և անկարող ընդունելու որևէ վճիռ՝ անմիջապես վերադարձա Փարիզ և հանդիպեցի Անտուան Մոնժին և Ժան Կառնոյին: Երկուսն էլ բնականաբար վերջին տարիներին դարձել էին իմ լավագույն բարեկամները: Թերևս երեքս էլ Թուրքիայի հիմնական գիտականներն էինք, և անկախ պատերազմից՝ մեր կապերն այդ երկրի հետ բավականին հաստատուն էին: Ուրիշ ելք չունեի, նրանց պատմեցի եղելությունը ամենասկզբից: Մենք միմյանց չափազանց լավ էինք ճանաչում, որ դիմեինք վերապահումների: Այսպիսով նրանք ինձ ուշադիր և որոշ կասկածանքով լսեցին, հետո Անտուան Մոնժին ինձ ասաց իր կարծիքը.

– Անրի, թաքցնելու բան չունեմ, իրադրությունը սարսափելի է: Ներիր ինձ, եթե քեզ հետ լինեմ անողոք ու անկեղծ, բայց քո պատմածից ելնելով հնարավոր է, որ ինչպես քո դուստրը, այնպես էլ տղան, սպանված լինեն: Հույսեր մի փայփայիր, գիտեմք, որ հարյուր հազարավոր հայեր են մահացել, բայց Կոստանդնուպոլիսը մնացել է միակ հուսալի վայրը ապրիլի վերջերին տեղի ունեցածից հետո: Այնտեղ ամեն ինչ ավելի խաղաղ է: Նկատի առնելով այդ՝ մենք կմոբիլիզացնենք մեր բոլոր կապերը որևէ բան իմանալու համար և նրանցից մեկը, որ կարող է տեղեկություն հայթայթել, Թալիբ բեյն է, որը լայն կապերի մեջ է և թույլ չի տա մեզ խաբել, քանի որ դրա համար պատասխան կտա:

– Կարծում եմ, որ Անտուանը փորձում է քեզ ասել, որ դու ուղղակիորեն դրանով չզբաղվես,– Ժանը չէր թաքցնում իր անհանգստությունը: – Մտքովդ չանցնի ուղևորվել Թուրքիա: Ըստ մեր տեղեկություն՝ այնտեղ կատարվում է իրոք աննկարագրելի մի բան: Այդ աստիճանի ոճիր երբևէ գոյություն չի ունեցել, պատմության մեջ նմանօրինակ ոչինչ չկա: Հիմա թուրքերը վճռել են բնաջնջել բոլոր հայերին՝ օգտվելով իրավիճակից: Նրանց զգուշացրել են, որ երբ պատերազմն ավարտվի, արածների համար հաշիվ են տալու, բայց

նրանք չեն ուզում անսալ բանականություն ձայնին: Ըստ նախնական տվյալների՝ մոտավորապես մեկ ու կես միլիոն սպանված և անհայտ կորածներ կան: Քաղաքները և տարածաշրջանները, ուր հայկական համայնքներ կային,– այսինքն՝ Թուրքիայի բոլոր նահանգներում,– ենթարկվում են նույն պրոցեսին՝ էթնիկ զտման: Ուրֆան, Ջեյթունը, Տրապիզոնը, Վանը, Սասունը, Մուշը, Բիթլիսը, Շապին Գարահիսարը, Շատախը, Էրզրումը, Սըվազը, Դիարբեքիրը, Մարաշը... կարող են թվարկել Օսմանյան կայսրության բոլոր նահանգները: Կոստանդնուպոլսում ձերբակալել են մոտ հազար մարդու՝ բանաստեղծների, դասախոսների, քաղաքական գործիչների և պառլամենտականների, լրագրողների, ֆինանսիստների, արվեստագետների, կոմպոզիտորների: Հետո դադարեցրին, քանի որ վերջի վերջո այս մայրաքաղաքում կան դեսպանատներ, հավատարմագրված լրագրողներ, մարդիկ, որոնք կապ ունեն Եվրոպայի հետ, իսկ թուրքերին ձեռնըրտու չէ աղմուկ բարձրացնելը: Զերբակալվածներից շատերի գտնվելու վայրն անհայտ է, ինչպես պատգամավոր Զոհրապի, Էրզրումի պատգամավոր Սերենգուլյանի... Դու ինքդ տեսել ես վերջին տեղեկատվությունը: Միակ դեսպանը, որը փորձել է կանխել արտաքսումները, դեսպան Մորգենթաուն է: Մեր դեսպանատունը փակ է, ինչպես որ բրիտանացիներինը, ռուսներինը և իտալացիներինը: Իսպանիայի դեսպանատունը նույնպես ձեռնարկել է որոշ քայլեր, բայց ոչ մի օգուտ չունեցավ, ոչ մի հիմնավորում չեն ցանկանում տալ:

Լսիր, Անրի, հավանականությունը, որ մնացած լինեն ողջ և անողջ՝ մեկը միլիոնի է, փաստորեն անհնարին... Բայց հասկանում եմք, որ դու չես կարող հանձնվել, ոչ էլ մենք դա կանենք: Քեզ խոստանում եմ մեր հետախուզական ծառայությունների ողջ աջակցությունը, այնպես որ առանց մեզ հետ խորհրդակցելու ոչինչ չձեռնարկես և իհարկե մտքովդ չանցնի գնալ Թուրքիա. այս պայմաններում դա կլինի կյանքիդ գնով: Լավ, անցնենք գործի: Ուղղադիր և փորձիր վերադառնալ սովորական կյանքին, գիտեմ, որ քեզ դժվար կլինի, բայց դու ուրիշ ելք չունես:

Այստեղ ավարտվեց խոսակցությունը: Տուն վերադարձա, գլուխս պայթում էր անդադար մտածելուց: Վաղ առավոտ զանգահարեցի Սարգսյանին: Գիտեի, որ նա շատ հայերի է օգնում, որպեսզի կարողանային Թուրքիայից փախչել՝ լինել ծովով թե Ռուսաստանով, Բուլղարիայով, Հունաստանով թե Պաղեստինով: Նրանց փող էին տալիս, տոմսեր, փաստաթղթեր, որոնք կեղծում կամ ձեռք էին բե-

րում սև չուկայում: Նա ասում էր, որ իրենց արածը ընդամենը ծովում մի կաթիլ է. միևնույն է, անում էր իր ամբողջ սրտով:

Սարգսյանն ինձ ընդունեց առավոտյան հինգն անց կեսին, գիշերանոցի վրայից խալաթը հագին: Ինձ չափից ավելի էր հարգում, որ նախատեր իրեն այդքան շուտ անկողնուց հանելու համար և զինվեց համբերությունը լսելու ինձ:

Քար կտրեց, երբ նրան պատմեցի կատարվածը: Ես նրան երբեք չէի պատմել Ռիտա Հակոբյանի հետ ունեցած իմ կապից, և պատմելու ընթացքում նրա հետաքրքրությունն ավելի խորացավ Ռիտայի հանդեպ, ասաց, որ ճանաչում էր Ռիտա Հակոբյանին, երբ այն դեպքը կատարվեց:

– Իհարկե, ես ճանաչում էի նրան: Ամեն ինչ մանրամասն եմ հիշում: Նրա ամուսինը՝ Պողոսը, ծանր պատահարի էր ենթարկվել, իսկ այդ ժամանակ ես պատվավոր հյուպատոսի դեր էի կատարում Փարիզ եկող հայերի համար: Իհարկե, հիշում եմ նրան, շատ գեղեցիկ կին էր, գտարյուն: Հասկանում եմ, հնարավոր էր, ինչ խոսք, որ նրան սիրահարվեիր:

Այդ ժամանակ Սարգսյանն ինձ պատմեց թե ինչ էր կատարվում, քանի որ տեղեկացել էր անմիջապես ակնատեսից:

– Հիմա ցանկացած միջոցով շատ հայեր են փախչում: Այստեղ՝ տանը, հյուրերի սենյակում ամուսիններ են, որ երեկ երեկոյան հասան: Այնքան ուժասպառ էին, որ ոչինչ չհասցրին պատմել, բայց Կոստանդնուպոլսից են, այնպես որ քիչ հետո, երբ վեր կենան, նրանց կխնդրենք, որ մեզ տեղեկացնեն: Խոսքը Արչակ Գևորգյանի և իր կնոջ՝ Աստղիկի մասին է: Նա լեզուների դասախոս էր, իսկ կինը՝ դաշնակահարուհի... Խեղճ մարդիկ: Իրենք էլ են կորցրել իրենց որդուն՝ Տիգրանին և ողջ ունեցվածքը, մանավանդ Արչակը այնպիսի հոգեկան վիճակում է, որ ինձ մտահոգվելու տեղիք է տալիս:

Սպասեցինք համարյա երեք ժամ, մինչև որ Գևորգյանները կենդանություն նշաններ ցույց տվեցին: Ինձ հարգալից ողջունեցին: Խնդրեցինք նրանց պատմել, թե ինչ էր այնտեղ կատարվում: Այդ մարդիկ հենց նոր էին տեղ հասել, և նրանց ողբերգական պատմությունը ուրիշ հազարավորների պես նույնն էր:

Արչակ Գևորգյանը կլինեի վաթսուներե տարեկան, սակայն տարիքը նրան դեռ չէր կորացրել. մարմնով նիհար, կարճատես, երկար ձեռքերով ու ոտքերով: Նրանից հորդում էր իր ժողովրդին բնորոշ ուժ և վճռականություն: Իսկ նրա կինը՝ Աստղիկը, ասես աշխարհից հե-

ռացած, խոսում էր օտարոտի, անտարբեր: Հազիվ էինք նախաձաչել, երբ Սարգսյանը Արչակին խնդրեց պատմել մեզ Կոստանդնուպոլսում տիրող իրավիճակը: Այդ մարդը չուզեց, որ ավելորդ անգամ խնդրեին իրեն, մի պահ նայեց կնոջն ու սկսեց իր սահմոկեցուցիչ պատմությունը:

– Ապրիլի 24-ի գիշերն էր, երբ սկսվեց փոթորիկը: Մենք ապրում էինք Կարակոյում, կամրջի մոտ և ականատեսն էինք, թե ինչպես էր ոստիկանությունը խաժամուժի ուղեկցությունը կանգնեցնում կամ ուրջն անցնող ցանկացած հայի: Մեր որդին բանաստեղծ էր և համարվում էր Ատոմ Յարճանյանի (Սիամանթո) աշակերտը: Հիմա մեռած է, սպանված՝ մեր տան դիմաց՝ հայ մտավորական լինելու պատճառով: Այնքան հպարտ էինք նրանով: Այդ նույն գիշեր ինձ արտասանեց Սիամանթոյից մի բանաստեղծություն՝ «Հայր իմ, ես այն ճյուղն եմ գորավոր...»: Ներեցեք ինձ, դեռ ի վիճակի չեմք հավատալ, թե ինչ է մեզ հետ կատարվում: Կինս դեռ ուշքի չի եկել, այնպես որ կարող եմք նրա ներկայությունը խոսել, նրան ոչինչ չի հուզում, խեղճ Աստղիկ: Եթե նրան ճանաչած լինեիր ավելի առաջ... Օ, ինչ դաժան է կյանքը:

Փախանք ինչպես կարողացանք, մտածելով, որ Տիգրանը կհետևի մեզ, քանի որ մի գրություն էինք թողել այն տետրի էջերում, որում ինքը գրում էր և ճանապարհվեցինք Իզմիր: Կինս ծնունդով այնտեղից էր, և պահպանում էինք նրա հայրական տունը՝ շատ մոտ Արմաշի վանքին:

Շատ մեծ տուն էր, խնձորի այգիով, ավազանով: Հասանք այնտեղ կյանքի գնով, որովհետև ճանապարհին տեսանք այրված սայլեր, ծառերից կախված մի քանի դիակներ: Համոզված էի, որ ցանկացած պահի մեզ կարող էին սպանել: Ես շատ էի անհանգստանում կնոջ համար, որովհետև չէի դիմանա, եթե նրան բան պատահեր:

Հասանք տուն իր եղբայրների ու նրանց ընտանիքների հետ միաժամանակ, կարծես պայմանավորված լինեինք, համոզված, որ այդ վայրը հուսալի ապաստան էր:

Բոլորս էլ ներքուստ համոզված էինք, որ այնտեղ մեզ համար անվտանգ կլինեինք:

Երբ մթնեց, տունը լի էր մարդկանցով: Այնտեղ էին ընտանիքին մտերիմ մարդիկ, Իզմիրի հորեղբոր տղաները, անգամ հեռավոր ազգականներ, որոնց հետ քիչ էինք շփվում: Կանայք աղոթում էին, իսկ տղամարդկանցով, տեսնելով նրանց վախեցած, մտածում էինք, թե

մենք ի՞նչ էինք անելու, եթե մեր հետևից գային, հայհոյելով, որ ընդամենը մի հին հրացան ունեինք փամփուշտներով: Մինասը՝ կնոջս մեծ եղբայրը, այն գնել էր մի թուրքից տարիներ առաջ, երբ հրապուրված էր որսորդությունը:

Երեք օր անցկացրինք, ոչ ոք չէր երևում այդ կողմերում: Հարցը այդքան մարդկանց կերակրելն էր, քսանյոթ հոգի, բայց մենք յոլա էինք գնում հավանոցի հավերով, ինչ որ գտնում էինք խոհանոցում կամ նկուղներում, ինչ որ բերում էին մոտիկ հարևանները և իհարկե, վանքի միջոցով, ուժքեր իմանալով, թե ինչ է կատարվում, մեզ մի կաթնա արգանակ կամ ապուր էին ուղարկում եկեղեցական նորընծաների համար եփվող կերակուրից:

Ամսի 28-ին առավոտյան ձի հեծած մի քանի զինվորականների տեսանք: Բանակի կապիտան էր երկու սպաների ուղեկցությունը, բիրտ ձևով հարցրեց, թե ինչ ենք անում այնտեղ: Նրան բացատրեցինք, որ մեր գերդաստանն է, բայց մեզ չհավատաց և ուզեց անուն ազգանունով ցուցակ: Հետո բարձրաձայն կարդում էր մեր անունները, համոզվելու, որ տվյալները համապատասխանում են: Կեսօրին թողեցին գնացին, ու մենք մտածեցինք, որ մեզ հանգիստ են թողել: Հենց այդ նույն երեկո, հագիվ էր մթնել, երբ լսեցինք ձայների ժխոր, որ գնալով մոտենում էր: Մարդկանց մեծ խումբ էր, որոնք բղավում էին սպառնալով մեզ, ձեռքներին կարաջահեր՝ շուրջը լուսավորելու համար: Կանայք սկսեցին վախենալ, երբ զգացին, թե ինչ է տեղի ունենալու:

Ամիջապես հրդեհեցին նկուղները, հետո մենք գլխի ընկանք, որ ուզում էին տեղից հանել հիմնական դուռը: Փախչելու տեղ չունեինք: Այդ ժամանակ ես կանանց հրամայեցի իջնել ներքնահարկ՝ մտանք, իսկ մենք դատարկ արկղերով փակեցինք մուտքը:

Այդ պահին մեզ վրա հարձակվողներից մի քանիսը արդեն խոհանոցի միջով տուն էին մտել: Չեմ ուզում նկարագրել ձեզ, թե ինչ տեղի ունեցավ, ահավոր բան էր: Ինձ համարեցին մեռած, իսկ մնացածներին սպանեցին:

Իմ աներորդիներին ծառերից կախեցին: Տունը չհրդեհեցին, որովհետև սրիկաներից մեկը աչքը տնկել էր վրան և ասաց, որ իրենն է լինելու, չայրեցին:

Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, չնայած շատ արյուն էի կորցրել, ի վիճակի եղա իջնել մառան: Ես չէի ուզում, որ կանայք տեսնեն կատարվածը, բայց անխուսափելի էր: Կինս կորցրեց գիտակցությունը:

Նր... Ձեզ չեմ ուզում հոգնեցնել թե ինչ անցկացրինք, բայց երկար տառապանքից հետո այստեղ ենք, թեև ավելի լավ կլինեք, որ այդ նույն գիշեր մեռած լինեինք: Հետո եկավ Տիգրանի մահվան լուրը, կինս դա չտարավ, այդ պահից ի վեր այս վիճակում է: Ինչ ինձ է վերաբերում, ես այդ մտքի հետ չեմ հաշտվում..., համոզված եմ, եթե երբևէ վերադառնանք այնտեղ, կրկին նրան կհանդիպենք մեր տան դռանը: Ես ամեն օր կնոջս կրկնում եմ դա և հասա նրան, որ նա ինձ հավատացել է... Դատարկության ի՞նչ ահավոր զգացողություն: Աստված լքել է հայերին: – Արշակը խոր հառաչեց նախքան շարունակելը, – սա է թուրքիայում հայերի իսկական վիճակը: Իթիհադի կառավարությունը վերջնականապես դեն է գցել իր դիմակը և մեր ժողովրդին ահավոր դաժանություններ տանում է բնաջրնջման, այսինքն՝ մենք պետք է թանկ հատուցենք մեր ավանդույթները, մեր քրիստոնեությունը և մշակույթը պահպանելու դիմաց: Երբեք չէի հավատա, թե թուրքերն այդքան խոր ատելություն են լցված եղել մեր նկատմամբ:

Մարդը երկար լուռ մնաց, մինչև որ ես չկարողացա խույս տալ ու հարցրի, թե գիտի՞ արդյոք, դեպի ուր էին տանում հայերին, որոնց արտաքսում էին:

– Տես՛ք, մայն դը Լատուր: Ճիշտն ասած, Կոստանդնուպոլիսը հիմա հանգիստ է թվում: Տարան համարյա հազար հոգու՝ ամենաազդեցիկներին: Շատ հարձակումներ եղան, բռնաբարություններ ու սպանություններ: Հետո կառավարությունը հրաման տվեց դադարեցնել: Այսօր հայերն աշխատում են աննկատ լինել, թեև մեծամասնությունը փախել է քաղաքից որևէ միջոցով՝ համոզված, թե ինչ է նրանց սպասում:

Ինչ մնում է արտաքսվածներին՝ նրանց տանում են Միջագետքի այնպիսի հեռավոր վայրեր, ինչես օրինակ՝ Տեր-Ջորի կամ Ռաս-ուլ-Այնի անապատները, թեև ասում են, որ շատ քչերն են հասնում այնտեղ: Անհնարին է քայլել արևի տակ, առանց հանգստանալու, քնել բաց երկնքի տակ. սովահար, ջուր են խմում, երբ երբեմն հանդիպում են լճաջրափոսների, խոշտանգված ու հետապնդված: Ով կդիմանա այդպիսի բանի: Բոլոր դեպքերում այն սակավաթիվ մարդիկ, որ հասնում են մինչև այնտեղ, ոչնչացվում են առանց վկաների: Թուրքերն այդպես են կարծում, նրանք չգիտեն, որ անգամ քարերն աչք ունեն:

Մրրիկի մեջ, խավարում, երբ ծովն ալբախավում էր մոլեգին, և թվում էր, թե մեր շուրջ ողջ աշխարհն էր կործանվում, գիշերվա մեջ

լույսի ցուլքերը հեռավոր մեր հավատն էին պահպանում: Ֆրանսիան եղավ մեզ համար ազատութեան մի փարոս:

Հրաժեշտ տվեցի Գևորգյանին՝ համոզված, որ ուշացել եմ, այն դառը կսկիծով, որ այլևս չեմ ճանաչելու դստերս՝ Սոֆյային: Փարիզում սկսել էր ցրտել, ասես ձմեռն առաջ էր ընկել, և ես ամբողջովին հուսահատ քայլեցի՝ չիմանալով ինչ անել:

Մուտքի մոտ դռնապանն ինձ հանձնեց մի նամակ Միացյալ Նահանգներից: Էդուարդից էր, բացեցի այն վերելակում: Անհամբեր էի, թե ինչ լավ լուր էր ինձ տալու:

Սիրելի հայրիկ: Քեզ աղաչում եմ, որ ինձ ներես: Գիտեմ, որ այն, ինչ պատրաստվում եմ ասել, քեզ մեծ անախորժություն կպատճառի: Ցավում եմ, ուզում եմ, որ ինձ հասկանաս և ներես, բայց որոշել եմ գնալ Թուրքիա: Ես կապի մեջ եմ դիմադրության մի հայկական կազմակերպության հետ, որը ցանկանում է օգնել այն հայերին, որոնց արտաքսում են և ոչնչացնում:

Իմ որոշումն անբեկանելի է: Չեմ կարող, չեմ ուզում մնալ այստեղ որպես արտոնյալ մեկը, ամեն ինչից հեռու: Գուցե պետք է եվրոպայի խրամատներում լինեի, գերմանացիների դեմ կռվեի ինձ պես շատ ֆրանսիացի երիտասարդների հետ միասին, բայց քանի որ ինձ չթողեցիր լինել ֆրանսիացի, որոշեցի հայ լինել: Այնտեղ՝ Չայաստանում կռվող ձեռքի կարիք ունեն թուրքերի դեմ, որոնք իրենց նենգ գործելակերպով ձգտում են բնաջնջել իմ յուրայիններին:

Շատ եմ ցավում, որ այս որոշումը քեզ մեծ անախորժություն կպատճառի: Բայց ես երկար եմ խորհրդածել, վաղը չէի կարողանա նայել որևէ հայի կամ որևէ այլ մարդու աչքերին, եթե այսօր խուսափեի իմ պարտքից:

Այդքան էլ հիմար չեմ, որ ինքս իմ մասին չհոգամ: Ուզում եմ ամեն ինչ անել այնպես, որ կարողանամ վերադառնալ ողջ և առողջ, այնպես որ գուցե շուտով կարողանամ միասին լինել, երբ այս հիմար և անոթալի իրավիճակը հետևում մնա:

Քեզ սիրող և հարգող որդի՝
Էդուար

Նստեցի սանդուղքի աստիճաններին՝ նախքան բանալին փականի մեջ մտցնելը: Աշխարհը գլխիս փուլ էր գալիս, և հանկարծ զգացի այն սարսափելի սխալը, որ թույլ էի տվել, ջանալով փրկել որդուս՝ իր կամքին հակառակվելով:

Գլխապտույտ զգացի և չփոթահար ուղղվեցի ննջարան ու փրկվեցի մահճակալին: Թվում էր, թե գլորվում էի անհատակ փոսի մեջ: Հիշեցի տարիներ առաջ Սալոնիկում տեղի ունեցածը: Ժամանակը արագ էր թռչում և այն ժամանակից ի վեր, ինչ առաջին անգամ նավից իջա Կոստանդնուպոլսում, անցած տարիները թվացին անդունդ և դրանից սիրտս նվազում էր:

Որդիս ընտրել էր իր ճանապարհը, որի համար նրան չէի կարող մեղադրել: Էդուարն ընդամենը արել էր այն, ինչի նրան մղել էր պատվախնդրության իր զգացումը: Զգում էի, որ հենց իմ կողքին թևածում էր Մարիցայի հոգին, նա համաձայն էր մեր որդու ընդունած որոշմանը: Դարեր ի վեր այդ էր հայերի ճակատագիրը, և էդուարը միայն հետևել էր իր արյան կանչին:

ՆՈՅԵՄԲԵՐ – ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1915

49. ԿՐԿԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ

Մի քանի օր անցավ, մինչև Հասկացա էդուարի նամակի բովանդակությունը: Ճակատագրի ինչ-որ քմահաճույի բերումով, երկու դավակներս էլ Հայկական արյամբ, գտնվում էին գայլի երախում: Չէր թվում, թե եվրոպական կոնֆլիկտը լուծվելու է կարճ ժամանակամիջոցում, ընդհակառակը, խրամատների պատերազմը այնքան կշարունակեր այդ հակամարտությունը, մինչև որ կողմերից մեկն այլևս ի վիճակի չլիներ դիմանալ: Հնարավոր չէր, որ ես մնայի Փարիզում իմ տանը նստած և սպասեի, մինչև որ ամեն ինչ լուծվեր:

Այդ ժամանակ էլ վճռեցի գնալ Թուրքիա, թեև գիտեի, որ վտանգավոր էր: Ժան Կառնոյի և Անտուան Մոնթի աջակցությամբ Հետախուզական ծառայությունների միջոցով կապի մեջ մտա Թալիբ բեյի հետ: Ես գիտակցում էի, որ վտանգում էի կյանքս ու խաղի մեջ մեծ գումարներ դնում, բայց այլընտրանք չունեի: Որպես Ֆրանսիայի քաղաքացի ոչ մի Հնարավորություն չունեի: Հիշեցի այդ ժամանակ, որ մայրական տատս ծնունդով Նյուրենբերգից էր, իսկ ես գերմաներեն գիտեի, ուրեմն կարող էի անցնել Յուրիխում բնակվող չվեյցարացի քաղաքացու տեղ: Երկար համոզելուց հետո, Ժան Կառնոն ինձ հանձնեց Հանս Հոլշթայնի անունով անձնագիր: Ինձ համար այդ անունով հաշիվ բացեցի և փոխանցեցի բավականին մեծ գումար:

Թալիբ բեյը դրեց իր պայմանները, առաջինը՝ հիսուն հազար չվեյցարական ֆրանկ՝ մի ահռելի գումար, որը փոխանցեցի Յուրիխի իր հաշվի վրա՝ այն նույնի, ինչի վրա կատարում էր Ժան Կառնոն իր վճարումները՝ Թալիբ բեյի մատուցած ծառայությունների դիմաց:

Հետո ես նստեցի Սոֆիա տանող ձեռնալիքացր, որը թեև անհավատալի էր՝ բայց գործում էր Յուրիխից Սոֆիա: Երբ տեղ հասնեի, կփորձեի սահմանն անցնել մաքսանենգությունը զբաղվող մարդկանց պես, որոնք պատերազմի հաշվին իրենց համար ոսկի են դիզում:

Տեղ հասա առանց որևէ խնդրի: Չնայած սահմանի վրա ոստիկանության մանրազնին ստուգումներին՝ երկու օր անց Սոֆիայում էի:

Այնտեղ հասնելուն պես գտա Դիմիտրովին՝ Թալիբ բեյի կապավորին, որն ինձ պետք է տաներ մինչև նրա տուն:

Պետք է ասեմ, որ սափրել էի գլուխս: Կոստյումը, որ կրում էի, Բեռլինում ընդունված նորաձևությամբ էր: Ոնցեյա ակնոցը, որ Յուրիխում էի ձեռք բերել, ինձ լրիվ նոր կերպարանք էր տվել: Այդ ամենը խելահեղություն էր, սակայն պատերազմը, զավակներին դրությունը, այն, ինչ ինձ հետ էր կատարվում, պակաս խելահեղություն չէր: Բացի այդ, տարօրինակ անվտանգության զգացում էր ինձ համակել, որ ինձ ոչ մի վատ բան չի պատահի: Միակ բանը, որ ցանկանում էի, Կոստանդնուպոլիս հասնելն էր, որ փորձեի ձեռնարկել անհնարինը:

Դիմիտրովը եղավ իր խոսքի տերը, ստացավ իր փողը՝ գլուխը խոնարհելով և ինձ նստեցրեց մի բեռնատար մեքենա, որը գնում էր մինչև սահման: Այնտեղ ինձ տեղավորեցին մի նավի վրա և Մարիցա գետով, որն ինձ թվաց ճակատագրի բախտավոր նշան, մտա Թուրքիա: Չնայած տիրող դրությանը՝ պատերազմին, ճանապարհների հսկողությանը, տեղ հասա առանց ցնցումների:

Երբ հաջորդ օրն առավոտյան հասա մեր պայմանավորված վայրը, ինձ սպասում էին մի քանի թուրքեր:

Ի զարմանս ինձ՝ նրանցից մեկը հենց ինքը՝ Թալիբ բեյն էր, որն ինձ գրկեց վաղեմի բարեկամի պես:

– Որքան ուրախ եմ, որ դուք այստեղ եք, ողջ և առողջ, մայն դը Լատուր: Այլահը մեծ է: Դուք քաջարի մարդ եք և արժանի չեք այն անախորժություններին, որ կյանքը ձեզ պատճառում է վերջին ժամանակներում: Հիմա գնում ենք Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ձեզ համար մի փոքր անակնկալ եմ պատրաստել: Ինձ հաջողվել է վարձել այն նույն տունը, որում դուք ապրել եք, երբ առաջին անգամ ոտք եք դրել Կոստանդնուպոլիս: Անհավատալի է, բայց ձեր գնալուց հետո այնտեղ ոչ ոք չի ապրել... Այնպես որ, կլինեք ինչպես ձեր տանը, թեև այլևս չկան հայ հարևաններ, բոլորը հեռացել են: Ոչ էլ որևէ խնդիր կա, որ ձեզ որևէ մեկը կարող է ճանաչել, թեև իրոք դուք շատ եք փոխված...

Ինչ վերաբերում է ձեր որդուն՝ էդուարին, ըստ ձեր նամակի, որ ստացա երեկ, հեշտ չէ իմանալ, թե որտեղ կարող է լինել, եթե հասել է Թուրքիա: Այդ տղան, իմ հարգանքով հանդերձ, խենթ է: Գալ այստեղ հայերին օգնելու... Յուրց է տալիս, որ լրիվ անտեղյակ է եղել այս երկրից: Մի շաբաթ էլ չի եղել երեկ նրա այստեղ մնալը, այնպես որ հնարավորին չափ հարկավոր է շուտ գտնել նրան, որի համար ես գործի եմ դրել իմ բոլոր կապերը նավամատուցներում, նույնիսկ ծո-

վափնյա քաղաքներում: Եթե պատահաբար գտնեն նրան, կտեղափոխեն ապահով մի վայր: Բախտներս կբերեր, քանի որ չիկահեր և կապուտաչյա հայերը քիչ են... Դա նրան ավելի օգտավետ կլինի, քան դուք եք կարծում, քանի որ նրան երբեք չեն շփոթի որևէ հայի հետ, սակայն մյուս կողմից՝ տղան աննկատ մնալու քիչ հնարավորություն կունենա:

Եթե հասնի Կոստանդնուպոլիս, կգտնենք նրան: Եթե մտնի Կլիփկիայով կամ Սիրիայով, ավելի դժվար կլինի, բայց այնտեղ էլ են տեղեկացված: Ցավում եմ ձեզ այս իրավիճակում տեսնելով, հավատացած եղեք, որ հանուն փողի չէ, որ ձեզ ուզում եմ օգնել, չնայած այն մեզ անհրաժեշտ է, որպեսզի այդքան մարդու հուսալիորեն գործի դնենք... Ձե՞ որ գիտեք իրերի դրությունը: Ինչ վերաբերում է ձեզ, գործեք զգուշորեն: Ես կլինեմ ձեր աչքերն ու ձեր ձեռքերը, աշխատեք հնարավորինս մնալ տանը, իսկ եթե որոշեք, որ ձեզ հարկավոր է քաղաքից դուրս գալ, տեղեկացրեք ինձ նախապես, քանի որ իրոք ամեն ինչ վատ է, շատ վատ, հայերի համար, թուրքերի, բոլորի համար:

Կարդացել եմ ձեր նամակում, որ ուզում եք գտնել Պողոս Հակոբյանի դստերը: Խեղճ մարդ: Նրան սպանել է անկառավարելի խաժամուժը:

Կարծում եմ, որ շատերս համաձայն չենք կառավարության բռնած դիրքի հետ: Մեծ սխալ են թույլ տալիս, բայց ձեզ թող կասկած չմնա, որ դրա դիմաց թանկ են վճարելու: Վատն այն է, թե մեր երկրին ինչ է սպասում, քանի որ այս ամենից հետո Եվրոպան չի մնա ձեռքերը ծալած: Իսկական աղետ է, և դա ձեզ ասում եմ ես, ով հայասեր չէ:

Վերադառնալով մեր գործերին՝ Հակոբյանների ընտանիքը շատ ճանաչված էր... Թերևս չափազանց, քանի որ Պողոս Հակոբյանին շատ էր դուր գալիս աչքի ընկնել՝ մեծ առանձնատներ, չքեղ կառքեր, ձիեր, ծառաներ, ճանապարհորդություններ, ցուցամոլություն, իսկ այդ ամենի դիմաց թանկ են վճարում: Ձե՞ որ դուք գիտեք, մեր օրերում նախանձը ոնց է տարածվում, ավելի դուսապ է հարկավոր լինել: Նրանց հետևից գնացել էին, և ինձ հասած տեղեկության համաձայն՝ Հակոբյանի կինը կարողացել է փախչել երկրից, բայց նրա երեսանների մասին գաղափար չունեմ՝ դեռ թուրքիայում են, թե՞ ոչ, սակայն եթե դուք ջանում եք գտնել դստերը՝ Սոֆյային, ես կանեմ անհնարինը, թեև դա բոլորովին հեշտ չի լինի:

Անտարակույս Թալիբ բեյն ուզում էր ինձ օգնել, գիտեր, թե ես ով եմ և այդուհանդերձ չէր ուզում այրել բոլոր կամուրջները: Գերմանիան պատերազմում չէր հաղթի այնքան հեշտ, որքան խոստացել էր Վիլհելմ II-ն իր ենթականերին, իսկ Թալիբը չափից մեծ շահույթներ ուներ Ֆրանսիայում, որպեսզի թույլ տար այնպիսի հիմարություններ, բացի նրանից, ինչ ինձ էր պատմել նրա մասին Ժան Կառնոն: Անկասկած նա էր ամենահարմար մարդը. լայն կապերով, ազգակցական, կառավարության մարդկանց հետ, բարեկամական կապերով՝ երիտթուրքերի կառավարության և գաղտնի հարաբերությամբ՝ Ֆրանսիայի հետախուզական ծառայությունների հետ: Եթե նրան չհաջողվեր գտնել երեսաններին, ուրեմն վերջնականորեն կորած էին:

Երեկոյան մթնշաղին հասանք Կոստանդնուպոլիս: Հազիվ հինգն անց կես կլիներ, մայրամուտի արևը արձակում էր իր վերջին ճառագայթները: Կրկին այնտեղ գտնվելն ինձ համակեց տարօրինակ զգացումով, այդտեղ անցել էին կյանքիս որոշ լավագույն տարիներ:

Հետո, երբ մտա բնակարանը, որն ինչ-որ մեկը հատուկ մաքրել ու կարգի բերել էր տվել, ինձ պարուրեց անցած ժամանակի կարոտը: Ամեն ինչ նույնն էր, ինչ ես տարիներ առաջ թողել էի, կամ գոնե ինձ այդպես թվաց այդ պահին:

Նախկինում այստեղ ապրած Յուլիուս ֆոն Ռիթերը, մեծ ջանքեր էր թափել համագործակցելով Գերմանիայի դեսպանատան հետ, բեղմնավոր կապեր ստեղծելու նպատակով իր երկրի և Թուրքիայի միջև, նախքան իմ այստեղ գալու տարիները: Պետք է, որ շատ նըրբակիրթ մարդ եղած լիներ: Բնակարանը առաջվա պես վայելուչ էր ու հարմարավետ: Մտա գրադարան և տեսա, որ բուխարին վառվում է: Իրոք որ, Թալիբ բեյը ոչ մի գործ կիսատ չէր անում:

Ես ուժասպառվել էի ճանապարհորդությունից և հույզերից, փորձեցի ննջել, սակայն չկարողացա, մտածելով էդուարի և Սոֆյայի մասին, մինչ Ռիտան և Մարիցան ինչ-որ տեղից խնդրում էին, որ նրանց գտնեմ հնարավորին չափ շուտ:

ՀՈՒՆՎԱՐ – ՓԵՏՐՎԱՐ 1916

50. ԳԱԼԼԻՊՈԼԻ՝ ԹԱՔՍՈՑԸ

1916 թ. Հունվարի առաջին օրերին էր, երբ Գալլիպոլիում անգլիացիների և Ֆրանսիացիների դեմ հաղթանակի լուրը այլքի պես տարածվեց Կոստանդնուպոլսով մեկ:

Թալիբ բեյը եկավ իմ բնակարան պատմելու այդ մասին, և հասկացա, որ դրանով ուզում է ինձ ցույց տալ, որ դեռ շատ բաներ կարող են տեղի ունենալ մինչև հակամարտության ավարտը:

– Մենք խորտակել ենք անգլիական նավատորմը Միջերկրականում, նաև Ֆրանսիական նավեր, հիմա մենք՝ թուրքերս ունենք մի նոր հերոս, իհարկե առանց նսեմացնելու Լիման ֆոն Ջանդերսի արժանիքները..., նրան կոչում են Մուստաֆա Քեմալ, 19-րդ դիվիզիայի հրամանատարը... Գալլիպոլիում հրետանավոր կապիտաններից մեկն է ինձ պատմել: Հարյուր հազարավոր անգլիացի և ֆրանսիացի զինվորներ են զոհվել... Ցավում եմ, մայե, նրանք փորձում էին ներխուժել Թուրքիա, գրավել Կոստանդնուպոլիսը, բայց նրանց չհաջողվեց: Տեսեք մամուլը, Չանաքկայե Սավուչի, բոլորը գրում են, որ Դարդանելի ճակատամարտը կանցնի պատմության գիրկը, քանի որ տարիներ ի վեր անգլիացիներն իրենց համարում էին Միջերկրականի տերերը: Իսկ Հիմա՝ ո՛չ:

Թալիբ բեյի ոգևորությունը գրեթե ազդեցիկ էր, բայց մտածեցի, որ նրան կարելի է հասկանալ, քանզի երկար ժամանակ էր անցել, ինչ թուրքերն առաջին անգամ հաղթել էին այդքան կարևոր ճակատամարտում: Նրան թողեցի, որ խոսեր, մինչև որ հանգստացավ: Այդ ժամանակ էլ հարցրի, թե նորություն ունե՞ր:

– Ոչ, մայե, դեռ ոչ, բայց հաստատ գիտեմ, որ ի վերջո աղջկա հետքին դուրս կգանք: Մի բան կա, բայց դեռ վաղ է հետևություններ անել: Հեծելազորի հրամանատարներից մեկը խոսել է ոմն Սուլեյման Հյուարեի՝ այն ճամբարի պետի հետ, որը գտնվում է Հալեպից ոչ հեռու: Գիտեմք, որ շատ երիտասարդ կանանց քչում են այնտեղ, դա այնքան էլ հեշտ չի լինի:

Պայմանավորվեցի Թալիբ բեյի հետ, որ հնարավորինս քիչ դուրս կգամ բնակարանից: Ըստ իր ասածի՝ Կոստանդնուպոլսում հաճախ

էին կազմակերպում շուրջկալներ լրտեսություն պատճառով, քանի որ թուրքերը համոզված էին, որ Ֆրանսիան և Անգլիան այնպիսի տեղեկատվություն ունենին, որ կարող է դուրս գալ միմիայն այնտեղից՝ Կոստանդնուպոլսից: Այնուամենայնիվ, ես վճռել էի ամեն ինչ ձեռնարկել. ես ի վիճակի չէի փակված մնալ, մինչև որ Թալիբը ինձ մասմաս լուրեր հասցնեք:

Երկու օր անց ունեցա անսպասելի մի այցելություն: Երբ զանգը հնչեց, տեղիցս չչարժվեցի, բայց հետո կրկին հնչեց և այնքան համառ, մինչև որ դուռը բացեցի: Դեմ դիմաց հանդիպեցի Գրիգոր Բրոշյանին, որը մի պահ սևեռուն նայեց ինձ, ասես ինձ չէր ճանաչում: Հանկարծ ինձ ամուր գրկեց, կամենալով կարծես, որ վերադառնալիք նյու Յորքում միայնաց ծանոթանալու օրվան:

– Ողջույն, Անրի: Գիտեմ, որ շատ բաներ են տեղի ունեցել, որ մեզ բաժանել են, բայց չեմ կարող մոռանալ, որ քո շնորհիվ վերադարձա այստեղ: Մինչև վերջերս համագործակցում էինք Իթիթհադի հետ..., հիմա գիտեմ, որ սխալվել ենք: Թուրքերը կրկին խաբեցին մեզ, իսկ մենք ի վիճակի չեղանք գլխի ընկնել: Այդ ամենում կրում եմ իմ պատասխանատվությունը:

Ինձ մի հարցրու, թե ինչպես եմ իմացել, որ դու գտնվում ես այստեղ: Բանն այն է, որ թուրքական հետախուզական ծառայությունները նույնպես գիտեն այդ մասին և այնքան ժամանակ չունենք, որ քեզ հասցնենք Կոստանդնուպոլսից հանել: Ինչպե՞ս ես կարողացել այդքան նախ լինել, որ մտել ես գայլի երախտ: Քեզ հսկում են, որովհետև ուզում են իմանալ, թե քեզ ով է գալիս տեսնելու... Ինչ վերաբերում է Թալիբ բեյին, երեկ նրան ձերբակալեցին և պետք է դատեն, հենց որ նրանից հաջողվի խոստովանություն կորզել, ժամերի հարց է: Ես մտել եմ հարկերից մեկով, որը հաղորդակցվում է հետևի փողոցին նայող մի շենքի հետ: Պետք է որ իմանաս, այս թաղամասում շատ հայեր էին ապրում, բայց Հիմա անմիջապես պետք է հեռանանք, վերցրու քեզ համար ամենաանհրաժեշտ բաները և գնանք:

Չկարողացա նրան հակաճառել, գիտեի, որ չի ստում, որոշեցի հետևել նրան: Չէի կարող ոխակի գնալ և վտանգել ինձ, դա կնշանակեր դժվար կացություն ինձ և Ֆրանսիայի համար, քանի որ անկախ դաժան պատերազմից՝ երկու երկրների միջև դեռևս գոյություն ունենին հաղորդակցման եզրեր ընդհանուր վիթխարի տնտեսական շահերով և,– պատերազմով, թե առանց նրա,– փողը չէր դադարում գործելուց:

Հետևեցի Գրիգոր Բրոշյանին: Աստիճաններով բարձրացանք երկու հարկ, դուրս եկանք ձեղնահարկ, ցատկեցինք շենքերի միջև եղած

բաժանման պատենչի վրայով, մտանք հարակից չենքը, աստիճաններով իջանք: Բնակարաններից մեկի դուռը բաց էր, մտանք: Թվում էր, թե ոչ ոք չկար, հասանք մինչև ննջասենյակներից մեկը: Գրիգորը բացեց պահարանի դուռը և ի դարմանս ինձ մտավ մեջը: Հետևեցի նրան, և դուրս եկանք կողքի բնակարան մեկ այլ պահարանի միջով: Դրանք այն խճճված լաբիրինթոսներն էին, որտեղից ՀՀԴ-ի անդամներին հաջողվում էր փախչել թուրքական ոստիկանությունից: Այնուհետև նորից իջանք աստիճաններով և դուրս եկանք փողոց՝ փորձելով հանգիստ երևալ: Այնտեղ մեզ սպասում էր մի ավտոմեքենա՝ շարժիչը գործի գցած:

Մտածեցի, որ գործերս գնալով բարդանում են: Թալիբ բեյը նրանց կպատմեր, ինչ էլ որ նրան հարցնեին, թեկուզև ինձանից, ոչ ոք չէր կարող դիմադրել թուրքական բանտերում գործադրվող տանջանքներին:

Գրիգորն ինձ առաջնորդեց իր թաքստավայրերից մեկը: Ասաց, որ այդ տեղը շատ անգամներ է օգտագործել: Մի հին լքված պահեստանման շինություն էր Բոսֆորի նավահանգիստներից մեկում, ներսում մի փոշոտ գրասենյակ իր գուգարանով: Ինձ բացատրեց, որ պետք է մնամ այնտեղ մինչև հաջորդ օրվա լուսաբացը: Հետո ինձ հարցրեց, թե ինչ եմ անում հիմա Կոստանդնուպոլսում:

Երբ նրան պատմեցի իրավիճակը, ինձ նայեց կասկածանքով: Նրանից ոչինչ չուզեցի թաքցնել, ավարտում էի իմ պատմությունը, իսկ նա դեռ մնում էր լուռ:

– Օֆ, իսկապես որ ընկել ես մեծ գլխացավանքի մեջ: Իսկ դավակներդ՝ ավելի անտանելի: Որքան հասկացա տղադ իղեալիստ է, իսկ աղջիկդ՝ Սոֆյա՞, գտնվում է աներևակայելի վատ դրություն մեջ, իհարկե, եթե դեռ կենդանի է, մի բան, որ կասկածում եմ: Դու չգիտես, թե ինչ է կատարվում այստեղ... Ես կարծում էի, թե ամեն ինչ տեսել էի, բայց հիմա... Տե՛ս, Անրի, այս օրերում Թուրքիայում հայի համար ոչ մի սպահով վայր չկա: Բանտերից արձակել են ամենաստոր մարդասպաններին՝ չեթեններին, որպեսզի նրանց համար կատարեն ամենակեղտոտ աշխատանքը, և հաստատ գիտեմ, նրանք սպանել են հայ բնակչության կեսից ավելին, այնպես որ քեզ չեմ կարող որևէ հույս տալ: Միայն երջանիկ պատահականությունը կարող է նրանց մահից փրկել:

Ինչ վերաբերում է ինձ, քեզ անկեղծորեն կասեմ, չեմ ուզում այս ամենից հետո շարունակել ապրել, ես մեղքի իմ մասն ունեմ: Ես երկար ժամանակ կարծում էի, թե թուրքերի ու հայերի միջև հնարավոր

կլինի քաղաքական հաշտեցման հասնել... Եվ տես, թե ինչ է կատարվում: Կարծես թե բացել են դժոխքի դռները: Ի՞նչ ենք արել հայերս նման պատժի արժանանալու համար: Հիմա իմ միակ անհանգստությունը արտաքսվածներից մի քանիսին փրկելն է, բայց չափազանց ուշ է: Մի երկու շաբաթ առաջ հարձակվեցինք պահակախմբերից մեկի վրա, ինչը պարծենալու մի բան չէ, քանի որ մի քանի պահակներ են հսկողները, վատ զինված, երբեմն թմբարնյութի ազդեցությամբ կամ խմած, բայց միշտ այո՛, դաժան, որոնք ուղեկցում են արտաքսվածներին դեպի հարավ-արևելք, որևէ թաքուն տեղ անապատում, որտեղ լքում են կենդանի մնացածներին, որպեսզի նրանք մեռնեն: Կեսից ավելին մնում են ճանապարհին, մնացածներից մի քանի փոքրահասակ աղջիկների կամ տղաների վաճառում են գյուղերում ամենաթանկ վճարողին, կամ պարզապես նրանց առևանգում են լեռնական ցեղերի մարդիկ:

Ջարհուրելի բան է այն, ինչ վերջին տարիներին կատարվում է՝ ծրագրված Իթիհադի անդամների կողմից: Փաստեր կան, որ կառավարությունն էլ է ներքաշված այդ հարցում: Հանգամանքները չեն, ոչ էլ պատերազմը, հիմա շատ ավելի վատ է, այս երկրի դեկավարներն են, որոնք հավաքվում են որոշելու, թե ինչպես ոչնչացնեն պետության բնակչության մի մասին՝ քրիստոնյաներին. հայերին, հույներին կամ սիրիացիներին: Նրանք իրականացնում են էթնիկական զտում. այս բառերով սահմանեց մի գերմանացի միսիոներ մի քանի շաբաթ առաջ: Նպատակն է ոչնչացնել բոլոր նրանց, ովքեր թուրքեր կամ մուսուլմաններ չեն և նրանց, ովքեր բողոքի ձայն կրարձրացնեն այս կոտորածների վերաբերյալ: Ինձ պատմեցին, որ մի հայ ընտանիք, ներառյալ երեխաները, կանգնած էր իր այրվող տան դիմաց էրզրումում: Մի թուրք հարևան հուսահատ փորձում էր պաշտպանել նրանց, մինչև որ եկավ գայմագամը, որն առանց ձիուց իջնելու հրամայեց թուրքին, որ նրանց գլխատի, հակառակ դեպքում ինքը նույն բանը կանի թուրքի ընտանիքի հետ: Կարո՞ղ ես պատկերացնել, թե ինչ տեղի ունեցավ... Ստեղծվել է մատնիչների մի ցանց, որոնք ցույց են տալիս նրանց, որոնց կոչում են «հայերի բարեկամներ»: Վերջինները սպանվում են, և իրենց տներն էլ այրվում են ընտանիքները ներսում: Դրանից հետո ոչ ոք չի պաշտպանում քրիստոնյաներին: Հիմա միայն մարդասպաններն ու բռնաբարողներն են մտնում հայկական թաղամասերը, ինչպես սոված շները գիչերվա մեջ: Քչերին է հաջողվում փախչել: Մի քանիսը թաքնվում են սարերում, որտեղ ի վերջո նրանց սպանում են քաղցը և ցուրտը: Անկախ

այս ամենից՝ սակավաթիվ թուրքեր թաքցնում են հայերին խղճա-հարուժյունից կամ հետևելով Ղուրանին, բայց քեզ արդեն ասացի, թե ինչ ուսկի գնով:

Մտքովս երբեք չէր անցնի, թե քեզ այսպիսի սարսափելի վիճա-կում կգտնեի: Քո երկու զավակնե՛րը: Կանենք ամեն բան նրանց գրտ-նելու համար: Չնայած ստեղծված իրավիճակին՝ հաղորդակցության ցանցերը գործում են, թեև անկեղծորեն ասած քեզ շատ բան չեն տա, քանի որ հիմա մեր թիվը փոքր է, բայց քիչն էլ մի բան է:

Հիմա այստեղից չչարժվես, որևէ մեկը քեզ ուտելիք կբերի: Քեզ դուրս կբերենք Բոսֆորով, հավանաբար վաղը գիշերը, բայց քանի որ ամեն ինչ բարդացել է, գուցե իմ փոխարեն ուրիշ մեկը գա: Որպեսզի իմանաս, որ խաբեություն չէ, քեզ կասի այս նշանաբանը. «Hic est enim calix sanguinis mei (Սա իմ արյամբ լի սկահակն է)»: Մի քիչ խրթին է, բայց թուրքերը լատիներեն չգիտեն: Հիմա վստահիր ինձ և առայժմ:

Գրիգոր Բրոչյանը դուրս եկավ հետևի դռնից՝ թողնելով ինձ մե-նակ: Հենց այդ ժամանակ հասկացա, որ իմ անհամբերությունն ու իմ հուսահատությունն ինձ գցել են ծուղակը: Չէի ուզում այդ մասին մտածել, բայց հավանական էր, որ ինչպես Սոֆյան, այնպես էլ էդուարը մեռած լինեին, և ինձ էլ կարող էր նման բան պատահել, այդ դեպքում կմնային այնտեղ իմ հույսերն ու երազանքները, որպես հայկական արյան ևս մի կաթիլ՝ թափված հանուն մի հարցի, որը նախապես համարում էի կորած: Ինձ մեղադրում էի էդուարին՝ իր հայկական ժառանգության հանդեպ ներչնչած լինելու համար, երբ փոխարենը նրան պետք է դաստիարակած լինեի որպես եվրոպական ժամանակակից երիտասարդի, ոչ այդքան խոր ապրումներով և ան-իրական գաղափարներով... Այդ դեպքում գուցե նա կենդանի կմը-նար, կօգտվեր իր դիրքից և հարստությունից, փոխանակ գտնվեր հեռավոր մի երկրում՝ պայքարելով իսկական վիշապների դեմ, որոնք պտտվում էին մեր խոտվահույզ հոգում: Մի քանի մարդ արարածների ատելությունն իրենց տեսակի այլոց հանդեպ, ընչաքաղցությունը, նախանձը, կեղծիքը, ըմբռնելու անկարողությունը, որ մի քանի չար ոգիներ թափել էին թուրքիայի և թուրք ժողովրդի գլխին՝ արթնաց-նելով թաքնված դեերին, որոնք ննջում էին մարդկանց հոգիների ամենախորքում:

Հուսահատությունից մազերս էի փետտում, տարակույս չկար, որ երազանքներիցս և ոչ մեկը չէր կատարվի: էդուարին չէի տեսնելու որպես իմ հետնորդ ձևավորվելիս, չէի տեսնելու Սոֆյայի մորից ժա-

ռանգած ժպիտը, երբեք չէի տեսնի հայ ժողովրդին թուրքերի հետ խաղաղ և ներդաշնակ ապրելիս: Անկարողություն, հոգնածություն և երկյուղի արցունքներ էին: Ամեն ռուպե որևէ մեկը ինձ կարող էր տալ այն ահավոր լուրը, որ իմ տեսած մղձավանջները իրական էին դարձել:

Ես փլվեցի ապակեպատ սենյակի փոշոտ ներքնակի վրա: Բոսֆո-րից փչող քամին ինձ չէր թողնում ննջել, մինչև որ ինչ-որ պահ ինձ հաղթեց իմ ահավոր հոգնածությունը և ինձ պարուրեց բացարձակ մթություն:

Տեսա երկար մի ճանապարհ: Ռիտա Հակոբյանն ինձ պարզում էր իր ձեռքերը, մինչ հեռվում Մարիցան նայում էր ինձ քաղցրությամբ, ասես հասկանում էր իմ զգացմունքները: Այդ ժամանակ տեսա տղա-մարդկանց, երեխաների և կանանց մի շատ երկար շարք, որոնք դանդաղ քայլերով գալիս էին դեպի ինձ՝ ասես օդում սահելով: Այդ շարքը թվում էր անվերջանալի, անցնում էին իմ դիմացով բացար-ձակ լույթյամբ, որը հանկարծ խզվում էր հայկական սրինգի՝ դու-դուկի հեծեծանքով, լցնելով սարերն իր խոր և մելամաղձոտ ձայնով:

Ես չէի ուզում նայել անցնող մարդկանց դեմքերին, վախենում էի տեսնել էդուարին, իմ վաղեմի հայ բարեկամներին, որոնց միակ մեղ-քը եղել էր սիրել իրենց երկիրը, որը դարեդար բռնությունները, կեղեքել և լլկել էին զավթիչների սերունդները:

Արթնացա տենդի մեջ, քրտնքի մեջ կորած, լսելով գլխիս վերե-վում կանգնած ինչ-որ մեկին: Կարծեցի, թե Գրիգոր Բրոչյանն էր և հետո հիշեցի իմ վաղեմի բարեկամ Հովհաննես Օհանյանի անկրկնելի ձայնը:

– Գոնե լավ է, որ հաղթահարեցիր թոքաբորբը: Երեք օր շարու-նակ գառանցում էիր և իրոք, կարծում էինք, թե չես լավանա: Ստիպ-ված քեզ փաթաթեցինք ծածկոցով և տեղափոխեցինք այստեղ, ա-զատված բնակարաններից մեկը: Բժիշկը կարծում է, որ դու դուրս կգաս այս վիճակից: Դու անկապ բաներ էիր ասում, բայց ի վերջո, կարծես թե շուտով կկազդուրվես: Հիմա մի քանի օր կհանգստանաս, հետո կփորձենք տանել քեզ Հունաստան կամ Բուլղարիա: Եթե մնաս այստեղ, քեզ կսպանեն, ո՛չ ես, ո՛չ էլ բժիշկը քեզ թույլ չենք տա մնալ:

Իսկապես, ես քեզ մի բան կասեմ հիմա, բայց դու պետք է դրան նայես որպես մի լուրի: Մի ինչ-որ Իբրահիմ Ջեմո, որն աշխատում է բրիտանացիների համար որպես իրազեկիչ, մերոնցից մեկին ասել է, որ Երզնկայի մոտերքում համիդիները բռնել են ֆրանսիացի մի

տղայի: Այնտեղ է գտնվում բանակի IV ստորաբաժանումը, իսկ ես գիտեմ նրանց վաղուցվա հրահանգիչ անգլիացուն՝ Թոմաս Ուոքերին, որն իրեն ձևացնում է քուրդ հրամանատարի տեղակալ: Ջեմ կարծում, թե այդ Ֆրանսիացի երիտասարդի կյանքին վտանգ է սպառնում, գուցե և նրա համար դժվար է, բայց նրան չեն սպանի: Նրանց պետք են պատանդներ, որպեսզի կարողանան հարկ եղած դեպքում սակարկել, գուցե և այնտեղ ավելի ապահով լինի՝ քան թիկունքում, եթե իրոք այդ տղայի մասին է խոսքը... Բայց Ֆրանսիացի մի պատանի: Կարծում եմ, որ մենք ճիշտ ճանապարհի վրա ենք: Բայց աղջկա մասին դեռ ոչ մի լուր չունենք:

Ի դեպ այդ Իբրահիմ Ջեմոն ուզում է քեզ տեսնել, ասում է, որ վաղեմի բարեկամներ եք: Բերե՞մ նրան: Այստեղ է, Կոստանդնուպոլսում, թեև չգիտեմ՝ երբ է գնալու:

Համաձայնեցի: Ինձ հարկավոր էր, որ ով էդուարից կամ այդ Ֆրանսիացի տղայից լուր ուներ, ինձ անձամբ պատմեր: Ես հասկանում էի, որ առայժմ ի վիճակի չէի շարժվել: Թոքաբորբն ինձ ուժասպառել էր, անգամ չէի կարող անկողնուց վեր կենալ, բայց հուսով էի, որ բարեկամիս՝ Օհանյանի խնամքի շնորհիվ մի քանի օր անց ոտքի կկանգնեմ:

Մի շաբաթ հետո, ինձ խնամող միանձնուհին, որն իտալական հիվանդանոցից էր, տարիքն առած բուժքույր, ինձ ասաց, որ Գրիգոր Բրոչյանի կողմից մի մարդ է եկել ինձ տեսնելու: Անկասկած Իբրահիմ Ջեմոն էր, որը ժպտալով մոտեցավ, գուցե փորձելով աշխուժացնել ինձ, թեև ես շատ ավելի լավ էի:

– Մայե դը Լատուր, ինչ ուրախ եմ ձեզ տեսնել: Որքա՞ն ժամանակ է անցել: Ինձ պատմել էին, որ դուք այստեղ եք, բայց ես չէի հավատացել: Մտածեցի, թե ինչպես կարող էր նման սխալ թույլ տալ Ֆրանսիայի ամենախելացի մարդկանցից մեկը: Հետո ինձ ասացին, որ խոսքը ձեր զավակների մասին է... Այդ ժամանակ ես հասկացա:

Բրոչյանը ձեզ պատմած կլինի, որ մենք ընկել ենք մի Ֆրանսիացի տղայի հետքի վրա, բայց խնդրում եմ՝ շատ հույսեր չփայփայեք: Տեսեք, մայե, այդ Թոմաս Ուոքերը՝ համիդիեների՝ անկանոնների ստորաբաժանման, վաղեմի հրահանգիչը՝ հիմա հաջողացրել է մտնել հատուկ կազմակերպություն... Ասեմ ձեզ, որ դրան հասել է իմ կապերի շնորհիվ: Հիմա կազմակերպությունը ղեկավարները երեքն են, Հալիլ փաշան Բիթլիսում, մի անգուլթ մարդ, հանուն փողի ընդունակ ցանկացած լլկանքի, հայտնի է նրանով, որ շատ հայերի է սպանել իր ձեռքով: Հետո Տրապիզոնում Ենիբահչեյի Նայլը՝ վայրագ և սառնար-

յուն մեկը, որը դեռ կուրսանտ՝ աչքի էր ընկել որպես սուլթանի լըրտես, պատրաստ անգամ իր ընկերներին կախաղան հանել, իշխանատենչ և փառասեր մեկը, որը կստանա այն, ինչի արժանի է: Եվ այդ Ֆիլիբելի Հիլմին էրգրումում, կաղրային գինվորական, բարեկամ էնվեր բեյի՝ Իթթիհատի կառավարությունում հիմնկվա պաշտպանությունն նախարարի և դոկտոր Նազըմի՝ այդ հրեշավոր մարդու ընկերն է: Այդ Հիլմին մի արատ ունի, նրան դուր են գալիս երիտասարդ ու փոքրահասակ տղաները: Բոլորն այդ մասին գիտեն և կազմակերպություն ենթակաները նրան հաճույք պատճառելու համար մի քանիսին հրամցնում են: Ահա թե մենք ինչ դաժան և հրեշավոր իրականությունում ենք ապրում: Բայց ձեզ ասեմ, որ Աստված արդարամիտ է և ամեն մեկին կտա արժանի պատիժը, այս երկրի վերջն էլ կախաղանն է լինելու:

Բարի, Ուոքերը չուտով մեզ կասի, թե ինչ է Ֆրանսիացի տղայի անուն ազգանունը: Այլահը մեծ է, և գուցե մեր բախտը բերի: Ինչպես գիտեք, ես այստեղ եմ գտնվում, որպեսզի ձեզ փորձեմ դուրս բերել Թուրքիայից: Դուք վերջերս եք եկել այստեղ, բայց իմացեք, որ մեծ սխալ եք թույլ տվել: Ես կօգնեմ ձեզ, առայժմ ոչինչ հարկավոր չէ: Բայց եթե ինձ հաջողվի հանձնել ձեզ ձեր որդուն, դուք ինձ կօգնեք ստանալ Ֆրանսիական քաղաքացիություն: Համաձայն եք: Ինչպես տեսնում եք, քիչ բան եմ խնդրում:

Բավականին հոգնած՝ համաձայնեցի: Ինչ էլ որ խնդրած լիներ, կասեի այո՞: Ֆրանսիական անձնագիրը լավ պարգևատրում էր, իսկ նա վստահ էր, որ կարող էի օգնել նրան այդ հարցում: Իրարու ձեռք սեղմեցինք:

– Մի շաբաթ հետո, եթե լավ լինեք, կգնանք Վառնա, Բուլղարիա, այնտեղից էլ Սոֆիա: Հենց որ հասնենք այնտեղ, կհանգստանաք ինձ ծանոթ մի լավ առողջարանում և երբ ապաքինված լինեք, այն ժամանակ կորոչենք: Այստեղ վտանգավոր է, եթե ձեզ բռնեն, նրանց համար մեծ ավար կդառնաք, մենք այդ հաճույքը նրանց չենք պատճառի: Համաձայն եք: Այդ դեպքում ես ձեզ թողնում եմ: Մի քանի օրից կգամ ձեր հետևից և տա Աստված, որ կարողանամ ձեզ բերել որևէ լավ լուր:

Երբ Իբրահիմ Ջեմոն դուրս եկավ, մնացի մտահոգ ու ճնշված: Իմ հոգեկան և ֆիզիկական վիճակները փոխկապակցված էին: Չէի հավատում, թե որևէ բան կփոխվի, քանի դեռ ամեն օր չուրջա հազարավոր մարդիկ էին մահանում, զուտ այն պատճառով, որ հայեր էին:

ՄԱՐՏ 1916

51. ԼԻԶԱ ՋԱՄԲԱՋՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

Մի քանի օր անց Գրիգոր Բրոչյանը եկավ ինձ տեսության: Ինձ թվաց, որ ինչ-որ բան է փոխվել և նրան հարցրի, թե ինչ է տեղի ունենում:

– Մեր պայմանավորվածության համաձայն՝ պետք է Բուլղարիա գնայիր Իբրահիմ Ջեմոյի հետ: Հիմա որոշ բաներ փոխվել են, լսիր: Հիշում ես Մուհամեդ Ջիային: Հին գորգերի վաճառականը քեզ պատմելու բան ունի, կարծում եմ, որ քիչ հետո այստեղ կլինի: Մեկին ուղարկել եմ, որ նրան բերի այստեղ:

Ըստ իր պատմածի՝ դուք իրար հետ ծանոթացել եք ավելի քան երեսուն տարի առաջ, և հավաստիացնում է, որ մի առիթով դու փրկել ես նրա կյանքը: Ասում է, որ հիմա իր հերթն է պարտքը վճարելու: Մի տես, թե դա հիմա ինչ կարող է նշանակել..., ի վերջո տեսնենք, թե ինչի վերաբերյալ է:

Մի երկու ժամ հետո իսկապես հայտնվեց Ջիան: Նայեց ինձ ուշադիր, իսկ այտերն ի վար գլորվում էին արցունքները:

– Այլահր մեծ է: Չէ՞ որ այստեղ է գտնվում իմ բարեկամ դը Լատուրը: Մի՞թե անցել է երեսուն տարի: – Նա ուզում էր ձեռքերս համբուրել հուզմունքից քարացած, – Այլահր մեծ է:

Երբ մի քիչ խաղաղվեց, նստեց կողքիս:

– Մայե, ոչ ոք չի կարող վերահսկել իր ճակատագիրը, բայց իսկապես գոյություն ունի մի բան, որ վերահսկում է մեզ: Տեսեք..., ես ծանոթ էի Թալիբ բեյին՝ այդ ազդեցիկ թուրքին, որը քանի տարի ձեր բարեկամը պետք է որ եղած լինի: Նա իմ լավագույն հաճախորդներից էր: Նրան այն ժամանակ դուր էին գալիս մեծ առանձնատները, հնությունները և ամենաթանկ գորգերը, նաև գեղեցիկ կանաչք, զարդերը, փողը, մանավանդ փողը և չքեղ կյանքը: Ինձ միշտ ասում էր. «Մուհամեդ, ժամանակն ավելի արագ է անցնում, քան մեր ցանկությունները, և իսկական ժամացույցը մեր կրծքում է խրվում իր թիկ-թակը»: Այսինքն՝ ինձ պատվիրում էր Պարսկաստանի լավագույն գորգերից լավագույնը: Իրոք, նա մեծ գիտակ էր, և մեկ

անգամ չէ, որ նրան տեսել եմ լաց լինելիս, երբ շոյում էր Սպահանից բերված մի գորգ՝ երկու դարից էլ շատ առաջ հյուսված մի հայ ընտանիքի կողմից, որն ապրում էր Թագավորական մզկիթի՝ էլ Մասխիդ-ի-Շահ-ի մոտ: Ինչ հրաշքներ էին արարում այդ մարդիկ իրենց ձեռքերով, բայց պետք է ինձ ներող լինեք, քանի որ ընդամենը մի համեստ գորգավաճառ եմ և չեմ կարող լույս նրանց մասին:

Վերջերս Թալիբ բեյը մի նամակ է գրել ինձ, որում ինձ պատմել է ձեր ու ձեր երեխաների մասին, որոնք լուրջ խնդիրներ ունեն, և լսեք, կարծում եմ, որ գտել եմ ձեր դատեր՝ Սոֆյայի հետքը: Բայց հանգիստ, մայե, թույլ տվեք, որ ձեզ բացատրեմ:

Ջիան լավ էր հասկանում իմ նյարդային վիճակը և ցանկանում էր հանգստացնել ինձ: Դա էր նրա երկար մենախոսության պատճառը, որ հատուկ պատրաստել էր:

– Տեսեք, մայե: Առաջին հերթին արտաքսվածները գնացքով դեպի Հալեպ գնացին: Այնտեղ նրանց պահեցին հատուկ գերիների ճամբարներում, թեև թուրքերը այդ որակմանը դեմ են: Սակայն, բնականաբար, հայերին բաժանեցին տարբեր խմբերի: Մեծամասնությունը պետք է որ ոչնչացված լինի մի քանի ամսում, բայց կային ուրիշ՝ ավելի արժեքավոր խմբեր, որոնց անջատել են և կերակրել, ինչպես հարուստ ընտանիքների որոշ կանանց, որոնք թեև կրել են նվաստացումներ և անպատվություններ, բայց մնացել են ողջ..., պարզապես որովհետև մեծ գումար արժեն: Ես որոշ պատճառներ ունեմ կարծելու, որ Սոֆյա Հակոբյանը նրանցից մեկն է... Թեև չգիտեմ, թե նա դեռ այնտեղ է:

Ինձ այստեղ ուղեկցել է մի կին, որը բռնագաղթյալներից ողջ մնացածներից է: Նրա անունը Լիդա Ջամբազյան է, ըստ նրա՝ աղջկա մորաքույրն է և նրան ուղեկցել է ճանապարհի մեծ մասը մինչև ճամբարը: Այստեղ է, դրսում և կուզենայի, որ նա պատմեր եղելությունը: Հիմա նրան ներս կրեբեմ, և նա կխոսի ձեզ հետ: Համաձայն էր:

Համաձայնեցի: Այն, ինչ կատարվում էր, անհավատալի էր՝ ասես անվերջ մի մղձավանջ, բայց ցանկանում էի մինչև վերջ հասնել:

Ջիան կրկին մտավ՝ ուղեկցելով մի ծեր կնոջ, գոնե այդպես էր թվում: Նրա դիմագծերը հայկական էին, բայց բաց գույնի աչքերից թվում էր, թե տեղացի էր:

Կինը մոտեցավ ինձ ու գրկեց:

– Ինձ ասել են, որ դուք ուզում եք գտնել Սոֆյա Հակոբյանին: Ասում են, մայե, որ դուք միշտ օգնել եք հայերին: Թող Աստված ձեզ օրհնի:

– Այո... դե լավ,– հուզված մրմնջացի,– ես նրա՝ Ռիտա Հակոբյանի, վաղեմի բարեկամն եմ և ուզում եմ փորձել մի բան անել Սոֆյայի համար,– մտածեցի, թե այդ կինը ոչինչ չգիտե Սոֆյայի հետ իմ առնչությունն մասին:

– Եթե չեք առարկում,– շարունակեց կինը,– ձեզ կպատմեմ այն մասին, թե ինչ տեղի ունեցավ: Բայց խնդրում եմ, որ թույլ տաք ինձ իմ ձևով պատմել: Ոչինչ չեմ թաքցնի, դուք այդպես կհասկանաք տեղի ունեցածը:

Ես գլխով համաձայնությունն նշան արեցի, որ նրան չեմ ընդհատի: Լիզա Զամբաղյանը տեղավորվեց իմ կողքին, խոր հառաչեց: Հետո սկսեց իր պատմությունը:

– Ես չգիտեմ, դուք տեղյա՞կ եք, որ ապրիլի 25–ին Անդրեսա Ստամբուլյանը պատրաստվում էր խնդրել Սոֆյայի ձեռքը: Երկու ընտանիքների համար էլ դա շահեկան ամուսնություն էր, ուրախություն և գոհունակություն առիթ: Բնականաբար, նախօրեին՝ 24–ին Կոստանդնուպոլսի երևելի ընտանիքները ուղարկեցին թանկարժեք նվերներ: Որքանով որ հիշում եմ, այդ օրը Սոֆյայի հայրը՝ Պողոս Հակոբյանը գնացել էր բանկ ինչ–որ ձևակերպումներ անելու: Հավանաբար տուն վերադառնալիս հանդիպել էր խաժամուժի, որը փորձել էր գրոհել բանկը և հենց այնտեղ էլ նրան սպանել էին: Համենայն դեպս, մեզ այդպես պատմեցին հետո: Ես գտնվում էի Ռիտա Հակոբյանի տանը՝ օգնելով նրանց նշանադրություն պատրաստություններում: Կարո՞ղ եք պատկերացնել այդ օրը, դերձակները վերջին հարդարանքներն էին անում տիկնանց զգեստներին, ամեն վայրկյան հնչում էր դռան զանգը, հսկա խոհանոցը լի էր վարձած խոհարարներով, որոնք օգնում էին հյուրասիրելու, ծառաները վերև–ներքև էին անում:

Այս իրարանցման մեջ Ռիտան շատ նյարդայնացած էր՝ այնքան, որ մի պահ պառկեց իր ննջարանում ահավոր գլխացավով, և ես հանձն առա կազմակերպել ամբողջը, քանի որ նա միշտ էլ վստահում էր ինձ:

Այդ առավոտ ոչ մի արտառոց բան չէի նկատել: Քաղաքը սովորականի պես էր, թեև պատերազմը շատ բաներ էր փոփոխել:

Համարյա կեսօրին էր, երբ փողոցում լավեցին ճիչեր: Տունը մեծ այգի ուներ, որը փողոցի կողմից պաշտպանված էր թուջե բարձր ձաղերի պարիսպով: Պատուհանից դուրս նայեցի և տեղում քարացա: Համարյա քսան հոգուց կազմված մի խումբ՝ զինված մահակներով և

յաթաղաններով, հասցրել էին ավերել պարսպի մի մասը և ցատկում էին նրա վրայով՝ դիվահարների պես գոռալով: Հասկանալի է, որ ոտքերս ծալվեցին, բայց ես վազեցի դեպի Ռիտայի ննջարանը, մինչ լավում էին հիմնական դռնից եկող ուժեղ հարվածները: Երբ մտա, Ռիտան վախից վեր էր կացել ու երկուսով վազեցինք դեպի Սոֆյայի ննջարանը: Նա իր ընկերուհիների և զարմուհիների հետ էր. բոլորն էլ սարսափահար էին տեղի ունեցածից:

Բայց հարվածները սաստկանում էին, և գլխի ընկանք, որ ուր որ է՝ այդ ճիվաղները մի քանի բոլակից դուրը շուռ են տալու: Ժամանակ չկար, մենք ուղղվեցինք դեպի պտուտակաձև աստիճանները, որը գրադարանի ներսում էր: Ռիտայի պապը դա պատրաստել էր տվել 20 տարի առաջ՝ 1895 թ. Աբդուլ Համիդի կողմից հայերի դեմ հրահրած կոտորածների և անկարգությունների դառը փորձից ելնելով:

Աստիկ պապը այդ օրը որոշեց, որ այլևս անգնն չի լինի և ստիպված չի լինի փախչել: Սոֆյան և իր ընկերուհիները շատ անգամներ էին խաղալիս իջել այդ աստիճաններով և բոլորս շտապեցինք դեպի սանդուղքը ահաբեկված օբիորդների և դերձակուհիների հետ: Վերջինը ես իջա և չկորցնելով ինձ՝ կրկին գրադարակները դրեցի իրենց տեղում, որպեսզի թաքցնեի ելքը:

Վազեցինք նկուղով դեպի հետևի մասը, որտեղ գտնվում էին ձիանոցը և պահվում էին ավտոմեքենաները, որոնք Գրիգոր Հակոբյանի պատվերով բերվել էին Անգլիայից և Գերմանիայից: Մենք ծառայողական մուտքով դուրս եկանք և նրբանցքով վազեցինք մինչև քրոջս՝ Թերեզի տուն:

Այնտեղ մեզ սպասում էր նոր ողբերգություն: Իմ փեսային՝ Արփիարին, Ռիտայի հորեղբոր տղային, մահակներով ծեծել էին ու այդպես ոտքերն արյունելվա՝ առևանգել:

Թերեզը հուսահատությունից նյարդային նոպայի մեջ էր, իսկ տունն՝ ավերված: Ամբողջ ապակեղենը փշրված, կահույքը կտորկտոր արված, պահարանների ապակեպատ դարակները կողոպտված: Կարծես դժոխային ավերիչ այլք էր անցել քաղաքի ամենաճանաչված հայերի ընտանիքների վրայով: Պատկերացրի, թե երկրի մնացած մասում ինչ պատահած կլիներ:

Այդ պահին Ռիտան ուշաթափվեց: Դժվար էր դիմանալ այդ ամենին: Թեև փորձեցինք չթողնել, բայց աղջիկները փախան իրենց տները, դերձակուհիները և տան ծառայողները նույնպես: Այնպես որ քիչ հետո մնացինք միայն ես ու Ռիտան, որ կամաց–կամաց ուշքի էր գա–

լիս: Թերեզը դեռ նյարդայնացած էր, Սոֆյան գարմանալիորեն չէր կորցնում ինքնատիրապետումը, իսկ ես, որ չգիտեի ինչ անել, կամեցա ցույց տալ, որ չեմ ընկճվում:

Այդ պահին եկավ Ներսեսը, Արփիարի և Թերեզի դեռահաս որդին՝ տասնհինգ տարեկան տղա, աշխույժ և հնարամիտ: Նա մեզ բացատրեց, որ հիմնականում գրոհում են Գալատայի թաղամասում և չրջակայքում: Այնուամենայնիվ տեսել էր, որ որոշ հայերի ոստիկանությունը ձերբակալել է ու տանում է որպես բանտարկյալների: Կարծես թե խաժամուժը ցրվում էր:

Հետո սկսեցին գալ ընտանիքի անդամները: Այդ ժամանակ էլ իմացանք, թե ինչ է պատահել Պողոս Հակոբյանին բանկից դուրս գալիս: Ռիտան չէր ուզում հավատալ և սկսեց բղավել հիստերիկայի մեջ: Իմ զարմիկ Ժորժը, որ վիրաբույժ էր, որոշեց, որ ամենաճիշտը նրան որևէ հանգստացուցիչ ներարկելն է, որ գոնե մի քանի ժամ կարողանա հանգստանալ:

Հետո իմացանք, որ այդ գիշեր կրկնվել էին ոչ կանոնավոր, հանկարծակի հարձակումները նույն վայրագությունը, թեև ստեղծվել էր այն սպավորությունը, որ առայժմ կանանց էին միայն ուզում վախեցնել: Հարձակվողները, անշուշտ, պրոֆեսիոնալ ոճրագործներ էին բանտերից հատուկ դուրս բերվածներ, որոնք դարձել էին քաղաքի փողոցների տերը: Ինչ վերաբերում էր ոստիկանությունը, նրանցից ոչ ոք չէր երևում, կարծես անհետացած լինեին:

Վաղ առավոտ մեր բարեկամներից մեկը բերեց շատ վատ լուր: Ձերբակալում էին քաղաքի հայ համայնքի բոլոր առաջատար մարդկանց: Մի քանիսը, ինչպես Պողոսը, սպանվել էին: Բայց մեծամասնությունը ձերբակալել էին և տարել անհայտ վայրեր, գուցե քաղաքին մոտ գտնվող մոտակա զինվորական բանտերը, ինչպես քաղաքական գործիչներին՝ Չիլինգարյանին, Յարճանյանին, Ռուբեն Զարդարյանին, Վարուժանին և շատ ուրիշների, ընտանիքի բարեկամներին, երկրի քաղաքականության վրա մինչև ժամեր առաջ մեծ ազդեցություն ունեցող գործիչների: Նույն ճակատագրին էին արժանացել գործարար մարդիկ, գրականագետներ, լրագրողներ, նույնիսկ հոգևորականներ: Ակնհայտ էր, որ ցանկանում էին գլխատել հայ համայնքը:

Մի քանի ժամ հետո հազիվ էր Ռիտան ուշքի եկել, որոշեցինք լքել քաղաքը: Նրան պատել էր այն սարսափը, թե ինչ կարող էր պատահել Սոֆյային ու Լևոնին՝ հազիվ տասնվեց տարեկան: Դեմքին

կամքի և սոսկումի հեգնաժպիտ՝ խնդրեց Ժորժին, որ իրեն այլևս ոչ մի հանգստացնող միջոց չտար: Միայն ծորակից ջուր էր խմում և ոչ մի օգնություն մեր կողմից չէր ընդունում: Անընդհատ կրկնում էր, որ ամեն վայրկյան կարող էին գալ և քանի որ իրոք անպաշտպան էինք, որոշեցինք նախապատրաստվել և փախչել Յալովա, որտեղ ամառանոց ունեինք: Մի քանի թրքուհի ծառայողներ ասացին, որ վատթարն արդեն հետևում էր: Քահանաներից մեկը՝ ընտանիքի անձնական բարեկամ, մեզ հայտնեց, որ Կոստանդնուպոլսի ամենանշանավոր մարդկանց տարել են անհայտ ուղղությունը:

Ուղեկցեցի Սոֆյային իրեն տուն, որ հավաքեինք ամենաանհրաժեշտը: Ռիտան հրաժարվեց, որովհետև վախեցնում էր տեսնել տունը ավերված վիճակում: Իսկպես, Հակոբյանների առանձնատունը քաղաքի ամենաչքեղ դղյակներից մեկը, կահավորված պերճաշուք՝ սերնդեսերունդ, քարուքանդ էր: Ամենաթանկարժեք կահկարասին անհետացել էր, վարագույրներից մնացել էր կախված կտորտանք, մարմարյա աստիճանները սանդուղքների հետ՝ տեղահան արված և արժեքավոր բոլոր իրերը՝ գորգերը, ջահերը, արձանները կողոպտել էին:

Սոֆյան հեծկտում էր տեսնելով, թե ինչի էր վերածվել իր օջախը, նաև փորձում էր չարտահայտել հուզմունքը: Նրան հաջողվեց իրեն դապել: Մի չհիրկիզվող պահարան, որը գտնվում էր պտուտակաձև սանդուղքի խորշում, որում պահված էին ամենաթանկարժեք զարդերը և կանխիկ փողը, բացեցինք: Այդ ամենը դրեցինք մի պայուսակում, իսկ վրան ծածկեցինք պատառոտված սավաններով: Մեր միակ հույսն էր, որ ապահովենք մեր փախուստը և վերադարձանք այն համոզմամբ, որ քանի դեռ հնարավոր է, պետք է փորձենք:

Սոֆյան չպատմեց մորն իր տեսածը, ոչ էլ Ռիտան նրան հարցրեց: Նա չափազանց զգայուն էր, որպեսզի չպատկերացներ կատարվածը, բայց չէր ցանկանում իմանալ: Միայն ուզում էր այնտեղից հեռանալ՝ իր գեղեցիկ, ներդաշնակ օջախի պատկերը հոգում: Համոզված եմ, եթե նա մտած լիներ այնտեղ, որը եղել էր իր թագավորությունը..., հավանաբար կնախընտրեր տեղում մեռնել: Երջանիկ ժամանակաշրջանը ընդմիջտ վերջացել էր:

Սոֆյայի երկու զարմիկների՝ քսանչորս և քսանվեց տարեկան երիտասարդների, անհայտանալը բաժակը լցնող կաթիլն էր: Երբ իմացանք, Ռիտան հուսահատությունից շրթունքներն էր կծոտում՝ տեսնելով, որ նախկին վիճակին վերադառնալու ոչ մի հնար չկա: Համոզված էինք, որ եկել է աշխարհի վերջը և ոչինչ հնարավոր չի անել դրանից խույս տալու համար:

Բայց Ռիտան վերափոխվել էր ներքուստ՝ ցույց տալով Ջամբագյանների հնուց եկող կամքի ուժը, որը պատմությունն ընթացքում շատ անգամներ էր ապացուցել, որ անհնարին է նրանց ծնկի բերել:

Մեզ միացան երեք զարմուհիները, համարյա երեխաներ, Ամալյան, Ալիսը և Լիզան, գերդաստանի ամենաերիտասարդները: Նրանց հայրը՝ իմ եղբայր Ժորժ Ջամբագյանը, նույնպես ձեռքակալված էր եղել Կենտրոնական ոստիկանությունում, երբ գնացել էր այնտեղ հայտնելու ստեղծված անտանելի վիճակի՝ անընդմեջ բռնությունների, կոտորածների, հարձակումների և առևանգումների մասին, որոնց ենթարկվում էր իր գերդաստանը: Այն պահից, ինչ ինքը մտել էր այդ շենքը, ոչ ոք այլևս նրան չէր տեսել: Նրա կառապանին, որը մտել էր տեղեկանալու, թե ինչ է տեղի ունեցել, գազանաբար ծեծել էին:

Մյուս կողմից՝ թուրք հարևանները շատ արագ փոխվեցին: Չէին ուզում կամ գուցե չէին կարող շարունակել պահպանել անգամ ամենաթույլ կապ հայ ընտանիքների հետ: Ծատ դեպքերում մատնում էին հարևանները, որոնց հայերս համարել էինք մտերիմ ու սիրալիր:

Շուտով իմացանք ճշմարտությունը: Հենց ինքը՝ ներքին գործերի նախարարն էր տվել ոճրագործներին ու ամեն տեսակի հանցագործներին բանտերից արձակելու հրամանը, որն իհարկե հայերին չէր վերաբերում: Այդ խաժամուժին կոչել էին հատուկ կազմակերպություն, որի նպատակը կեղտոտ աշխատանքն իրականացնելն էր՝ կառավարությունն իսրայելի հրահանգների հանձնարարությունը: Հանձնարարություն, որը նրանց հաղորդել էին այդ իսկ կառավարության պատվիրակները: Ինչ սրիկայություն:

Ռիտան որոշեց վատահել Ալի Օսմանին՝ կառապանին, որպեսզի մեզ տաներ Բեշիկթաշ՝ փոքրիկ նավահանգիստ Դումաբահչեից ոչ հեռու: Նա չէր սխալվել: Ալին օրինավոր ձևով կատարեց իր պարտականությունը, թեև գիտեր, որ մեր ողջ ունեցվածքը մեզ հետ էինք տանում:

Բայց չէ՛ որ նա մեր աղջիկներին գիտեր ծնված օրվանից: Դա հույսի մի շող մեզ պարզեց, ցույց տալով, որ շատ թուրքեր համաձայն չէին երկրում կատարվող իրադարձություններին և եթե մերոնց չէին օգնում, պատճառն այն էր, որ իրենց կյանքի ու ավելի վատ՝ իրենց ընտանիքի կյանքի գնով պետք է հատուցեին:

Տեսա, թե Ռիտան ինչպես էր չորացնում արցունքները, կարծես ներքուստ զգում էր, որ այսուհետև իր կյանքը ուրիշ կերպ էր լինելու: Արդեն համակերպվել էր այն մտքի հետ, որ Պողոսն այլևս չէր

վերադարձնալու և ինձ ասաց, որ իրեն շատ միայնակ է զգում և անպաշտպան, բացի այդ պատասխանատու էր, պետք է ջանար փրկել աղջիկներին նման ագրեսիվ երկրում, որն իր համար նորություն էր, քանի որ մինչ այդ նա ապրել էր հարմարավետ ու չքեղ կյանքով: Գիտեի, թե նրա համար որքան դժվար է դիմանալ այդ սարսափելի իրավիճակին, երբ ստիպված պետք է գաղտնի փախչեիր թրքուհի գյուղացիների պես հագնված՝ ամեն բոլոր ձեռքակալված լինելու ահը սրտներումս:

Պետք է ասեմ, որ այդ ընթացքում հատուկնաթ թուրքեր, որոնց հետ գործ ունեցանք, գիտենալով, որ եթե մատնեին, կնշանակեր մեզ մահվան դատապարտել, ցույց էին տալիս, թե իբր մեզ չեն տեսնում: Եղան այնպիսիները, որ անգամ հարցրին, թե ինչով կարող են մեզ օգնել:

Հենց որ հասանք Բեշիկթաշ «Դուղուկ»-ով՝ Հակոբյանների նավով, ուղղություն վերցրինք դեպի Յալովա, որը վարում էր Սելիմ Գազին՝ մի ծեր ծովային, որն ամբողջ կյանքում աշխատել էր ծառայելով մեր ընտանիքին և մենք նրան լիովին վատահում էինք: Նրան օգնում էին երկու նավաստիներ, մի ոմն Ահմեդ և մյուսն ավելի երիտասարդ, Մուստաֆա, որոնց մենք սկզբից ևեթ հավատ չընծայեցինք:

Հիշում եմ, որ գիշերը խաղաղ էր, մեղմ քամի էր փչում, և մեր առագաստանավը արագ լողալով հեռացավ ափից: Լուսինը թույլ լույս էր արձակում և բավարար տեսանելիություն. մենք տեսնում էինք մեր կողքով անցնող նավերը:

Աղջիկները լուռ էին, տրտում, հոգնած տեղի ունեցածից, անընդունակ հասկանալու հայերի դեմ մոլեգնող ատելությունը: Հիմա ձեզ Սոֆյայի մասին պատմեմ: Նա երեքից ամենամեծն էր և իր պարտքն էր համարում սատարել իր զարմուհիներին: Դա խոստում էր նրա արիության մասին, քանի որ միջին ծովը սարսուռ էր առաջացնում, նաև՝ լոտությունը, որ խզվում էր միայն կայմապարանի թխկթխկոցից:

Մենք հեռու չէինք ափից, մոտենում էինք Յալովայի նավահանգրատին, երբ լսեցինք մի խուլ հարված: Անմիջապես առաջ եկավ նավաստիներից մեկը և սպառնալի շարժում արեց: Այդ ժամանակ գլխի ընկանք, թե ինչ է պատահել: Նավաստիները հենց նոր սպանել էին կապիտանին՝ մեզ պատանդ վերցնելու և, հնարավոր էր՝ մեր դիմաց փրկագին պահանջելու համար:

Բայց նրանք հաշվի չէին առել Ռիտայի ատրճանակը՝ Պողոսի՝ իր ամուսնու վաղուցվա նվերը, որը որոշել էր հետը վերցնել: Ստեղծ-

ված հանգամանքներում խելամիտը դա էր: Կարծում եմ, որ Ռիտան միայն ուզում էր վախեցնել նրան, բայց նյարդերը նրան մղեցին կրակել ուղիղ հոնքերի արանքին: Նա չհասցրեց անգամ ձայն հանել: Մյուս նավաստին բարձրացավ տախտակամած: Հավանաբար նա այնքան էլ փորձառու չէր իր արհեստում, որովհետև առանց նավավարի առաջատանավը պտտվեց տեղում, և կայմասյունը խփեց ուղիղ նավաստու դեմքին:

Մինչև հիմա հուզվում եմ, երբ հիշում եմ, թե ինչ կատարվեց: «Դուզուկը», որ իսկապես արվեստի գործ էր, և շարժել էր բոլորի նախանձը, ովքեր այն տեսել էին նավարկելիս, բախվեց ափի խութերին ու մի քանի ընկան վերածվեց տաշեղների: Անկախ ամեն ինչից՝ հրաշք կատարվեց, քանի որ մենք ողջ մնացինք: Լողացինք մինչև մի փոքրիկ խճաքարոտ ծովափ: Երբ Ռիտան, որ վերջինն էր, ջրից դուրս եկավ և տեսանք, որ նա էլ է փրկվել, լաց լինելով գրկեցինք իրար:

Սակայն մեր ուրախությունը երկար չտևեց: Մի քանի ընկան անց մեզ շրջապատեցին: Բախտներս չէր բերել, հասել էինք մի ծովափ, որի մոտ գտնվում էր զինվորների՝ գիշերն անցկացնելու ճամբարը: Հաշվի չառնելով Ռիտայի հուսահատությունն ու իմ ողբը՝ մեզ անմիջապես տարան աքսորյալների ճամբարը, որոնց նոր էին բերել Կ. Պոլսի մերձակայքից, երկու օր առաջ: Սարսափելի բան էր: Մեզ հանձնեցին հազար հոգիանոց խմբի պահակներին, բոլորը կանայք, ուժասպառ և հուսահատ, մի քանիսը մեկնված, մյուսները նստած կիսախավարում: Երբ հասանք, չէինք հասկանում, թե ինչ էր կատարվում: Ասես մղձավանջ էր՝ իրականություն վերածված, ոչ էլ կարող էինք այնտեղից փախչել: Այնտեղ մեզ բաժանեցին..., գուցե և կյանքիս ամենածանր պահն էր, քանզի երբեք չէի մտածել, որ մարդիկ՝ մի քանիսը մյուսների հանդեպ այդ աստիճանի վայրագ կարող էին լինել:

Տարան Սոֆյային և աղջիկներին, որոնք անհույս բղավում էին՝ ծայրաստիճան ահաբեկված: Մենք էլ էինք անասելի հուսահատ: Մեզ շարունակ ծեծում էին, մինչև որ Ռիտան ուշակորույս ընկավ գետնին, ինձ շարունակեցին քացիներով խփել, մինչև որ գիտակցությունս կորցրի:

Ռիտան ու ես պետք է դիմակայեինք ստեղծված իրավիճակին: Երբ Ռիտան ուչքի եկավ, ասաց, որ ուզում է տեղում մեռնել: Ես նրան պատասխանեցի, որ քանի դեռ չնշում ենք, պետք է հույս ունենանք, որ... փորձելու ենք փախչել, որովհետև պետք է փրկենք աղջիկներին:

Այդ ժամանակ Ռիտան վեր կացավ: Իսկ պահակները անգթորեն ծեծում էին նրանց, ովքեր ի վիճակի չէին տեղից շարժվել:

Բանն այն է, որ շատ կարճ ժամանակամիջոցում ամեն ինչ այնքան էր փոխվել, որ ի վիճակի չէինք հասկանալ. թե ինչ է կատարվում: Այնտեղ էինք ամեն խավի և տարիքի հայ հարյուրավոր կանանց հետ՝ բացառությամբ երիտասարդ ու փոքրահասակ աղջիկների, որոնցից ուրիշ խումբ էին կազմել, որը հավանաբար առջևից էր գնում: Դա մի տեսակ խթան էր, որ շարունակենք գնալ, որովհետև մեզանից ոչ ոք չէր ուզում բաժանվել իր դատերից և թոռնուհիներից: Չնայած դրան, մի քանիսը մնացին գետնին փռված, անհույս և անուժ, մահամերձ, մյուսներն էլ խելագարված անմիտ բառեր քրթմնջալով քայլում էին... Պատահում էր, որ որևէ մեկն ընկնում էր՝ նախընտրելով մեռնել: Բոլորին էլ ուժի գոռով պոկել էին իրենց ընտանիքներից, նրանց ամուսիններին և ութից կամ տասը տարեկանից բարձր տղա զավակներին անկասկած արդեն սպանել էին: Ի՞նչ հույսի կարող էին ապավինել:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ մի խումբ հայ տղամարդիկ մինչև ատամները զինված, ճանապարհի եզրի ժայռերի արանքից դուրս եկան: Պահակներն ու մի քանի չեթմեններ ուղեցին փախչել, բայց հայ գրոհայինները նրանցից ոչ մեկին թույլ չտվեցին ճողոպրել և առանց խղճմտանքի նրանց սպանեցին ոնց որ չների: Հետո մեզ տարան մի առանձնացած վայր, որտեղ մեզ խմելու ջուր տվեցին ու կերակուր:

Մենք այնքան ուժասպառ էինք, որ չկարողացանք ճամփա ընկնել մինչև հաջորդ օրը, երբ բաժանվեցինք տարբեր խմբերի՝ փորձելով կրկին հասնել մինչև ծով, ինչը գուցե խելահեղություն էր, բայց դա էր նաև միակ հնարավորությունը:

Այդ գիշերներից մեկի ընթացքում Ռիտան, առանց ինձ զգուշացնելու, անհայտացավ: Ես չէի կռահել, թե որևէ բան է տեղի ունենալու: Ոչինչ չէի կարող անել նրա համար, պարզապես չկար: Մտածեցի, որ տեղի ունեցածից խենթացած՝ ցանկացել է գնալ հասնել մեզանից առաջ գնացող աղջիկների խմբին. մի բան, որ անհնարին էր:

Բայց Աստծո կամոք ինձ վիճակված չէր, որ դուրս պրծնեի այդ իրավիճակից: Երկու օր անց թուրքերը կրկին մեզ բռնեցին, և հակառակը կատարվեց, նրանք սպանեցին մեզ ուղեկցող հայերին:

Ես ձեզ չեմ պատմի, թե ինչ վայրագություններ մեզ հետ վարվեցին: Մի ամիս անց, անվերջանալի տառապանքներից հետո հասանք Հալեպին մոտակա մի ճամբար: Այդ ժամանակ մենք դարձել էինք մարդկային կերպարանքով ուրվականներ: Ինձ համար կարևոր չէր, կմեռ-

նեի թե ոչ, արդեն ամեն ինչ անհմաստ էր: Եկան մի քանի թուրքեր՝ հավանաբար սանհիտարական բաժանմունքից: Ընտրեցին նրանց, ովքեր դեռ ի վիճակի էին քայլել: Ես նրանց թվում էի, ուժեղ եմ և բացի այդ միշտ հիշում էի Աստիկ պապի բառերը՝ «Երբեք չհանձնվես» և հասկացա, որ այնտեղ մնացածները դատապարտված էին տեղում մահանալ առանց ջրի և որևէ կերակուրի:

Մի քանի ժամ քայլեցինք ձիերին նստած պահակների հսկողությունում, որոնք իսպառ զուրկ էին որևէ խղճմտանքից՝ ըստ իրենց զորսւորած վարվեցողություն: Եթե որևէ կին ուժասպառ ընկնում էր, մտրակով ծեծում էին, որ նորից քայլեր... Եթե ի վիճակի չէր՝ նրան գնդակահարում էին:

Մթնշաղին հասանք ինչ-որ հին ավերակների, այնտեղ ես տեսա շատ աղջիկների և երիտասարդ կանանց:

Անհավատալի էր, բայց Ամայան, Ալիսը և Լիզան այնտեղ էին: Աղջիկները վատ պայմաններում էին, նրանց հագի շորերը վերածվել էին քուրջերի, շատ կեղտոտ, վարակիչ վերքերով և ոջիկներով պատված, բայց կենդանի էին: Նրանց հարցրի Սոֆյայի մասին: Ինձ ասացին, որ Կոնիայի ոստիկանապետը ընտրել էր մի քանի հայ աղջիկների, նրանց թվում Սոֆյային, ու բեռնատար մեքենայով տարել:

Ինձ ասացին, որ Կարմիր Սաչը մոտակայքում հիվանդանոց ունի և հենց որ կարողանում էին, նրանց կերակուր էին փոխանցում, թեև պահակները փորձում էին խանգարել: Սակայն Կարմիր Սաչի աշխատողները նրանց փող էին տալիս, որ չտեսնելու տային: Չնայած դրան՝ ամեն գիշեր մի քանի կին էր մահանում և որոշ կանայք՝ անհետանում:

Ես սպասեցի, մինչև որ մեկնումեկը գար Կարմիր Սաչից: Երբ պահակները թողեցին, որ մտնեին երկու սայլակներով ուտելիք բերողները, կանայք, որ դեռ ի վիճակի էին, ուրվականների պես տեղից բարձրացան: Ես օգտվեցի առիթից և բժիշկներից մեկին հանձնեցի իմ անձնագիրը, որ ներսի գրպաններից մեկում էի պահել:

Ես ձեզ դեռ չեմ ասել, որ ես կրկնակի քաղաքացիություն ունեմ: Նաև Փրանսիացի եմ, քանի որ իմ առաջին ամուսինը Լիոնից էր և նա էր ինձ համար ձեռագրվել Փրանսահայտակ լինելը, որից ես երբեք չեմ հրաժարվել:

Հենց դա էլ մեզ փրկեց: Մի քանի ժամ հետո ներկայացավ Վիլյամ Դոդդը՝ բժիշկ, որը ղեկավարում էր Կոնիայի Հյուսիսամերիկյան Հոսպիտալը, այդ երկրի Հյուսիսատոսի հետ: Նրանք պահանջեցին, որ իրենց հանձնեին Փրանսիացի կանանց: Ճամբարի պետը փորձեց ընդ-

դիմանալ, բայց ի վերջո տեղի տվեց: Ես հավաստիացրի, որ աղջիկները իմ դուստրերն են, ինչպես նաև իրենց քույր Սոֆյան, որին ինչպես ինձ հայտնի էր, առևանգել էր Կոնիայի ոստիկանապետը:

Հոգուս խորքում շատ էի ափսոսում, որ ուրիշ ոչ ոքի չկարողացա հետս տանել: Բժիշկ Վիլյամ Դոդդը ուժեղ ընդհարման գնով հասավ նրան, որ աղջիկներն ինձ հետ գան, բայց ավելին նրան չհաջողվեց: Եթե վիճաբանությունն ավելի սաստկանար, նրան կսպանեին:

Նա մեզ տարավ Հյուսիսամերիկյան Հոսպիտալ: Այնտեղ մենք լվացվեցինք, ոջիկներից մաքրվեցինք, մեր վերքերը բուժեցին, հագանք մաքուր շորեր, քնեցինք մահճակալին, սնվեցինք և վերադարձանք մարդ արարածների արժանապատվությունը:

Բժիշկն անմիջապես հարցում արեց: Սոֆյային հանձնել էին մի գերմանացի հրամանատարի: Սկզբում դա ինչ-որ չափով ինձ հանգրստացրեց: Այնուհետև նա ինձ հաղորդեց, որ հրամանատարը գնացել էր դեպի Տեր-Ջոր՝ մի փոքրիկ բնակավայր անապատի մեջտեղում, որտեղ կենտրոնացնում էին ողջ մնացած հայերին, որպեսզի այնտեղից տանեին իրենց վերջնական բնակավայրերը, այսինքն՝ դեպի ունայնություն, քանի որ լուր էր տարածվել, որ իրականում նրանց այնտեղ լքում էին կամ սպանում, կորցնելով խորխորաններում, որտեղ նրանց աճյունը վայրի գազանների ու անգղների համար կեր էր դառնում:

Փրանսիայի Հյուսիսատոսը խոր անհանգստություն ցուցաբերեց Սոֆյայի անհետացման առթիվ և Հայեպում Գերմանիայի Հյուսիսատոսից պահանջեց, որ բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռնարկեն Սոֆյային գտնելու համար:

Բժիշկ Վիլյամ Դոդդը անխոնջ ու վճռական մարդ էր: Նա մտերմացել էր Հայեպում գերմանական տեխնիկական դպրոցի մի շարք դասախոսների, մանավանդ տնօրենի՝ դոկտոր Հուբերի հետ, որն ըստ Դոդդի անհարմար էր զգում գերմանացի զինվորականների և առհասարակ իր երկրի պահպանության:

Այդտեղից սկսած՝ այլևս ոչինչ չիմացա, թերևս միայն այն, որ փորձում էին ինձ տանել Փրանսիա: Ես հասա նրան, որ աղջիկներին Փրանսիական մի շոգենավ նստեցնեն: Բայց ես որոշեցի մնալ, անչուշտ իմ Փրանսիական անձնագրով, որն ամեն բան հեշտացնում է: Այստեղից ես չեմ գնա, մինչև Սոֆյային ու Ռիտային չգտնեմ: Համոզված եմ, որ նրանք ողջ են և միակ բանը, որ կարող եմ ասել, ուրախ եմ, որ ձեզ նման մարդիկ որոշել են նույնը:

Մայն դը Լատուր... նրանց կգտնենք:

Լիզա Զամբազյանը սեղմեց ձեռքս, որ մինչ այդ բռնել էր: Այդ ժամանակ ես նրան պատմեցի Ռիտա Հակոբյանի նամակի, նրա կտակի մասին, այն մասին, որ անցյալ տարվա օգոստոսի վերջին Ռիտան գտնվում էր Բուլղարիայում, Սոֆիայում: Լիզան հեծկտում էր ինձ լսելիս և սեղմում բռունցքները լուրերից ոգևորված:

– Գիտեի, գիտեի, որ Ռիտային հաջողվել է փախչել: Եվ մի բան կասեմ ձեզ, գուցե և կենդանի է՝ անկախ ամեն ինչից... Ահ, պետք է փորձենք: Միտոս վկայում է:

Հանկարծ հասկացա, որ գուցե և նա ճիշտ էր: Ռիտան կտակ էր թողել, բայց ո՛չ նոտարի և ո՛չ էլ որևէ մեկի միջոցով չէի իմացել, թե նա մահացել է:

Տեղիցս վեր կացա, զգացի, որ հաղթահարել եմ հիվանդությունս և պատրաստ եմ ամեն ինչի:

– Կզնամ Բուլղարիա, Սոֆիա: Եթե Ռիտան մահացել է, պետք է իմանանք... Գուցե և հիվանդանոցում է գտնվում:

Լիզա Զամբազյանը գրկեց ինձ լաց լինելով ու ասելով.

– Երբեք չպետք է հավատը կորցնել: Երբեք չպետք է հանձնվել:

Ձեռքերով ծածկեցի աչքերս, որ ինձ չտեսնեին լաց լինելիս: Այդ մարդիկ հենց նոր աննկուն կամքի ու արժանապատվությունների անդուզական դաս տվեցին ինձ, որը երբեք չեմ մոռանա:

ԱՊՐԻԼ 1916

52. ՄԻ ԱՆՀԱՎԱՏԱԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Լիզա Զամբազյանը որոշեց մնալ Կոստանդնուպոլսում, թեև ինքն էլ էր շատ ուզում ճամփա ընկնել, սակայն ուժերն իրեն լքում էին և բացի այդ մտածում էր, որ իրեն հարկավոր է մնալ Թուրքիայում, քանի որ ամեն ռոպե կարող էր լուր ստանալ Սոֆյա Հակոբյանից: Նրա կարծիքով դա ժամանակի խնդիր էր, քանի որ իր զարմուհին, համոզված էր՝ կենդանի էր:

Մուհամմեդ Զիան կատարեց իր խոստումը: Մի առազաստանավով, որը վարում էր մի թուրք, Բոսֆորով մեզ տարավ մինչև Բուրգաս, քանի որ ո՛չ ստեղծված իրավիճակը և ո՛չ էլ պատերազմը չէին կարող խանգարել, որ մաքսանենգներն իրենց թանկարժեք ապրանքներով հասնեին որևէ տեղ: Ծատ ժամանակ էր, որ մենք իրար չէինք տեսել, բայց նա շարունակում էր համարել, որ կյանքով ինձ էր պարտական: Նրա կարծիքով ինքն ընդամենը հանուն բարեկամության իր պարտքն էր վճարում: Զիան որոշեց մնալ Բուրգասում, սպասելով մեզ, քանի որ չէր վստահում նավի տիրոջը, այնպես որ այնտեղից սկսած՝ ոմն Իգոր Ռաչչենկոյի ուղեկցությունով, ով ծագումով ռուս էր և ամուսնացած էր բուլղարուհու հետ, գյուղամիջյան ճանապարհներով, բանակից գողացված ջորիներին հեծած՝ մի կերպ հասանք Սոֆիա:

Ինչ վերաբերում է ինձ, բոլոր հիվանդություններս մնացին հետևյալում: Լիզայի պատմածը, նրա հավատը, կյանքն ընկալելու նրա արտասովոր կերպն ինձ ստիպեցին փոխել մտածելակերպս: Հիմա միայն մտածում էի, որ հրաշքները անհնարին չեն:

Այնպես որ, ուղղվեցի դեպի Պետեր Մաքսիմովի նոտարական գրասենյակը, որը գտնվում էր, ինչպես մեզ ասացին, Ալեքսանդր Նևսկու եկեղեցու մոտ: Մեզ վատ լուր հայտնեցին, նոտարը մի երկու ամիս առաջ մահացել էր: Պատերազմի պատճառով նրա արձանագրությունները գրադարակների վրա ծածկվել էին փոշիով: Դուռնապանը մեզ ասաց, որ դեռ հայտնի չէ, թե նոտարին փոխարինողը երբ

կանցնի աշխատանքի: Լավ լուրն այն էր, որ նա ինձ սիրահոժար ուղեկցեց նոտարական գրասենյակի ծառայողի՝ Էդուարդ Վասիլևի տուն, որը մոտ էր ապրում: Նա առանց առարկություն լսեց իմ խնդրանքն ու ինձ հետ վերադարձավ հին նոտարական գրասենյակ: Այնտեղ ստիպված բացեց պատշգամբներից մեկի պատուհանը, որ լույս թափանցեր:

– Ահա՛ այստեղ է, մայե, մաղամ Ռիտա Հակոբյանի թղթածրարը: Ինչպես տեսնում եք անդորրագրից, հաշիվը վճարված է կանխիկ գրամով: Զինվորական հոսպիտալում է այն իրականացվել, գուցե պետք է այնտեղ գնանք...

Երկու հարյուր ֆրանկը, որ վճարեցի Վասիլևին, մեծ արժեք ունեւր, և միասին քայլեցինք զբոսայգու ծառուղիով դեպի գինվորական հոսպիտալ:

Այնտեղ մթնոլորտը բոլորովին այլ էր: Շտապ օգնություն կառքերը շարունակ մտնում ու դուրս էին գալիս լծված ձիերով կամ ջորիներով, այգում վրաններ կային, իրար վրա դարսված դազաղներ: Ժամապահը մեզ կանգնեցրեց դռան մոտ, մինչև որ եկավ հերթապահ սպան: Վասիլևը սովոր էր չփվել ամեն տիպի մարդկանց հետ, իսկ բուլղարները թեև համառ՝ բայց շատ հասկացող են: Քանի որ չէինք կարող մտնել այնտեղ, մեզ ուղեկցեց դեպի ծառայողական մուտք և միայն խնդրեց, որ երբ դուրս գանք չենքից՝ նույն տեղով անցնենք: Ուղղվեցինք դեպի տնօրինություն: Հերթապահ սերժանտը այնքան էլ լավ տրամադրություն մեզ չէր: Վասիլևը նրան իրար վրա ծալծված թղթադրամներ տվեց և ինձ ցածրաձայն ասաց, որ քսան ֆրանկի համարժեք էին: Սերժանտը կակղեց անմիջապես և սկսեց ուշադիր լսել մեր խնդրանքը:

– Մաղամ Հակոբյան..., տեսնե՞ք այստեղ... Դուք ասում եք, որ անցյալ տարվա օգոստոսի 28-ին... Հակոբյան... այդպես, այդպես... Բայց այստեղ ոչ մի մահվան դեպք գրանցված չէ: Ոչ, այստեղ չի վախճանվել, գուցե իր ցանկությունը է թողել հիվանդանոցը: Երբեմն անհույս հիվանդները չեն ուզում այստեղ կյանքից հեռանալ: Բայց եթե ուզում եք, կարող ենք իրեն բուժող բժշկին հարցնել: Այստեղ կա նրա ստորագրությունը, բժիշկ Ստանևը... մի տեսե՛ք, աշխատանքից ազատված է... Բախտներս չի բերում... Բայց սպասեք, ես գիտեմ, թե Ստանևը որտեղ է ապրում, Ազգային թատրոնի անմիջապես հետևի նրբանցքում: Երկու ժամից ավարտում եմ հերթապահությունը և կարող եմ ձեզ նրա տուն տանել... Նա մի քիչ բոխ մարդ է, բայց եթե հետևե՞ք երկու շիշ օղի վերցնենք... Համաձայն եք:

Վասիլևը վրաս բազմանշանակ նայեց, և ես համաձայնեցի: Հանեցի ևս հարյուր ֆրանկ ու տվեցի սերժանտին: Դա օգնեց, որ նրա հերթապահությունը ավելի սահուն դառնա, և քառորդ ժամ անց դուրս եկանք հիվանդանոցից: Հետաքրքրությունից այրվում էի: Ի՞նչ պատահած կլիներ Ռիտա Հակոբյանին: Գոնե այնտեղ նա մահացած չլիներ:

Կես ժամ հետո մենք այն շենքի անկյունում էինք, որտեղ պետք է որ ապրելիս լիներ բժիշկ Պետյա Ստանևը՝ բուլղարական փառապանծ բանակի վիրաբույժը: Բարձրացանք այդ գրեթե ավերված շենքի հինգերորդ հարկ փայտե բարձր սանդուղքով, որի ցեցը կերած աստիճանները ամեն ոտք ղնելիս ճոռում էին:

Բժիշկ Ստանևը մի փոքր ուշացումով դուրս բաց արեց: Նրա վարանոտ փոքր աչքերը բոցավառվեցին միայն այն ժամանակ, երբ տեսավ երկու շիշ օղին, որ նոր էինք ճարել մոտակա գինու խանութում: Հետո մի պահ նայեց մեզ.

– Սերժանտ, ովքե՞ր են այս մարդիկ: Ինչո՞ւ եք եկել իմ տուն: Ես բացատրություն եմ պահանջում:

Սերժանտը չվախեցավ նրա խոսելու եղանակից: Թվում էր, որ նրան լավ է ճանաչում:

– Հարգելի մայոր, այս մայեն շատ է ուզում իմանալ, թե ինչ է պատահել ձեր հիվանդներից մեկին... մաղամ Հակոբյանին: Նայել եմ արձանագրությունների գրքում, այնտեղ չի գրանցված որպես մահացած և մտածեցի, որ դուք եք նրան քննել, կկարողանաք որևէ բան հիշել:

Բժիշկ Ստանևը անհասկանալի ինչ-որ բան քրթմնջաց, բայց գոնե մեզ թողեց մտնել իր կացարանը՝ թափթփված, ավերված և վատ հոտով, ինչպես ամբողջ շենքը: Բայց մի տեղ գտավ, որտեղ կարողացանք նստել: Ես կասկածում էի, որ նրա նման մեկը ունենար այդքան կանոնավոր միտք, սակայն իրականությունն ինձ կրկին զարմացրեց:

– Մաղամ Հակոբյան, իհարկե նրան հիշում եմ... անկախ իր իրավիճակից՝ նա իսկական տիկին էր, աչքերը շատ գեղեցիկ էին, թերևս ամենագեղեցիկ հայուհին, որ երբևիցե տեսել եմ իմ ողջ կյանքում: Մայե, խնդրում եմ, որ ներող լինեք տանս մեջ տիրող անկարգության համար: Ես բոլորովին այլ մարդ էի մինչև վերջերս, նախքան երկու որդիներիս գոհվելը ռազմաճակատում. կովում էին սերբերի դեմ: Հիմա ինձ համար լրիվ միևնույն է... Բայց վերադառնանք նրան, ինչը ձեզ բերել է այստեղ:

Մաղամ Հակոբյան... Սկզբում, երբ առաջին անգամ նրան տեսա, կարծեցի, թե թոքախտով հիվանդ է: Մշտապես ջերմում էր, այնքան նիհար էր, որ թվում էր, թե այլևս չի ապաքինվի: Հետո նա հիվանդացավ թոքերի երկկողմանի բորբոքումով: Այդ ժամանակ իսկապես մտածեցի, որ մեռնելու է: Նա եկել էր այստեղ ցար Ֆերդինանդի համհարզներից մեկի երաշխավորությունը: Հետևաբար, խոսքը չէր կարող վերաբերել որևէ աննշան մարդու, բացի այդ, թեև թոքերի հետ մեր ունեցած ապուշ դաշնությունը, մենք հայերի հետ թշնամի չենք և շատերն են եկել ապաստանելու: Երբեմն թոքերը պահանջում են, որ մենք հայերին նրանց վերադարձնենք, բայց մենք երբեք դա չենք, անում, քանի որ գիտենք, որ նրանց մահվան կղատապարտեն:

Այս արտառոց դաշնությունը գերտերություններին և Բուլղարիային աղետի կրեցի: Մաղամ Հակոբյանը ազնվագարմ տիկին էր, նույնիսկ իր այդ վիճակում էր դա զգացվում: Քանի որ մենք բավարար քանակություն մահճակալներ չունեինք և ինքն էլ անհույս վիճակում էր, ստիպված եղանք նրան ասել, որ նրան այլևս մեզ մոտ չենք կարող պահել: Մի օր նա անհայտացավ... Թեև հիշում եմ, որ ինչ-որ մեկն ինձ ասաց, որ նրան տարել են մի տեղ, որ կարողանա հանգիստ մահանալ... Մենք պատերազմի մեջ ենք, և ամեն օր մահանում են հարյուրավոր բուլղարացիներ: Ինձ էլ մի բան է մնում անել՝ նշանակել մորֆի, որովհետև շատերն այն աստիճանի ծանր են, որ մարդկային չէր լինի, որ նրանք ավելի երկար տանջվեին... Ինչ վերաբերում է մաղամ Հակոբյանին, շատ եմ ցավում նրա համար, բայց նա հազիվ թե էլ որևէ խնդիր ունենա: Ոչինչ ավելին չգիտեմ:

Մենք իջնում էինք աստիճաններով, երբ լսեցինք մայրի խոսքու ձայնը, որ դռնից էր գալիս:

– Հարցրեք Բորիս Սավարովին: Այդ անպիտանը ամեն ինչ գիտի: Սերժանտը պատմեց, որ Սավարովը գերեզմանափորներից մեկն է: Եթե Ռիտա Հակոբյանը մեռած լիներ հիվանդանոցում, նա կիմանար, և սերժանտի կարծիքով նա Սոֆիայի ամենատեղեկացված մարդկանցից էր:

Ինչ արած, հետ եկանք կրկին զինվորական հիվանդանոց: Քանի որ սերժանտն ինձ ուղեկցում էր, որևէ խնդիր չունեցանք ներս մտնելիս:

Այդ ոմն Սավարովին գտանք նկուղում: Տեսարանը իրոք շատ վըշտալի էր, երեք տասնյակից ավելի դիակներ շարված էին հատակին,

նրանցից մի քանիսը մերկ, արյան բծերով կամ առանց ծայրանդամի: Սավարովը բարձրահասակ մարդ էր՝ նիհար, զգզված մորուքով: Նրան օգնում էր կիսով չափ հարբած բուժակը դիակները դնելու դազադների մեջ, որոնք փայտե արկղեր էին ծուռուծուռ կտրված ու վատ մեխված:

Սերժանտ Կոստովը դիմեց նրան առանց շատ մոտենալու՝ ասես զգուշանալով նրա արձագանքից.

– Սավարով, ուզո՞ւմ ես փող աշխատել, այո՞... Դե լավ, ասա, հիշո՞ւմ ես այն հայ կնոջը... Ի՞նչ եղավ նրան, մահացա՞վ... Մայրը Ստանը լավ է հիշում: Կարծում է, որ նա ուղղակի գնացել է հիվանդանոցից... բայց ո՞ւր: Նա ինչպե՞ս կարող էր գնալ, եթե մահամերձ էր:

– Նրան տարան: Ես տեսա, թե ինչպես նրան տարան: Նրան դուրս հանեցին պատգարակի վրա ու դրեցին երկու ձիով լծված սայլին, բայց մեռած չէր: Չգիտեմ՝ թե ով, ոչ էլ՝ թե ուր, բայց տարան... Սայլը Բորիս Պենևին էր, գիտեմ, որովհետև նա հաճախ էր դազադներ տանում եկեղեցիներ, բայց սա այդ դեպքը չէր: Հայ կինն այստեղից ողջ է դուրս եկել: Նրա անկողինը դեռ տաք էր, երբ հաջորդ հիվանդին պառկեցրին, նա ինձ ասաց,– Սավարովը մատնացույց արեց իր օգնականին:

– Փաստորեն հայ կինը դուրս է եկել Պանևի սայլերից մեկով... Այդ ծեր սրիկան այսօր այստեղ եկե՞լ է: Գիտե՞ս, թե որտեղ է ապրում:

– Նա գիտե: Պետերը գիտե, որովհետև երբեմն բերում է նրնջեցյալների կոշիկները, որոնց տանում է... Ափսոս չէ՞ բարիքը փշացնել...

Այդ Պետերը, պարզվեց, խուլ էր: Բայց Սավարովը կարողանում էր նրա հետ հաղորդակցվել: Մի քիչ ժեստով խոսելուց հետո՝ մարդը համաձայնեց:

– Ասում է, որ ապրում է Օբելիայում, Բանսկո գետի կամուրջի մոտ: Մոտ չէ, բայց հեռու էլ չէ: Գուցե երկու ժամվա արագ քայլելու ճանապարհ... Այնտեղ է ապրում էդ սատանայի ծնունդ Բորիսը:

Սերժանտ Կոստովը նայեց Վասիլին: Երկու ժամվա քայլելու: Դա հեռու չէր, այդ իսկ պատճառով կրկին դուրս եկանք հիվանդանոցից Բորիս Պենևին փնտրելու: Ես հոգնել էի, ծանր էի շնչում, քանի որ դեռ լրիվ չէի ապաքինվել, բայց ուզում էի իմանալ, թե ինչ է պատահել Ռիտա Հակոբյանին, թեև հաստատ գիտեի, որ մահացել է: Մենք բավականին արագ քայլում էինք զբոսայգիներով, որոնցում իրենց գլխիկներն էին պարզում առաջին ծաղիկները: Սորհրդածում

էի իմ շուրջը կատարվող ամեն ինչի մասին: Մեն մենակ գնալով ես ավելի էի խորացել լաբիրինթոսում՝ ողջ կյանքիս ընթացքում, որում թերևս սխալվել էի իմ նպատակների առումով: Հայկական հարցը վաղուց, տարիներ ի վեր ինձ համար անձնական հարց էր դարձել: Ես ամբողջովին ներգրավվել էի նրանում, և հանգամանքներն էլ իրենց հերթին էին ինձ ավելի ու ավելի ընկղմում այդ հարցի մեջ՝ խանգարելով ինձ դուրս գալ, ազատվել մի իրավիճակից, որն ինձ այնքան ցնցում էր:

Սերժանտը և Վասիլը շատ ավելի արագ էին գնում, քան ես: Ի վիճակի չէի և երեք անգամ ստիպված խնդրեցի նրանց, որ կանգ առնեն, որ չունչ քաշեմ:

– Զեղ ի՞նչ է պատահել, մայե, մի՞թե Սոֆիայի օդը ձեզ բարերար է:

Գլխով ժխտեցի, փորձելով բացատրել նրանց, որ վերջերս թուքաբորբ եմ տարել, որ շուտ եմ հոգնում, որ դա ամենևին էլ կարևոր չէ:

– Գնանք, գնանք, միայն ձեզ խնդրում եմ, որ այդքան արագ չքայլեք: Ո՛չ ձեր եռանդն ունեմ, ո՛չ էլ ձեր երիտասարդությունը:

Լավ եղանակ էր. հրաշալի, տաք՝ զրոսնելու համար: Բայց ինչ կոստանդնուպոլսից դուրս էի եկել, այս ու այն գործերի մեջ՝ երբեք չէի հանգստացել: Չէի դադարում մտածել էզուարի, Սոֆիայի, Ռիտայի մասին, այն մասին թե ինչ է կատարվում Թուրքիայում: Իմ դեպքում սա ընդամենը մի թեթև զրոսանք էր, սակայն հարյուր հազարավոր հայերի՝ ծերերի, կանանց, երեխաների համար,– քանի որ տղամարդկանց ճամփաներով քչել էին ու սպանել, նախքան այդ,– իսկ երկար, մինչև վերջին շունչը քայլելը մահ էր. ով չէր կարողանում, մահակով ծեծում էին կամ սպանում: Ի վիճակի չէի հասկանալ այն զարհուրելի իրականությունը, որ թուրքական կառավարությունը փորձում էր թաքցնել եվրոպայից: Գերմանացիները նույնպես դարձել էին այս ահուկի ոճիրի մեղսակիցները, սակայն համոզված էի, որ Գերմանիայի ժողովուրդը անտեղյակ է այդ հարցից:

– Հասել ենք: Սա է Բանսկո գետը, իսկ սա էլ Բորիս քեռու դուքանն է, նրան այսպես գիտեն բոլորը: Տեսնենք բախտներս կրե՞րի՞, որ նրան գտնենք, որովհետև տեղը տիտիկ չի անում, օձաձկնից սոթլիկ է:

Ի՞՞՞՞՞նք գետափ, և հարկ չեղավ նրան երկար փնտրել: Այնտեղ էր քեռի Բորիսը, մեզ էր նայում կասկածանքով՝ համոզված, որ նրան դիմելիս մենք նրան գլխացավանք ենք պատճառելու:

– Ի՞նչ են ուզում ինձանից ձերդ մեծությունները: Ինչո՞վ կարող եմ ձեզ օգտակար լինել: Ուզում եք ինչ–որ բա՞ն տեղափոխել:

– Լսեք, քեռի Բորիս, մի բան ենք ուզում միայն հարցնել: Այս պարոնին հետաքրքրում է, թե ի՞նչ պատահեց այն հայ կնոջը, որին կիսամեռ տարար զինվորական հիվանդանոցից:

Բորիս քեռին ինձ գնեց փոքր–ինչ կասկածանքով:

– Ահ, իհարկե: Հայ կինը... Ճիշտն ասած չգիտեմ՝ մեռած կլինի թե ոչ, թեև կարող եմ երզվել, որ նա հիմա ընկերակցում է Սուրբ Պետրոսին: Գիտեք ինչ, ես նրան միայն հանել եմ այնտեղից, որովհետև ինձ խնդրել էին: Նրա հետ ոչ մի կապ չունեմ: Ոչինչ չգիտեմ և ոչ էլ հիշում եմ, թե ուր տարա նրան:

– Դե լավ, քեռի Բորիս: Զէ՞ որ բոլորս գիտենք, թե ինչ հիշողություն տեր ես: Նույնիսկ հիշում ես այն օրը, երբ մայրդ քեզ լույս աշխարհ բերեց: Դե, ասա այս պարոնին, թե կնոջը այստեղ ես թողել: Գուցե մի քիչ փող վաստակես դրա դիմաց:

Բորիս Պենեի դեմքը պայծառացավ լսելով այդ:

– Լավ, գուցե և մի բան մտաբերեմ: Թեև ճիշտն ասած՝ գնալով գլուխս ավելի է վատանում...

Այդ պահին հանցի գրպանիցս մի քանի թղթադրամ, և մարդն անմիջապես վերականգնեց իր հիշողությունը:

– Հայուհի՞ն: Գիտե՞ք՝ ամենահետաքրքրականը որն էր: Նրան ուղեկցում էր մի թուրք կին, գուցե և իր սպասուհին էր, բայց նրան ոչ մի վայրկյան մենակ չթողեց: Ինչ արած, ստիպված նրան հոսպիտալից տարա, քանի որ ինչ–որ մեկն ասաց, որ վարակիչ հիվանդ է... և որ չի կարող մնալ այստեղ: Սուտ էր՝ իսկապես նա շատ հիվանդ էր, մեռնում էր, բայց ոչ ոքի չի վարակել: Ես նրան տարա այստեղից ոչ հեռու մի տեղ՝ Թրքուհու հետ միասին, որովհետև հիվանդանոցում նրան այլևս չէին ուզում թողնել, ի՞նչ պետք է աներ մի կին տղամարդկանց հիվանդանոցում: Եթե ուզում եք ձեզ կուղեկցեմ, բայց այլևս նրանց մասին ոչինչ չեմ լսել: Գնա՛նք:

Մեզ տարավ իր ծածկված սայլերից մեկով, անդադար խոսելով, ամեն խոսքի գլխին հայհոյելով թուրքերեն և սերբերեն: Նրա կարծիքով միակ լավ մարդիկ ունենան ու Փրանսիացիներն էին, ինչպես որ ընդունված էր Բուլղարիայում:

Զգիտեի, թե ինչ պետք է մտածեմ, լրիվ հուսախաբ էի, առանց իմանալու՝ ո՞ր ճանապարհով գնալ, և ինչպես Վասիլը, այնպես էլ սերժանտն ինձ այնպես էին նայում, կարծես ես զժվել էի:

Երեկոյան կողմ հասանք ծայրամասի թաղամասերից մեկը, որտեղ անձակ դաշտերում վերջին տները իրարից հեռու էին, քանի որ հողագործի խիստ պակաս կար: Ցածր ամպերը խառնվում էին մշուշին,

որը դուրս էր գալիս դարչնագույն բլուրներից, և տեսարանն այնքան ճնշող էր, որ մի պահ մտածեցի շրջվել և ուղղվել դեպի կայարան: Եվ թող լինե՞ր՝ ինչ Աստված կամենար: Ես ասես լրիվ ուժասպառ էի եղել:

Այդ ժամանակ, վերջին տնից հանկարծ մի կին հայտնվեց: Չէր թվում, թե նա պատրաստվում է ինչ-որ տեղ գնալ և մեզ այնտեղ տեսնելով զարմացավ: Թրքուհի էր, դա երևում էր իր կրած հագուստից ու տեսքից: Կոահեցի նրա հուսահատ լինելը, և նա էլ ինձ նայեց սևեռուն: Այդ ժամանակ Վասիլը նրա հետ թուրքերեն խոսեց, և նրա բառերը ամայութան մեջ բարձր հնչեցին, քանի որ ոչինչ չէր կարող լռեցնել նրանց:

– Այ կին, ճանաչո՞ւմ ես մի հայ կնոջ, տիկին Հակոբյանին, քեզ մի բան ասո՞ւմ է այդ անունը:

Այդ ժամանակ կինը ծածկեց դեմքը ձեռքերով և սկսեց հուսահատ լաց լինել: Մենք լուռ, մի քանի րոպե չկարողացանք արձագանքել, մինչև որ սայլից իջա նրան մոտենալու համար: Թրքուհին առանց մի բառ ասելու նորից մտավ տուն՝ աղքատիկ կահավորված երկու հասարակ սենյակ:

Այնտեղ, ամենախորքում, մի անհարմար մահճակալի վրա, ամբողջ մարմինը սավանով ծածկված, բացի դեմքից, մի հասուն կնոջ դիակ էր հանգչում: Անկասկած Ռիտա Հակոբյանինը:

Հուզմունքից ինձ կորցրած՝ ծնկաչոք ընկա մարմնի մոտ: Հասել էի մինչև այնտեղ՝ հետևելով իմ ներքին ձայնին, բայց ուշացել էի: Գուցե ժամեր առաջ կարողանայի ասել նրան, որ չարունակում եմ սիրել իրեն, որ համոզված լինեմ, գտնելու եմ Սոֆյային: Աչքերս մշուշվեցին արցունքներից, անզորութունից ու զգացմունքներից, որովհետև այդ կինը միշտ եղել էր անհասանելի մի երազ, և անգամ ճակատագիրը մեզ թույլ չտվեց վերջին անգամ հանդիպել:

Երկար ժամանակ մնացի այդ ցուրտ սենյակում, դողերոցքի մեջ: Ջգում էի, թե ինչպես էր ինձ համակում տենդը՝ ցանկանալով մեկընդմիջտ վերջ տալ հանգամանքների բերումով ունայնացած կյանքիս:

Հետո փորձեցի գտնել որևէ հայկական եկեղեցի: Սոֆիայում դրանք մի քանիսն էին, և գտանք մեկը այդտեղից ոչ հեռու: Քահանան ըմբռնեց իմ դժվարին կացութիւնը, իսկ առատաձեռն նվիրատվութեան շնորհիվ լուծեցի մնացած հարցերը: Այդ գիշեր, ըստ հայկական սովորույթի, արթուն նստեցինք ննջեցյալի կողքին: Ինձ հանգիստ չէր տալիս այն միտքը, որ ամեն ինչ կարող էր այլ կերպ լինել:

Մենք նրան թաղեցինք առանց տապանաքարի, չկար մեկը, որ

հանձն առներ անել դա: Բայց քահանան ինձ խոստացավ, որ առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում կգրադվի այդ հարցով: Երբ դուրս եկանք եկեղեցուց, թրքուհին դրսում ինձ էր սպասում լացակունած աչքերով ու տխուր հայացքով: Հարցրի նրան, թե որևէ բան կարո՞ղ եմ նրա համար անել: Նա գլխով մերժելու նշան արեց, այնուհետև հանեց մի ծավալած նամակ, հողի բծերով և ինձ հանձնեց: Ավելացրեց, որ դա գրել է իր տիրուհին մի քանի օր առաջ, երբ դեռ ուժերը ներում էին: Ես նամակը դրեցի գրպանս, որովհետև ուզում էի կարդալ այն, երբ առանձին լինեի:

Հետո մենք ոտքով անձրևի տակ քայլեցինք դեպի կայարան: Վասիլը և Կոստովն ինձ ընկերակցում էին լռելյայն: Պատերազմը բոլորիս դարձրել էր ավելի մարդկային, և մենք միմյանց հրաժեշտ տվեցինք իրար ձեռք սեղմելով:

Ես պետք է մեկնեի Վառնա և այնտեղից վերադառնայի Բուռնա, որտեղ ինձ սպասում էր Մուհամմեդ Զիան: Դա էր իմ ճակատագիրը, որից խույս տալ չէի կարող:

Սուր հնչեց կայարանապետի սուլոցը, և Սև ծովի ձեպը թաքցրեց զանդաղ սկսեց առաջ շարժվել: Հետևում Սոֆիայի հայկական ծխական փոքրիկ գերեզմանոցում, Բուլղարիայի սև ու խոնավ հողի տակ թաղված մնացին երազանքներս:

ՄԱՅԻՍ 1916

53. ՌԻՏԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՄԱԿԸ

Բախտս բերել էր, որ ինձ հաջողվել էր գնել ճեպընթացի միակ վագոն ննջարանի վերջին կուպեի տոմսը: Այնքան ուժասպառ էի, որ փովեցի մահճակալին առանց հագուստս հանելու:

Ահավոր մղձավանջի մեջ էի, որում արդեն որերորդ անգամ էդուարին տեսնում էի մեռած և ուրիշ, անծանոթ Սոֆյայի, որը գնում էր Հեռուն՝ Թիկունքն ինձ դարձրած: Ոչինչ չէի կարող անել հանուն նրանց: Մեզ հետապնդում էր անողոր հորդան, իսկ ես անկարող էի ազատվել այդ չարանենգ ու վայրագ արարածներից, որոնք միայն մեր մահն էին տենչում:

Հետո հավանաբար խաղաղվեցի, և երազս փոխվեց: Կրկին այն պահն էր, երբ մի չքնաղ կին էր դեպի ինձ գալիս նավի խցիկից և ինձ անձնատուր լինում: Այդ պահին արթնացա, երբ գնացքն անսպասելի արգելակեց երթուղու ոչ գլխավոր կայարաններից մեկը մտնելիս:

Այդ ժամանակ միտքս եկավ այն նամակը, որն ինձ հանձնել էր նրա սպասուհին: Հանցեցի գրպանիցս և խնամքով բացեցի այն:

Սոֆիա: Բուլղարիա, ապրիլ 1916

Միրելի՛ Անրի

Զգիտեմ, երբևէ կհասնի՞ քեզ այս նամակս: Ուզում եմ հավատալ, որ այդպես կլինի, քանի որ զգում եմ, որ ինձ շատ մոտ ես, թեև ֆիզիկապես շատ հեռվում:

Ուզում եմ քեզ պատմել տեղի ունեցածը: Ստիպված փախանք Կոստանդնուպոլսից, բայց ծակատագիրը մեր գլխին դաժան խաղ խաղաց, քանի որ Սոֆյան մեր դուստրը և ես ընկանք թուրքերի ձեռքը: Նաև մեզ հետ էին իմ զարմուհի Լիզա Զամբազյանը և քրոջս ու եղբորս դուստրերը: Յետո թուրքերը մեզ բաժանեցին: Կարծեցի, թե վշտից կմեռնեմ, որովհետև գիտեի նրանց գլխին գալիքը: Ինձ հաջողվեց փախչել և հեռանալ Կոստանդնուպոլսից հավատարիմ սպասուհուս՝ Միկասի շնորհիվ: Նա թուրք կին է, որն անբողջ կյանքում մեր տանն է աշխատել: Վտանգեց

իրեն հանուն ինձ, հանեց ինձ արտաքսվածների ծամբարից: Ամեն հարցում օգնեց. թաքնվեցի նրա ազգականների տանը: Բուլղո թուրքերը չէ, որ մտածում են իրենց սրիկա կառավարության պես: Բայց իմ ողջ մտածմունքը Սոֆյան է, չեմ կարողանում հաշտվել նրան կորցնելու մտքի հետ: Ներքուստ մի ծայն ինձ ասում է, որ նա ողջ է: Գերմանական դեսպանատան ներսում ես լավ կապ ունեի և ինձ հաջողվեց անձամբ տեսնել դեսպանին՝ ֆոն Վանգենհայմին: Ամուսինս ֆինանսական մեծ շահույթներ ուներ Գերմանիայում, որոնք նաև մեր ընտանիքին էին:

Դեսպանն իրեն շատ սառն ու անտարբեր պահեց, մարդկային ոչ մի մոտեցում չցուցաբերեց, սակայն այդուհանդերձ ինձ խոստացավ հետաքրքրվել: Վերջին տեղեկությունը Սոֆյայի մասին այն էր, որ մի գերմանացի սպա նրան հանել է արտաքսվածների ծամբարից: Դա ինձ հուսադրեց, որ կենդանի է և ինչ-որ ժամանակ նրան կգտնենք: Գերմանական հետախուզական ծառայությունները տեղեկացրին ֆոն Վանգենհայմին, որ սպային, որի մասին հիշատակվում էր, ոմն Էրիխ ֆոն Շյոքերին նշանակել էին ծառայության բուլղարա-գերմանական գլխավոր շտաբում՝ նստավայրը Սոֆիայում: Այդ ժամանակամիջոցում թոքերիս հիվանդությունը շատ էր խորացել: Մի հայ բժիշկ ինձ ասաց, որ ինձ մնում է ապրել վեց ամիս: Բացի այդ, չէի կարող մնալ Կոստանդնուպոլսում, քանի որ թուրքերն իմացել էին, որ ես քաղաքում եմ և ուզում էին ինձ կենդանի բռնել: Նրանց հարկավոր էր իմ թուլությունը, որպեսզի տիրանային Փարիզում և Բեռլինում մեր ներդրած դրամազլխին ու բաժնետոմսերին:

Ստիպված նորից փախա Միկասի ընկերակցությամբ: Շատ դժվարությունների և անթիվ վտանգների գնով մի կերպ հասանք Սոֆիա: Այդ ժամանակ հազիվ էի կանգնում ոտքի վրա և ունեցա հիվանդության սաստիկ սրացում: Բուլղարացի մի զինվորական խղճահարվեց իմ վիճակից և ինձ տարավ զինվորական հիվանդանոց: Յիվանդանոցի պետը՝ գնդապետը, համաձայնեց, որ մի քանի օր մնամ այնտեղ... Մի քանի օր ես հազիվ էլ դիմանայի: Խնդրեցի հայ քահանա և մի նուտար: Յաստատ պետք է իմանայի, որ քեզ հասնելու է նամակս, որում քեզ հայտնում էի, որ Սոֆյան մեր դուստրն է: Ես ոչ մի կասկած դրանում չունեմ:

Կարծում էի, թե նուտարական գրասենյակի միջոցով նամակս կհասնի քեզ: Իմ միակ հույսն էր: Յետո վիճակս նորից վատացավ: Միկասն ինձ պատմեց, որ չորս օր տենդի մեջ զառանցել եմ: Երբ սրացումն անցավ, հազիվ էի շնչում, և զինվորական բժիշկները կարծեցին՝ ինձ մնացել է մի քանի ժամ: Կարգադրեցին, որ ինձ հիվանդանոցից հանեն: Չէին ու-

զոււմ, որ այնտեղ մեռնեն, որպէսզի ինձ հետ կապված խնդիր չունենային: Չայ քահանան ինձ համար մի տուն գտավ ծայրամասային թաղերից մեկում: Միկասը նրան բացատրեց, որ թուրքերն ընկել են իմ հետքին, և այդ բարի մարդն ինձ թաքցրեց:

Մի քանի ամիս շարունակ պայքարեցի իմ հիվանդության դեմ: Չիմա գիտեմ, որ այն վերջնականապէս ինձ հաղթել է և ինձ մի երկու օր է մնացել: Այս նամակը քեզ համար եմ գրել: Դու իմ միակ հույսն ես, որ Սոֆյան կարողանա ազատություն ստանալ: Արա դա հանուն մեզ: Մենք երջանիկ եղանք մի քանի ժամ. դու ինձ տվեցիր քո սերը, իսկ ես այն ընդունեցի, քանզի քեզ ճանաչելիս իմացա, թե ով էիր և ինչեր էիր անում հանուն հայերի: Չիմա չարիքը տիրացել է աշխարհին ու Չայաստանի չքնաղ հովիտները ավաղ կրկին չեն ծաղկի: Սիրտս նվաղում է այն մտքից, որ դուրսկը լուռ կմնա իմ այնքան սիրած երկրում: Բայց ես ներքուստ զգում եմ, որ շատ ժամանակ անց ամեն բան կլինի ինչպէս նախկինում: Այդ ժամանակ ես և դու կրկին միասին կլինենք:

Իմ ամբողջ սիրով՝ Ռիտա

ՄԱՅԻՍ – ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1916

54. ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այն, ինչ տեղի ունեցավ Սոֆիայում, ինձ զցեց խոր մելամաղձու-
թյան մեջ: Ես անգոր էի ճակատագրի դեմ, որն արգելեց ինձ ու Ռի-
տային վերստին տեսնվել: Գուցե քիչ կամք էի գործադրել. ընդամե-
նը մի քանի ժամ շուտ հասնելու դեպքում նրան կենդանի կտեսնեի և
գոնե կկարողանայի հրաժեշտ տալ:

Մինչ վերադառնում էինք նավարկելով դեպի Բոսֆորի ծովաբե-
րանը, այդ մտքերն ինձ դադար չէին տալիս: Ինձ համար ամեն ինչ
միևնույն էր, թեկուզ այնտեղ իսկ մեռնելը, որովհետև չէի ուզում
ապրել, որ ստանայի զավակներիս մահվան լուրը:

Եղանակը մեր օգտին չէր, արևելյան քամին ստիպեց ինձ մնալ
տախտակամածի ներքո, մինչև որ մտանք Բոսֆոր: Այնուհետև ինձ
տարան մինչև Սարհերե, իսկ Զիան գտավ մի վստահելի թուրքի, որն
ինձ տանելու էր Կոստանդնուպոլիս: Ամեն ինչ ընթացավ ոնց որ երա-
զում, անկարող միջամտելու՝ ես ինձ թողել էի նրանց կամքին: Իմ
ուղին կարծես նախապես նշված էր, ու հաջորդ քայլերից չէի կարող
խույս տալ: Չէի կարողանում մոռանալ Ռիտայի անշունչ մարմինը, և
ցավից սիրտս սեղմվում էր:

Կոստանդնուպոլիսը առաջին անգամվա տեսածս կենսուրախ քա-
ղաքը չէր: Մարդիկ փողոցով գնում էին լուռ, առանց իրար ողջու-
նելու, նայում կողքով անցնողին առանց նրան տեսնելու, չցանկա-
նալով որևէ մեկի հետ գործ ունենալ: Ես հիշում էի ուրիշ ժամա-
նակներ, երբ ամեն ինչ շողում էր և միջավայրն այնպիսին էր, որ
կիսում էիր մնացածների ուրախութունն ու տխրութունը: Սակայն
այդ ժամանակը մնացել էր հետևում, և շատ տարիներ պետք է անց-
նեին, որ այդ ամենը կրկին հետ վերադառնար:

Գնացի տեսնելու Հովհաննես Օհանյանին, նա ինձ դիմավորեց որ-
պես իր որդու: Ջգացի, որ տխուր է: Ինձ պատմեց, որ կինը վախ-
ճանվել է ամիսներ առաջ:

– Նրան տխրութունը տարավ, մայե դը Լատուր, չէր ուզում ապրել

որ այս ամենը չտեսներ: Օհանյանն ապրում էր իր դստեր՝ Կարոլինայի հետ, որն արդեն երեսուն տարեկան էր և որպես բուժքույր աշխատում էր Իտալական հիվանդանոցում: Երբ նրան ասացի, որ պետք է օգնի ինձ՝ ապրելու տեղ գտնելու, համարյա բարկացավ: Չհամաձայնվեց, որ որևէ տեղ գնամ և այդպիսով նրանց տանը մնացի: Պետք է խոստովանեմ, որ դա ինձ մեծապես օգնեց, քանի որ ես լրիվ չէի ապաքինվել, իսկ Օհանյանը արտասովոր բժիշկ էր: Ինձ տեղավորեցին իրենց որդու՝ Էդուարդի սենյակում, որին հաջողվել էր փախչել Հունաստան, որովհետև ոստիկանությունը նրան հետևում էր ՀՀԴ-ի անդամ լինելու պատճառով:

Վտանգավոր էր փողոց դուրս գալը, քանի որ ամեն օր ձերբակալում էին ոչ միայն հայերի: Որոշ օտարերկրացիների մեղադրում էին Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի կամ Անգլիայի օգտին լրտեսություն մեջ: Հետևաբար վիճակս այնքան էլ լավատեսական չէր և երբ որևէ տեղ էի գնում, միշտ վախենում էի ձերբակալվելուց: Այդ դեպքում՝ և՛ անկախ այն մարդկանցից, որոնց ճանաչում էի, և՛ անկախ այն ազդեցիկ կապերից, որ ունեի, չգիտեի, թե ինչ կարող էր պատահել:

Սակայն բացի ոխակի դիմելուց՝ ուրիշ ելք չունեի, մանավանդ երբ մտածում էի, թե ինչ է կատարվում հայերի հետ ողջ երկրով մեկ: Տղամարդիկ սպանված, կանայք արտաքսված, բռնաբարված, երեխաները ծնողներից հեռացված, վաճառված, շատ անգամներ անհետացած՝ հանցագործների կողմից կատարված ստորություն անթիվ կսկծալի պատմություններ:

4. Պոլսում ամեն բան փոքր-ինչ այլ կերպ էր, Իթիհատի կառավարությունը չէր կարող գործել անպատժելիորեն մի այնպիսի քաղաքում, որտեղ այդքան օտարերկրացիներ էին ապրում և կային այդքան դեսպանատներ, որոնք չէին հանդուրժի այդ վայրագ մեթոդների գործադրումը քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ: Թերևս բացառություն էր կազմում Գերմանիայի դեսպանատունը, քանի որ չնայած Փոն Վանգենհայմը մահացել էր ուղեղի արյան զեղումից, ո՛չ կոմս Բեռնշտոֆֆը, ո՛չ էլ որևէ այլ նոր դեսպան չէին կարող փոխել հայերի կոտորածներում գերմանացիների բռնած դիրքի մասին բոլորի կարծիքը:

Ես ապրեցի ևս մի դառն հուսախաբություն: Ֆրանսիացի այն տղան, որի մասին ինձ ասել էին, և որ կարծել էի, թե էդուարդի մասին էր, պարզվեց՝ ուրիշն էր: Ֆիլիպ Սեն Ժակը Ֆրանսիացի միսիոների որդի էր: Նրան վերադարձրին Միացյալ Նահանգների դեսպանատան միջոցով, և ես շատ ուրախացա նրա համար: Ներքուստ

դժոխային վիճակի մեջ էի: Սոֆյայից ոչ մի լուր չկար, կարծես հողը նրան կուլ էր տվել: Այդ Փոն Շյոբներ կոչվածը, ում մասին նշում էր Ռիտան իր վերջին նամակում, Թուրքիայից դուրս գալուց առաջ մահացել էր զինվորական ավտոմեքենայի վթարից: Նրա մահվան հաղորդագրություն մեջ ոչ մի ուղեկցողուհու անուն չէր նշվում, այնպես որ աղջիկը նույնպես դուրս չէր եկել երկրից:

Օհանյանի միջոցով սկսեցի մասնակցել մի քանի գաղտնի ժողովների, որոնք անց էին կացնում հայերը Կոստանդնուպոլսում: Լուրերը, որոնք հասնում էին Թուրքիայի ցանկացած վայրից, սահմուկեցուցիչ էին, անհավատարի՝ դաժանություն և նենգություն առումով: Իմ հայ բարեկամներից շատերը, որոնց համար սովորական էր դարձել ավելի վատթարը լսելը, կարծես թե անկարող էին ըմբռնել այդ պատմությունները, որոնք ցույց էին տալիս իրենց յուրայինների բնաջնջումը: «Երբ անհետանում են հարյուր հազարավոր անմեղ մարդիկ, ի՞նչ բանականություն, ինքնատիրապետում կամ հույս կարող է լինել. պարզապես աշխարհը փլվում է քո շուրջ»: Դա ինձ ասում էր արցունքները կուլ տալով այդ ժողովների մասնակիցներից մի հայ:

Նրանց գլխում չէր տեղավորվում, որ կարող էին կատարվել նմանօրինակ բաներ. Քարտեզից ջնջված ժողովուրդներ, հայ զինվորների վաշտեր՝ զնդակահարված բաց երկնքի տակ, հազարավոր կանայք՝ առանց հանգստի ստիպված քայլող, շատերը բռնաբարված կամ պարտադրված նայելու իրենց դուստրերին նույն վիճակում:

– Որտե՞ղ է Աստված, որտե՞ղ: Ինչո՞ւ է լքել հայերին: – Օհանյանը բղավում էր կատաղությունը ու սարսափելի վշտով:

Սակայն նաև լուրեր էին հասնում Փոքր Ասիայի հույների վերաբերյալ՝ Ջմյուռնիայում, Կուսադասիում, Սյուկեում, Կիլիկիայում իրականացվող հրեշավոր ոճիրներից, որ թուրքերը թույլ էին տալիս իրենց հույն հայրենակիցների հանդեպ, միայն այն պատճառով, որ քրիստոնյաներ էին: Ծատերը չէին հասկանում, չէ՞ որ իրենց թուրք հարևանները միշտ բարի ու մեծահոգի էին եղել, ի՞նչն էր նրանց փոխել, այդ ի՞նչ տարօրինակ հիվանդություն էր թուրքերի հոգին ու զգացմունքները վարակել: Ոչ ոք չէր կարող բացատրել, և ոչ էլ հույս կար: Ի՞նչ էին ասելու, ի՞նչ պատրվակ կարող էին քրթմնջալ: Այնքան ահուկ ոճիր էր, այնքան մանրակրկիտ նախապատրաստված, որ չէր կարող ներվել, բացառված էր ներումը:

Հայ համայնքում տիրում էր հուսահատությունը, ահաբեկվածությունը, խռովքը, ծնողներն իրենց զավակներին ուզում էին հեռացնել Թուրքիայից՝ համոզված, որ այլ կերպ՝ կմեռնեին: Ծատերը փախչում

էին՝ ինչ գնով էլ որ լիներ, և անհետացածների, ձերբակալվածների, սպանվածների և փախուստի դիմած մարդկանց բացակայությունը՝ բնակչությունը աչքի առաջ գնալով նվազում էր:

Մի երեկո անակնկալի եկա հանդիպելով Ժան Կառնոյին Հայերի փրկություն կոմիտեի ժողովին: Նա գրկեց ինձ՝ ականջիս շնչալով, որ ես գտվել եմ: Գլխով ասացի՝ ոչ, քանի որ խոսքը խենթություն մասին չէր, այլ հրամայական, անհետաձգելի մղումի՝ գտնել ու փրկել դավակներին ամեն ինչից վեր գնով: Ճիշտ է, որ ամեն ինչ ինձ համար հարաբերական էր և ես հաճույքով կյանքս կտայի, միայն թե փրկեի էդուարին ու Սոֆյային: Ես կորցնում էի ոխակի զգացումը՝ այն բնագործ, որը մեզ մղում է պահպանել մեր կյանքը: Ինձ համար ամեն ինչ միևնույն էր, քանի որ այն զգացողությունն էր ինձ համակել, որ ողջ աշխարհն էր անհետանալու... Առնվազն իմ ճանաչած աշխարհը:

Ժանն ինձ պատմեց Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև կնքված վերջին համաձայնությունների մասին: Մենք դրա հետ շատ հույսեր էինք կապում՝ համոզված, որ գոնե հույսի մի շող է նշմարվում, սակայն չուտով հիասթափվեցինք. այդ համաձայնություններում չէր հիշատակվում Հայաստան անունը:

Նա քաջատեղյակ էր, քանի որ տարիներ շարունակ բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում Ֆրանսուա Ժորժ Պիկոյի հետ, որը մինչև այդ պահը Ֆրանսիայի գլխավոր հյուպատոսն էր Բեյրութում և որպես փորձագետ մասնակցել էր Լոնդոնում տեղի ունեցած բանակցություններին: Այնտեղ սրբ Մարք Սայքսը կարող էր համարել իրեն հաղթող այդ գաղտնի համաձայնություններում, որոնք հետագայում կոչվելու էին «Սայքս-Պիկո համաձայնագրեր»:

Ժանը հեզորեն ավելացրեց, որ կարծում է, որ արաբները լսել անգամ չեն ուզենա այդ համաձայնագրերի մասին, քանի որ իրենց խաբված կզգան: Ինչ մնում էր թուրքերին, հենց որ այդ մասին լսեցին, նրանց աղաղակը երկինք էր հասնում, քանի որ իրականում խոսքը Օսմանյան կայսրության մնացորդների բաժանման մասին էր՝ բրիտանացիների և ֆրանսիացիների միջև:

Ժանը կրկին պնդեց, որ իր հետ պետք է վերադառնամ Ֆրանսիա: Վախենում էր, որ կարող էր ինձ որևէ բան պատահել, բացի այդ, վիճակս էլ այն չէր, թեև այդ մասին լռեց:

Ես հրաժարվեցի: Այդ հանգամանքներում չէի կարող մեկնել, թեև գիտեի, որ ինձ մեծ վտանգ է սպառնում: Նա ըմբռնեց դա, և քանի որ նման իրավիճակների քաջ գիտակ էր, ինձ նայեց հիացմունքով:

Դրանից մի քանի օր անց ինձ ձերբակալեցին: Պետք է ասեմ, որ

իմ կողմից ես թույլ տվեցի մեծ անզգուշություն, որովհետև որոշեցի ոտքով գնալ էմիլ Բագրատյանի խանութը: Ինձ ասել էին, որ նա շատ հիվանդ է ու ես ուզում էի տեսնել նրան, քանի որ իր նվիրվածությունը և անհաճախներությունը նա եղակի մարդկանցից էր:

Մի ավտոմեքենա կանգնեց ինձ մոտ, որից երկու հոգի դուրս եկան ու առանց խոսք ասելու ինձ մտցրին մեքենայի մեջ: Անկասկած դա կառավարության քաղաքական ուստիկանության գործն էր, և թերևս գիտեին, թե ով եմ ես, քանի որ աշխատում էին կոպիտ չլինել: Հաստատ նրանց հրամայել էին ինձ տանել ողջ և առողջ՝ հատուկ մի վայր:

Ձեի սխալվել: Ինձ տարան մի շենք, որը Մեծ Բագարի հետևում էր, Կոնստանտինի Սյան մոտ: Ինձ իջեցրին ավտոմեքենայից և արագ մտցրին մուտքը: Առաջին հարկում բնակարաններից մեկի դուռը բաց էր, կարծես թե մեկը մեզ սպասելիս լիներ:

Բնակարանն ամայի էր: Միայն մի սեղան կար ու երկու աթոռ: Պատուհանների հետևի ճաղերը համարյա փակ էին, և բնակարանը պահում էին կիսախավարում: Լուսամփոփը լուսավորեց դեմքս՝ խանգարելով, որ տեսնեմ, թե ով է կանգնած իմ հետևում: Մի անհամբեր ձայն ինձ հարցաքննեց, մինչ ձեռքերս կապում էին աթոռին:

– Դուք մայե Անրի դը Լատոօլըն եք:

Գլխով հաստատեցի: Հարկ չկար ժխտել ակնհայտը: Գիտեին, թե ով եմ ես և հավանաբար վաղուց էին ինձ իրենց հսկողության տակ պահում:

– Մայե դը Լատուր, դուք ֆրանսիացի եք, և որքանով մեզ հայտնի է՝ պատկանում եք դիվանագիտական անձնակազմին: Բայց հիմա դա ոչ մի նշանակություն չունի, քանի որ Թուրքիան պատերազմում է Ֆրանսիայի հետ... Այդ իսկ պատճառով մենք ձեզ կարող ենք մեղադրել լրտեսություն մեջ: Ինչո՞վ եք դուք այստեղ զբաղվում, մայե դը Լատուր:

– Դուք շատ լավ գիտեք, թե ինչու եմ գտնվում այստեղ: Որդիս գտնվում է Թուրքիայում, ես եկել եմ նրան տանելու: Նա Ֆրանսիայի քաղաքացի է և անկախ պատերազմական վիճակից՝ նա գտնվում է միջազգային իրավունքների պաշտպանության ներքո, իսկ ես՝ որպես դիվանագետ, ինձ ընձեռնող իրավունքների ներքո: Իրավունք չունեք ինձ ձերբակալել:

– Լսեք, մայե..., դուք այստեղ չեք գտնվում որպես Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ, այլ ձեր անձնական բնույթի պատճառներով, եթե հավատանք ձեր վարկածին: Իհարկե, իրավունք ունենք ձեզ ձերբա-

կալել և այնքան ժամանակով, որքան կամենանք: Այնպես որ ձեզ հետ կարող ենք վարվել մեր ուզածի պես, ինչպես և ձեր որդու հետ, եթե նա այնքան անխոհեմ է, որքան իր հայրը: Ոչ ոք չգիտե, որ դուք այստեղ եք..., իսկ գուցե ձեզ առևանգել են հայ ահաբեկիչները փրկկազին պահանջելու համար, կամ էլ ուռնները...

Հենց այդ պահին ասես միտքս պայծառացավ, և հասկացա, թե ում հետ գործ ունեմ: Որոշ բառերում նրա և հնչյունի թեթև զ-ի պես արտասանելն էր, ձայնի հնչերանգը մի փոքր սուր... Հիշեցի, թե երբ էի նրան լսել: Սայրնիկում, Միդհատ Շյուքրուի ամառային տանը, 1906 թ. սկզբներին: Տասը տարի առաջ էր: Կարող էի երգվել՝ դոկտոր Նազըմն էր, որքան ինձ հայտնի էր, կոտորածների ամենադաժան սաղորիչներից մեկը:

– Ցանկացած մեկը կարող էր առևանգել,– շարունակեց նա հեզ-նորեն,– և ցանկացած մեկը կարող էր ձեզ հետ վարվել ինչպես ուզենար, օրինակի համար ձեզ խոսեցնել՝ գործադրելով ավելի համոզիչ մեթոդներ...

– Ի՞նչ կարգի մեթոդներ: Պայտերով խոչտանգո՞ւմը: Երկաթե մահակներով ոտքերի թաթերին խփե՞լը: Գուցե եղունգները տեղից պոկել հանե՞լը...: Ձեզ մի բան կասեմ: Գիտեմ, թե դուք ով եք և թե որոնք են հայերի պես անմեղ մարդկանց սպանելու ձեր մեթոդները:

Նա ինձ չհավատաց, բայց զգացի, որ նրան կասկածելու տեղիք էի տվել:

– Իրո՞ք: Այսինքն դուք գիտե՞ք, թե ես ո՞վ եմ... Ընդհակառակը, այդ ես գիտեմ, թե դուք ով եք՝ հայերի մի զգվելի բարեկամ, լրտես Ֆրանսիայի օգտին, մի երկրի դավաճան, որը ձեզ այսքան ժամանակ ապաստանել է... և Թուրքիայի հրապարակավ թշնամի: Ձեզ նման մարդկանց հետ հարկավոր է վարվել, ինչպես որ նրանք արժանի են... Իսկ հիմա կարող եք շարունակել ձեր հեքիաթը:

– Ոչ մի հեքիաթ էլ չկա, դոկտոր Նազըմ,– տեսա, որ նա իրեն կորցրեց, քանի որ անմիջապես արձանի պես քար կտրեց:

– Այո՛, գիտեմ թե դուք ով եք, և ուրախ եմ ձեզ այս առիթով հայտնել, որ ձեր գործունեությունների վերաբերյալ մենք ընդարձակ դույն ունենք: Շատ բան գիտենք ձեր ոճրագործությունների առնչությունը... Եվ դա պետք կգա ձեզ դատապարտելու, երբ ավարտվի այս պատերազմը և մանավանդ, որպեսզի պատմությունը պարզ լինի, թե ինչ տեսակ մարդ եք եղել...

– Լռե՛ք, լռե՛ք, հայերի անիծյալ բարեկամ, թողեք որ ձեզ մի բան

ասեմ, որ ձեր փութքը նստի: Ձեր որդին՝ էդուարը մեռած է: Մեռա՛ծ:

Չուզեցի հավատալ այդ դաժան հարձակմանը: Համոզված էի, որ ճիշտ չէր, և նա միայն փորձում էր ինձ խեղճացնել:

– Սո՛ւտ է,– բղավեցի արհեստից դուրս եկած – սո՛ւտ:

Դոկտոր Նազըմը քրքջաց:

– Ոչ, դը Լատուր, ճիշտ է... Մեռավ մի շաբաթ առաջ, մի խումբ հայերի հետ ինքնասպան գրոհի ժամանակ: Մենք դա երբեք չէինք էլ իմանա, եթե այդ ստորաբաժանման պատասխանատու լեյտենանտը հատուկ զննություն ենթարկած չլինեք նրա դին: Գիտե՞ք, դը Լատուր, քիչ շիկահեր հայեր կան կապույտ աչքերով. նա կրում էր ֆրանսիական անձնագիր՝ էդուար դը Լատուր անուն ազգանունով, Նյու Յորքի համալսարանի ուսանողական տոմս:

– Անիծյալ, անիծյալ լինես, Նազըմ,– անգոր էի տանել այդ ցավը...

– անիծյա՛լ:

– Այդ տղան եկել էր Թուրքիա մեզ վրա հարձակվելու միտումով և ոչ ոք մեզ չի կարող մեղադրել թշնամուն վերացնելու համար..., մայն դը Լատուր..., ինքն էր այդ մահը փնտրել և դուք նույնպես:

Զգացի, որ ուժ չունեմ՝ նրա հետ շարունակելու վիճել: Այդ մարդասպանը գոհ էր ևս մի հայ ոչնչացրած լինելուց: Զգացի, որ չնչահեղձ եմ լինում, հանկարծ սուր ցավ զգացի և ուշաթափվեցի:

Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, Նազըմը չկար: Հասկացա, որ մահճակալի վրա էի, ուրիշ հիվանդների հետ մի սրահում: Հիշեցի այն մարդու ասածները, և աչքերս խոնավացան: Ներքուստ ինձ պատել էր մի ահավոր հուսահատություն, և թեև չէի ուզում ընդունել, տվյալները, որ ինձ ասել էր, ստիպում էին հավատալ, որ ճիշտ էր: Խեղճ էդուար: Սերը հանուն Հայաստանի, որ ինչպես իր մայրը, այնպես էլ ես ներարկել էինք նրա մեջ, բերեց այս սարսափելի վախճանին: Նրան անվտանգ պահելու իմ ջանքերը ավելի թեժացրին իր ցանկությունները: Շատ վատ էի, չփոթահար և գլխապտույտով: Կուրծքս շարունակ ցավում էր, ու թեև ողջ էի, մի նշույլ ցանկություն իսկ չունեի ապրելու:

Շատ օրեր անցկացրի այդ վիճակում: Մի թուրք բուժակ ինձ օգնում էր մի փոքր վեր կենալ և համարյա զոռով խմեցնում էր մի քանի գդալ ապուր՝ անհամ և ճարպոտ, հիվանդություն և մահվան միջոցառում: Երեք հիվանդ մահացան, և նրանց այնտեղից հանեցին պատգարակով: Հետո բերում էին ուրիշ ծանր հիվանդների և դնում նույն մահճակալներին՝ առանց սպիտակեղենը փոխելու: Ինձ համար միևնույն էր: Զգիտեի, ես գտնվում էի զինվորական հիվանդանոցում

Թե՞ գծանոցում կամ էլ հենց դժոխքում: Նազընը հրամայել էր, որ փորձեին փրկել կյանքս, որովհետև կասկած չկար, որ սրտի նոպա էի ունեցել: Կարծում էր, թե մեռնելու եմ և ինձ ուղարկել էր հոսպիտալ, որպեսզի կարողանար, հարկ եղած դեպքում, արդարացնել իմ մահը:

Երբեք չէի մտածել, որ կյանքս այսպես էր ավարտվելու, այդպիսի մի վայրում, ատելություններ ու հուսահատություններ լի, որտեղ անցած կյանքս ընդամենը մի թույլ ու հեռավոր հուշ էր և հագիվ էի հիշում, թե ունեցած լինեի երջանիկ մի պահ: Միայն ուշադրությունս մի քանի պահ կենտրոնացնում էի, երբ գալիս էր բուժակը: Հետո ամեն ինչ մշուշ էր ու չփոթ:

Կոտրված ու փոշոտ ապակիների միջոցով հասկանում էի, որ ցեղերիկ էր: Հետո կրկին մութ էր, բայց հստակ չգիտեի, թե ինձ պատողը մղձավառն էր թե՞ իրականություն, թեև գիտակցում էի, կամ ինձ էր այդպես թվում, որ գնալով խամրում էի, քանի որ ինձ ամենևին չէր հուզում, թե ինչ տեղի կունենա հետո: Ավելի ճիշտ՝ հակառակը. չէի ուզում ապրել:

Մի օր եկավ ուրիշ բուժակ: Սկզբում վրաս ոչ մի ուշադրություն չդարձրեց, ոչ էլ ես նրան, այնքանով միայն, որ նա նույնը չէր: Հետո այդ մարդը մոտեցավ ինձ, զարկերակս բռնեց և սևեռուն նայեց: Մի քանի օր այդպես էր, մինչև որ հակվեց ականջիս ու շնչաց ինձ.

– Մայե՞, մայե՞.

Աչքերս փակեցի ու բացեցի՝ փորձելով հասկացնել, որ՝ այո:

– Ես ձեզ ճանաչում եմ, մայե, կառապան Մանասյանի օգնականն էի... Մուհամմադ Կարոյուն եմ, դեսպանատանը... Դուք մայեն եք: Ի՞նչ եք անում այստեղ, մայե, դեսպանատունը հիմա փակ է, ես կասեմ բժիշկ Մորդումանին, որ գա ձեզ տեսնելու: Ո՞վ է ձեզ բերել այստեղ:

Ես հասկանում էի այն, ինչ այդ մարդն ինձ ասում էր, բայց անգոր էի արտասանել որևէ բառ: Գիտակցում էի, որ ուժերս խապառ հատել են: Ավելի ուշ այդ մարդը եկավ մի բժշկի հետ՝ երկար խալաթի մեջ փաթաթված: Նա կոացավ դեմքս տեսնելու, մինչ տարուբերում էր գլուխը:

– Կարոյուն ինձ ասում է, որ դուք Ֆրանսիացի դիվանագետ եք: Կարո՞ղ եք ինձ լսել: Ո՞վ եք դուք: Ինչպե՞ս եք հասել այստեղ: Գուցե ձեզ բռնե՞լ են:

Դանդաղ գլխի շարժումով ասացի՝ այո:

– Ֆրանսիացի՞ եք: Ոչ մի փաստաթուղթ չունե՞ք: Լավ, կփորձենք

տեղեկանալ:

Բժիշկը կրկին ուղղվեց դեպի ինձ:

– Ձգիտեմ, դուք կարո՞ղ եք ինձ հասկանալ, իմ անունը բժիշկ Մորդուման է, Մ-ո-ր-դ-տ-մ-ա-ն:

Այդ ժամանակ կարծես մեջս լուսավորվեց: Այդ մարդը առնչվել էր Յուլիոս Փոն Ռիթերի՝ այն բնակարանի նախկին սեփականատիրոջ հետ, որտեղ ես ապրել էի: Ամեն ինչ ոնց որ երազում լինեի, որում իրար էին խառնվել իրականությունը, հուշերն ու երազանքները:

– Իմ կարծիքով այն, ինչ կատարվում է այս մարդու հետ, թմրանյութի ազդեցություն տակ է, թույլ տվեք նայել այս բաժակը: Ո՞վ է նրան ջուր բերում: Դու՞ք: Ջրի մեջ ի՞նչ եք ավելացնում: Այս հաբերը: Բայց չէ՞ որ սա ափիոն է, ո՞վ է այդ հրամանը տվել... Մենք այս մարդուն սպանո՞ւմ ենք... Այս պահից հանք այդ նշանակումը:

Իրոք որ, դա էր ինձ պահում քնած վիճակում: Հաջորդ օրը թեև թույլ, գլուխս սկսել էր աշխատել, և հիշում էի շատ ավելի հաջորդականորեն: Այդ ժամանակ բժիշկ Մորդումանը կրկին եկավ ինձ տեսնելու:

– Ո՞վ եք դուք: Ինչո՞ւ եք այստեղ գտնվում:

– Անունս Անրի դը Լատուր է,– շնչացի հավաքելով ուժերս: – Ես դիվանագետ եմ, և դոկտոր Նազընն է հրաման տվողը: Կարծում եմ, որ սրտի նոպա եմ ունեցել և նա ինձ ուղարկեց այստեղ հավանաբար կարծելով, որ դուրս չեմ գա: Ես շատ թույլ եմ, կարծես այլևս տեղիցս չեմ կարողանա վեր կենալ... Դուք բժիշկ Մորդումանն եք... Ես շատ տարիներ եմ ապրել Յուլիոս Փոն Ռիթերի բնակարանում... Ուզում եմ այստեղից դուրս գալ, սա հիվանդանոց չէ:

– Իհարկե, ո՛չ... Սա բանակի հոգեբուժարանն է: Մի անհանգրստացեք, ձեզ կհանեն, բայց պետք է բուժվեք իսկական հիվանդանոցում: Դուք շատ վատ վիճակում եք, ձեզ կտանեն Իտալական հիվանդանոց: Ձեր վիճակում դա ամենահարմար վայրն է, տնօրենն էլ բարեկամս է:

Այդպես էլ եղավ, սպասեցի մինչև հաջորդ օրը, Կարոյուն և իր ընկերը ինձ տեղափոխեցին: Իտալական հիվանդանոցն ուրիշ անվանում չունեի, այդպես էին այն կոչում գերմանացի և թուրք սպաները: Այնտեղ սկսեցին ինձ կերակրել, և թեև դեռ շատ թույլ էի, զգում էի, թե ինչպես է լավանում վիճակս: Չէի հասկանում, թե ինչո՞ւ էր բժիշկ Մորդումանը ինձ հանել այդտեղից, քանի որ ինչպես ինձ հայտնի էր, այդ մարդը համագործակցում էր թուրքերի հետ ամեն ձևով.

իսկ դոկտոր Նազրյան էլ համարվում էր հիմնական լիդերներից մեկը: Այդուհանդերձ, Հենրի Մորգենթաուն էր, որին հաջողվեց ինձ հանել Թուրքիայից, Միացյալ Նահանգների դեսպանը: Ինչ-որ մեկը նրան հավանաբար հայտնել էր վիճակիս մասին, և մի քանի օրում ինձ տեղափոխեցին Հյուսիսամերիկյան նավով, Կարմիր Սաչի դրոշով, որը երկրից դուրս էր տանում միսիոներների, դասախոսների, բժիշկների, որոնք պետք է լքեին երկիրը: Ես հասկանում էի, որ Թուրքերը նախընտրել էին հարցերը չբարդացնել, ու իմ լույսայն հեռանալը բոլորի համար էլ ձեռնառու կլիներ:

Մարտելում նավից իջա: Այնտեղ ինձ սպասում էին Անտուան Մոն-ժը և շտապ օգնություն մեքենան: Ես դանդաղ էի ապաքինվում և հազիվ էի կանգնում ոտքի վրա: Այն ժամանակ շատ նիհար էի և երբ ինձ տեսնում էի փոքր հայելու մեջ, արտացոլվող այն վաղաժամ ծերուկը ես էի: Անտարակույս էդուարի մահը ինձ էլ էր սպառնում:

Վերադարձա Փարիզ շտապ օգնություն մեքենայով: Սալպետրիեում ինձ խստորոշեցին սրտի սուր անբավարարություն: Ներքուստ ես զգում էի, որ ինձ լքել է ապրելու ցանկությունը: Բայց ճակատագիրը դեռ անակնկալ ուներ ինձ մատուցելու:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1916 – ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1918

55. ՆՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1916 թվականի վերջերին դարձյալ Փարիզում էի, մի մասնավոր կլինիկայում, որտեղ վերականգնողական երկար բուժում ստացա: Բժիշկն ինձ զգուշացրեց, որ եթե ես իմ կողմից ջանքեր չգործադրեմ, նա չի կարող հրաչքներ գործել:

Աստիճանաբար սկսեցի հաշտվել էդուարի մահացած լինելու հետ, արթնանում էի գիշերվա կեսին անձկությունը լի, ինձ ճնշում էին մղձավանջները և թույլ չէին տալիս հանգստանալ:

Ժան Կառնոն ուշադիր հետևում էր իմ ապաքինմանը: Ինձ ծանոթացրեց մի շատ նշանավոր նյարդաբանի՝ Շարկոյի և Ալֆրեդ Բինեի աշակերտին, որն խստորոշեց հիվանդությունս որպես խոր դեպրեսիա: Ինձ հստակորեն բացատրեց, որ սիրտս շատ ավելի լավ վիճակում է, քան ուրախությունս: Նրա կարծիքով ինձ միայն հրաչքը կարող էր բուժել, եթե վերադարձներ ապրելու ցանկությունը, որը ես թողել էի Կոստանդնուպոլսի հոգեբուժարանում:

Չնայած այդ ամենին՝ ես գնալով առաջադիմում էի: Շատ դանդաղ, ինձ բուժող բժիշկների մեծ ջանքերով, նաև բարեկամներիս շնորհիվ, ներառյալ բազմաթիվ հայերի, որոնք այցելում էին ինձ, հետս զրուցում: Նրանք չէին կարող լավ լուրեր բերել: Ընդհակառակը, այն սպավորությունն էր ստեղծվել, որ Թուրքերը հասել էին հայերին իսպառ բնաջնջելու նպատակին:

Բնականաբար, ինձ այդ հարցը չէր մտահոգում միայն հայ բարեկամներ ունենալու առումով: Ես հայերին նայում էի որպես իմ ժողովրդի. նրանք իմ աշխարհի կարևոր մասն էին:

Հակոբ Սարգսյանի հետ միասին ստեղծեցինք տնտեսական օգնություն համակարգ այն մարդկանց համար, որոնց հաջողվում էր Թուրքիայից հասնել այստեղ: Նրանց մատնների վրա կարելի էր հաշվել, եթե համեմատենք այն հայերի թվի հետ, որոնք բնաջնջման զոհ էին դառնում: Փրանսիան այդ ընթացքում պայքարում էր գերտե-

րությունների դեմ: Ամեն առավոտ Փարիզ էին հասնում Ֆրանսիացի զոհված զինվորների դիակներով լեփ լեցուն շտապ օգնություն կառքերի շարանները. մի անհեթեթ և անհմաստ տուրք այնպիսի քաղաքական գործիչների սնապարծությունն ու չարակամությունը, ինչպիսիք էին կայզերն ու երիտթուրքերի կառավարության անդամները:

Կարծում եմ, որ ինձ օգնեց ապրել իմ ընդվզումը: Ամեն օր, ինչպես էդուարը, հազարավոր երիտասարդներ էին մահանում. Ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, սերբեր, հայեր, ռուսներ, նաև գերմանացիներ, բուլղարներ ու թուրքեր: Մի օր որոշեցի, որ պետք է ապրեմ, որպեսզի գեթ մի բան կարողանամ անել այդ արյունահեղության դեմ: Անկախ Եվրոպայի ֆինանսական վիճակից՝ ես դեռ ավելի քան բավարար միջոցներ ունեի շատ մարդկանց օգնելու համար: Բայց ոչ ուզում էի որևէ հրապարակայնություն, ոչ էլ դերակատարություն, այնպես որ Սարգսյանի և այլ ազդեցիկ գործարար մարդկանց հետ որոշեցիք հիմնել մի ֆոնդ հանուն խաղաղության: Ես դա անում էի էդուարի, Մարիցայի, Ռիտա Հակոբյանի և Սոֆյայի, նաև շատ ու շատ այլ երիտասարդների անունից, որոնք զոհվում էին մի անհեթեթ պատերազմում, որից թերևս կարելի կլիներ խույս տալ:

Ամիսներ անցան: Հոռմի խորհրդակցությունը օգնեց, որ փոխվեր հակամարտության ընթացքը: Բրիտանացիները փորձում էին իրենց ձևով պատերազմել՝ և Հեյզ Դուգլասը ջանում էր անհնարինն անել՝ ցույց տալով իր ռազմավարությունը, մինչ Ռոբեր Նիվելը պատասխանում էր նույն հնարքներով:

Սակայն այն, ինչ ձեռք էին բերում ցամաքում, կորցնում էին ծովում՝ գերմանացիների սուզանավերի հետ մարտերում: Դաշնակիցների նավատորմի կորուստները ահռելի չափերի էին հասնում, մինչև որ Լյոյդ Ջորջը գործի դրեց նավերի հսկողության համակարգը զինված պահապանների միջոցով, ինչը բավականին նվազեցրեց կորուստների թիվը: Հետո ի հայտ եկավ Իպրեսի ճահիճների խնդիրը, կորցրած արժանապատվության վերականգնումը Փաշենդեյում, Կապրեստոյում իտալացիների պարտությունը, այնպես որ 1917 թ. հոկտեմբերին դեռ պատերազմը շարունակվում էր, բայց դաշնակիցները կորցրել էին Իտալիան և Ռուսաստանը, որը մխրճված էր հեղափոխության մեջ՝ Լենինի և Տրոցկու գլխավորությամբ:

Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց Երուսաղեմը, որը ղեկտեմբերի 9-ին գրավեցին անգլիացիները էդմունդ Ալենբրիի գլխավորությամբ: Դա խորհրդանշական այն պահն էր, որը ցույց էր տալիս, որ պատե-

րազմը կարող էր և պետք է հաղթող դուրս գար:

Բայց Կոստանդնուպոլսից եկող հաղորդագրություններն ինձ ստիպում էին հասկանալ, որ մեծ պատերազմի ամենամեծ պարտվողները լինելու էին հայերը, որպես զոհաբերված գառներ թուրքերի կողմից, ովքեր հավակնում էին ոչնչացնել բոլոր քրիստոնյաներին Փոքր Ասիայում, Անատոլիայում և Կովկասում: Ոչ մի խղճմտանք չկար հայերի հանդեպ, և ամեն նոր վկայություն շատ ավելի դաժան էր, քան նախորդը, ասես քաղաքական բոլոր թուրք գործիչները գահավիժում էին ոճիրի ու ստորություն սահաբլուրով:

Տանս ընդունեցի Մորգենթաուին, որը գործի բերումով Փարիզում էր և ուզում էր ինձ ողջունել: Նա սարսափահար էր այն ամենից, ինչ կատարվում էր:

– Լսիր, Անրի, թուրքերի մեղսակիցները գերմանացիներն են: Երբեք մտքովս չէր անցնի, որ նման քաղաքակիրթ և ուսյալ ժողովուրդ այդքան կցածրանար: Նրանց հետ համագործակցում են շատ վայրերում: Չնայած դուքս Վուլֆ Մեթերնիխը շատ ավելի մարդկային էր թվում, քան իր նախորդները, սակայն նրանց հերթն էլ կգա, պատմության այնպիսի մեծագույն ոճրագործության մեղսակիցներն են, որպիսին մի անմեղ ազգի իսպառ բնաջնջումն է:

1918 թվականին Փարիզը չնչեց նոր տարին: Տոնելու ոչինչ չկար: Կլեմանսոն՝ կառավարության նոր նախագահը, նչեց պատերազմի ավարտի ժամկետը: Գերմանացիները պարտվում էին բոլոր ռազմաճակատներում, բայց Ֆրանսիան նույնպես լրիվ ուժասպառ էր եղել: Ֆրանսիական և անգլիական զորքերի միջև կորոզիոնացիայի պակասը այնքան ակներև էր, որ Պետենը հանդիմանեց Հեյզին հետագայում հայտնի դարձած մի նախադասությամբ. «Դուք հեռացնում եք ձեր ձեռքը այն չափով, ինչ չափով ես ձեզ մեկնում եմ իմը», իսկ գերմանացի գեներալ Լուդենդորֆը հասավ մի շարք հաղթանակների... իր բանակի իսպառ կորստյան գնով:

Այդ ժամանակ էլ հասան ամերիկացիները, այն կտրուկ պահին, երբ Եվրոպան այլևս ո'չ ռեզերվներ ուներ, ո'չ ուժ, ո'չ էլ զորակոչիկներ: Հիվանդանոցները լեփ-լեցուն էին պատերազմի վիրավորներով, վերականգնվելու սուղ հնարավորություններով: Կույրեր և հաշմանդամներ թունավոր գազերից, տասնյակ հազարավոր զինվորներ թողել էին իրենց խորտակված կյանքերը խրամատներում:

Բայց ահա, գալիս էր գեներալ Փերչինգը Հյուսիսամերիկյան զորքերի գլուխ անցած, որպեսզի վերջնականապես փոխ պատերազմի ընթացքը: Հուլիսի կեսերին Ֆրանսիական տարածքում կային քսան-

մեկ հյուսիսամերիկյան դիվիզիաներ:

Հետո ամեն ինչ շատ արագ զարգացավ: Մառնի մոտ երկրորդ ձա-
կատամարտը ձախողվեց, բայց օգնեց Հասկանայ, թե ո՞րն էր լինե-
լու համապատասխան ուղղավարությունը:

Մեզ հասնում էին լուրեր այն մասին, որ Թուրքիան կործանվում է:
Գերմանացի զեներալ Լիման Փոն Ջանդերսը չէր կարող դիմակայել
Ալենբրիի ուղղավարությանը, որին օգնում էին արաբները, որոնք
խիզախորեն պայքարում էին իրենց տարածքներում վերջ դնելու օս-
մանյան տիրապետությանը: 1918 թ. հոկտեմբերի 31-ին Թուրքիան
Դամասկոսի և Հալեպի անկումից հետո ենթարկվեց կապիտուլյա-
ցիայի: Փարիզի հայերը շամպայնով նշեցին դա, թեև իրենց համար
դա Պյուռոսյան հաղթանակ էր:

Ստիպված եղանք սպասել մինչև նոյեմբերի 11-ը, որպեսզի Գեր-
մանիան զենքերը վայր դնի: Մեծ պատերազմն ավարտվել էր, որի
արդյունքում եղան միլիոնավոր զոհվածներ, ամբողջական ավերված
հարյուրավոր քաղաքներ ու հազարավոր գյուղեր Եվրոպայում, մեկ
ու կես միլիոն բնաջնջված հայեր թուրքերի կողմից՝ գերմանացիների
աջակցությամբ և հովանավորությամբ:

ԳԱՐՈՒՆ 1920

56. ԱՊՐԵԼՈՒ ՑԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ֆրանսիայում ամեն ինչ ընկնում էր հունի մեջ, և Վերսալի հաշ-
տություն պայմանագիրը, ստորագրված Հայելապատ սրահում, հաս-
տատեց այդ: Չէ որ հենց այնտեղ էր Գերմանիան հռչակել իր կայս-
րությունը քառասունութ տարի առաջ:

Սակայն իրականում եթե մեկը տուժել էր, Հայաստանն էր: Թեև
պայմանագրի համաձայն Հայաստանը դարձել էր անկախ պետու-
թյուն, հայ ժողովրդի կեսից ավելին ընդմիջտ մնացել էր ճանապարհ-
ներին, նրանց թվում՝ Ռիտան, իմ որդի էդուարդը, դուստրս՝ Սոֆյան և
Մարիցան, քանի որ նրա վաղաժամ մահը թուրքական ոստիկանու-
թյունում դաժանորեն ծեծի ենթարկվելու հետևանք էր:

Ներքուստ ես շատ էի փոխվել: Իմ աշխարհընկալումը արդեն այլ
էր: Հավատում էի մարդկանց բարի նաև չար լինելուն: Բայց փորձն
ինձ թերահավատ էր դարձրել քաղաքական գործիչների նկրտում-
ների հանդեպ, արգահատանքով լցրել դեպի նրանք, որոնց կարծիքով
բռնությունը քաղաքականություն վարելու կանոն էր: Ատելություն
ունեի բոլոր նրանց հանդեպ, ովքեր սկզբնապես մարդկանց դասա-
կարգում էին ըստ նրանց գույնի, հավատամքի և աշխարհզգացողու-
թյան:

Մեկ ու կես միլիոն հայեր այլևս չէին տեսնի արևի երես, չէին
տեսնելու յուրայիններին ու չէին ունենալու կյանքի երջանիկ պա-
հեր... Նրանց քչել տարել էին չարիքի, ատելության, նախանձի, ըն-
չաքաղցության, տգիտության քամիները, և աշխարհն հիմա ավելի
վատն էր, ավելի թշվառ ու ավելի մութ:

Իմը նույնպես: Արթնանում էի վաղ: Երբ հազիվ կարողանում էի
աչք կպցնել, այլ ժամանակների ուրվականներ էին գալիս՝ ձեռքները
պարզելով դեպի ինձ, ապարդյուն փորձելով ինչ-որ բան ասել, ինչը
ինձ ընկղմում էր խոր հուսահատության մեջ և ինձ վերստին ստի-
պում տեսնել ինքս ինձ՝ անձուկ ու տխուր:

Դաժան ճակատագիրը կործանել էր բոլոր երազանքներս, և ինձ

ոչինչ չէր հետաքրքրում: Իմ դարմիկ ժորժը մեծ հաջողութեամբ շարունակում էր դեկավարել իմ գործարանները և ամեն ամիս ինձ տեղեկացնում էր նրանցից յուրաքանչյուրի գործունեությունն մասին: Ես ցույց էի տալիս, որ լսում եմ նրան, փորձում էի հետաքրքրություն ցուցաբերել, թեև իրականում ինձ համար միևնույն էր: Գիտեի, որ այդ ամենը ոչինչ էր, որ ես վերագտնեի ապրելու իմ երբեմնի ուրախությունը... Նա շատ զգայուն մարդ էր և թերևս գլխի էր ընկնում, որ ես լրիվ անտարբեր եմ, սակայն կատարում էր իր պարտականությունը և կարծում եմ՝ հասկանում էր իմ վիճակը:

Փարիզով մենակ ման էի գալիս, առանց մասնակից լինելու ուրախությունը, որ խաղաղություն էր հաստատվել, լուռ նայում էի երեսխանների խաղալուն և երիտասարդներին, որոնք իրար պատմում էին իրենց երազանքների մասին, նաև այն մարդկանց, ովքեր իրենց այս ու այն կողմ էին գցում՝ միայն օրվա հոգսերով տարված:

Հետո գնում էի ճաշելու որևէ ռեստորանում, երբեմն ինձ ընկերակցում էր Սարգսյանը, որն ինձ հետ թուրքերեն էր խոսում, քանի որ իմ հայերենը բավարար չէր խոսակցություն վարելու համար: Հիշում էինք անցած գնացած ժամանակները: Նա ինձ իր յուրայիններից էր համարում, ասես մենք մանկույթ իրար գիտեինք, և երկուսս էլ վերհիշում էինք այնպես, կարծես թե մի օր ամեն ինչ առաջվա պես էր լինելու: Սարգսյանը մի օր ինձ անգամ ծիծաղեցրեց. նա հումորի հրաշալի զգացում ուներ: Իր կյանքի ընթացքում նա այնքան բաներ էր տարել, որ դրանց մասին գիրք կարելի կլիներ գրել:

Թուրքիայում սկսել էին մասնակի արդարադատությունները զբաղվել: Նվազագույն չափով, սակայն ի վերջո դատապարտեցին, և ոճրագործներից մի քանիսը կախաղան հանվեցին: Հայերը դատավարություններին ներկա չէին գտնվում, և թուրքերը դատավճիռն ընդունում էին իրենց հայեցողությամբ:

Մուստաֆա Քեմալը, որին Թուրքիայում սկսել էին կոչել Աթաթուրք, այսինքն՝ թուրքերի հայր, դարձել էր ուժեղ և իշխող մարդ, որը թույլ չէր տա երկրի ողջ մասնատումը, մինչդեռ հայերը փորձում էին համախմբվել, որպեսզի ուժի մեջ դրվեին իրենց երկրի համար վերստայան պայմանագրով հաստատված իրավունքները:

Այսպես, անցնում էին օրերը և միակ բանը, որն ինձ մխիթարում էր, այն պահերն էին, երբ գրում էի հիշողություններս, որոնք ինձ երբեմն հետ էին բերում գրեթե մոռացված դրվագներ:

1920 թվականի մայիսի վերջին մի հեռախոսազանգ հնչեց: Երբ հեռախոսափողը վերցրի, ինձ թվաց, թե ճանաչեցի ինձ հետ թուր-

քերեն խոսողի ձայնը: Ասաց, որ Թալիբ բեյն է, և թեև հավատա չէր գալիս, որ ինքն է, - ես նրան մեռած էի կարծում, - ինձ ասաց, որ հենց նոր Մարսել է հասել: Ուզում էր ինձ տեսնել: Ես նրան ասացի, որ նրան հաճույքով կընդունեմ իր՝ Փարիզ հասնելուն պես:

Հաջորդ օրը, երբ դռան զանգը հնչեց, իմ սպասավորն ինձ հայտնեց, որ օտարերկրացի մի պարոն է ինձ սպասում ընդունարանում:

Իսկապես Թալիբ բեյն էր՝ շատ ավելի ծեր, սպիտակ մորուքով և ալեհեր մազերով: Բայց ինքն էր և ինձ ուժգնորեն գրկեց:

- Ահ, մայե դը Լատուր: Որքան փորձանք ու ձախորդություն այս ընթացքում: Մեծ ուրախություն է ինձ համար ձեզ տեսնելը և մեծ ամոթ՝ կատարվածի համար: Մենք թուրքերս տեղի ունեցած այս ամենում այլևս երեսատեղ չունենք: Մեր առաջնորդները վատ ճանապարհով մեզ տարան: Ձե՞ որ դուք բոլորդ էլ այդ կարծիքին եք: Օսմանցի հայերի հետ կատարվածը շատ թուրքերի է ցավ պատճառել, ունեինք բարեկամներ, ծանոթներ ու համերկրացիներ նրանց մեջ: Թուրքիան էլ է շատ տուժել այս պատերազմից և իր փառավոր անցյալից մեծ մասը թողել նրանում: Մեծ ամոթ եմ զգում և մեծ վիշտ... Այնուամենայնիվ ներքուստ մի ձայն ասում էր, որ պետք է մի բան անել, որ փոխհատուցեի ձեր բարությունը դիմաց: Դուք շատ տառապեցիք հայերի համար..., թուրքերի համար նույնպես:

Թալիբ բեյը որոշ ժամանակ լուռ մնաց:

- Տեսե՛ք, մայե, մենք՝ թուրքերս շատ բաներում ենք սխալներ թույլ տվել և այն, ինչ պատճառել ենք հայերին, ներում չունի... Բայց բոլոր թուրքերը չէ, որ այդպիսին են, և ես անձամբ եկել եմ ձեզ ապացուցելու այդ: Ձեր սիրտը լա՞վ վիճակում է: Այո՞... կարծում եմ, որ ուրախությունը երբեք ոչ ոքի չի վնասել... - Լսե՛ք, մայե: Ներքևում, մուտքի մոտ մի անձնավորություն կա, որ ուզում է ձեզ հետ ծանոթանալ: Նրան կոչում են Սոֆյա Հակոբյան:

Այդ պահին ձեռքերով ծածկեցի դեմքս, որովհետև արցունքներն աչքերիցս ինձանից անկախ հորդացին:

- Սոֆյա՛, Սոֆյա՛:

Թալիբ բեյն ինձ ուշադիր գննում էր:

- Այո՛, մայե: Երբեմն կյանքը մեզ ուրախություն է պարգևում: Բայց թույլ տվեք, որ գնամ նրան բերելու: Նա այնքան է ուզում ծանոթանալ ձեզ հետ... Սոֆյա Հակոբյան..., ճիշտ և ճիշտ իր մայրն է, ում անձամբ ճանաչում էի... Բայց մի բան ձեզ ասեմ, աչքերը ձերն են, և նա նույնքան համառն է, որքան դուք, մայե:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Սոֆյայի հայտնվելը արմատապես փոխեց կյանքս: Ամեն ինչ ընթացավ այլ կերպ: Երկու ամիս անց ես ապաքինված էի, թեև ծերացած, առանց մոռանալու իմ սիրելի մարդկանց ողբերգական մահը, սակայն իմ դստերը գտնելու շնորհիվ լույս նշմարեցի թունելի խորքում:

Նա երբեք չուզեց պատմել իր հետ կատարվածի մասին: Երբեք: Ոչ էլ ես փորձեցի, որ աղջիկս աներ դա՝ հակառակ իր կամքի: Անկախ ամեն ինչից՝ նա ցույց էր տալիս, որ շատ ուրախ է, որ գտել է ինձ և որ Փարիզում է, ինձ հետ:

Լիզա Ջամբազյանը Սոֆյային տվել էր իր մոր օրագիրը: Կարդալով այն՝ շատ բաներ հասկացավ աղջիկս: Հիշում էր իր հորը մեծ սիրով ու հարգանքով, իսկ ինձ վերաբերվում էր որպես իր իսկական ծնողի, որպես իրեն մտերիմ ու սիրելի մարդու:

Ժամանակն անցնում էր, և բաց վերքերը սպիացան: Հայերին չհաջողվեց ձեռք բերել Վերսայյան պայմանագրով իրենց տրված հայրենիքը, իսկ Սևրում նրանց հույսերը ոտնատակ արվեցին հանգամանքների և միջազգային լիզերների անգթությունն ու անտարբերությունը:

1924 թ. Սոֆյան ու ես տեղափոխվեցինք ապրելու Նյու Յորքում: Բայց ո՛չ նա, ո՛չ էլ ես չէինք կարողանում մոռանալ այն հեռավոր, տարաշխարհիկ, դառը և արտասովոր քաղաքը, որը սիրում էինք, զմբեթների ու մինարեթների հանգստավետ գեղեցկությունը, որը հիմա Քեմալ Աթաթուրքի կամքով դարձել էր Ստամբուլ՝ Մեհմետ II-ի գործերի մարտակոչի շնորհիվ, որոնք աղաղակել էին նվաճելու ցանկություն՝ Is tam bul... «Դեպի քաղա՛քը, դեպի քաղա՛քը», գիտենալով, որ նրանում գտնելու էին դրախտը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք 5

Նախաբան 9

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ (1885–1906)

1. Ապրիլ 1885. Թղթակից Թուրքիայում 13

2. Մայիս – նոյեմբեր 1885. Կոստանդնուպոլիս 33

3. Նոյեմբեր 1885. Անտուան Մոնթ 45

4. Ապրիլ 1886. Նախագգուչացումը 50

5. Հուլիս 1886. Պատմություն գործնական մի դաս 61

6. Օգոստոս 1886. Դաժան իրականությունը 68

7. Օգոստոսի վերջեր 1886. Դավիթ Մուրադյան 79

8. Սեպտեմբեր 1886. Անկարող ականատես 91

9. Սեպտեմբեր 1886 – ապրիլ 1887. Դիրքորոշում 98

10. Հոկտեմբեր 1887. Վերադարձ դեպի Փարիզ 105

11. 1884–1894. Փարիզ – Նյու Յորք 113

12. Ապրիլ 1894. Սայիդ Ջեմալ ալ-Դին ալ-Աֆղանի 131

13. Մայիս 1894. Վերադարձ Կոստանդնուպոլիս 140

14. Օգոստոս 1894. Հայկական հարցը 146

15. Օգոստոսի վերջեր 1894. Ուշատուր Մալումյան 158

16. Նոյեմբեր 1894. Ռիտա Հակոբյան 165

17. Հունվար 1895. Ռոբեր Կանվալի պատմածը 172

18. Օգոստոսի վերջեր 1895. Սայիդ փաշա 181

19. Սեպտեմբեր 1895. Քրիստափոր Միքայելյան 188

20. Սեպտեմբեր 26–27, 1895.

Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը 195

21. Սեպտեմբերի վերջեր 1895.

Կոստանդնուպոլսի կոտորածը 200

22. Նոյեմբեր 1895. Գրիգոր Բրոչյանի փորձությունը	205
23. Գեկտեմբերի սկիզբը 1895. Մեկ ուրիշ աշխարհ	215
24. Գեկտեմբերի վերջեր 1895. Բարոն մարչալ ֆոն Բիրերշթայն	220
25. Գարուն 1896. Մարիցա Փլիպոսյան	233
26. Օգոստոսի վերջեր 1896. Բանկ Օտտոմանի գրավումը	245
27. 1896–1902. Փարիզ՝ պատվավոր Հյուպատոս	258
28. 1903. Բեռլին՝ ամպրոպի նշաններ	270
29. 1904. Պատմական պառակտում	280
30. Հունիս 1905. Անդրանիկ Օզանյան	288
31. Հուլիս 1906. Ժողով Սալոնիկում	298

ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԱՍ (1907–1911)

32. Մարտ 1907. Դաշնակաճար Բարիկյանը	309
33. Հունիս 1907. Անատոլ Ֆրանս	315
34. Հոկտեմբեր 1907. Ուղևորություն Արևելյան ճեպընթացով	321
35. Հոկտեմբեր 1907. Մասոնական օթյակը	330
36. Հուլիսի վերջեր 1908. Պետական հեղաշրջումը	337
37. Օգոստոս 1908 – փետրվար 1909. Կրկին Կոստանդնուպոլսում	346
38. Մարտ 1909 – օգոստոս 1910. Մի ժամանակահատվածի ավարտը	355
39. Սեպտեմբեր 1910 – փետրվարի վերջեր 1911. Գաղտնի համագումարը, ողբերգական իրավիճակ	365

ԵՐՐՈՐԳ ՄԱՍ (1911–1920)

40. Մարտ – դեկտեմբեր 1911. էդուարի կոչումը	373
41. 1912. Կոնֆլիկտի նախանշանները	379
42. 1913. էլլիս կղզին	384
43. Հունիս – սեպտեմբեր 1914. Սպանությունը Սարակոյում	390
44. Սեպտեմբեր 1914. Հատուկ պատրաստականություն	396
45. Հոկտեմբեր 1914 – մարտ 1915. Նամակը	400
46. Գարուն 1915. Նիկոլ Կազիֆյանի հաղորդագրությունը	404
47. Սեպտեմբեր 1915. Ռիտա Հակոբյանի կտակը	410
48. Հոկտեմբեր 1915. Վատ լուրեր	416

49. Նոյեմբեր – դեկտեմբեր 1915. Կրկին Կոստանդնուպոլսում	424
50. Հունվար – փետրվար 1916. Գալլիպոլի՝ թաքստոցը	428
51. Մարտ 1916. Լիզա Զամբադյանի պատմածը	436
52. Ապրիլ 1916. Մի անհավատալի պատմություն	449
53. Մայիս 1916. Ռիտա Հակոբյանի վերջին նամակը	458
54. Մայիս – սեպտեմբեր 1916. Հուսահատությունը	461
55. Հոկտեմբեր 1916 – նոյեմբեր 1918. Խորհրդածություններ	471
56. Գարուն 1920. Ապրելու ցանկությունը	475
Վերջաբան	478

ԳՈՆՍԱԼՈ ԳՈՒԱՐՁ

ՀԱՅՈՑ ԿՏԱԿ

Կազմի ձևավորումը՝ Պալոմա Հեռնանդես Վիսիանայի
Ֆորդացի ձևավորումը՝ Գ. Վ. Մարիկյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բդոյան

Համակարգչային շարվածքը
և ձևավորումը՝ Թ. Շ. Վարդանյանի

Ստորագրված է տպագրության 23.02.2011 թ.։
Չափսը՝ 60x84^{1/16}: Թուղթը՝ օֆսեթ։
Հրատ. 27,8 մամուլ, տպագր. 30,25 մամուլ = 28,1 պայմ. մամուլի։
Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր 73:

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Այ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52